

Вісник

Національної юридичної академії України
імені Ярослава Мудрого

Серія: Філософія, філософія права,
політологія, соціологія

Збірник наукових праць

Виходить щоквартально

Заснований у серпні 2009 р.

№ 10/2011

Харків
«Право»
2011

Рекомендовано до друку вченою радою Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» (протокол № 2 від 21.10.2011 р.)

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 14376-3347Р від 17.06.2008 р.

Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого.
Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х.: Право, 2011. – Вип. 10. – 288 с.

Засновник — Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

Видавець — Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

А. П. Гетьман – доктор юридичних наук, професор (голова редакційної колегії); **О. Г. Данильян** – доктор філософських наук, професор (заступник голови редакційної колегії); **М. П. Требін** – доктор філософських наук, професор (заступник голови редакційної колегії); **Є. М. Мануйлов** – доктор філософії, професор (відповідальний секретар); члени редколегії: **Е. А. Афонін** – доктор соціологічних наук, професор; **О. К. Бурова** – доктор філософських наук, професор; **Л. М. Герасіна** – доктор соціологічних наук, професор; **О. П. Дзьобань** – доктор філософських наук, професор; **Г. П. Клімова** – доктор філософських наук, професор; **Н. М. Лисиця** – доктор соціологічних наук, професор; **В. О. Лозовой** – доктор філософських наук, професор; **С. І. Максимов** – доктор юридичних наук, професор; **Н. П. Осипова** – доктор філософських наук, професор; **О. В. Петришин** – доктор юридичних наук, професор; **С. Ю. Римаренко** – доктор політичних наук, професор; **В. Ф. Смолянчук** – доктор політичних наук, професор; **В. Д. Титов** – доктор філософських наук, професор; **С. В. Шефель** – доктор філософських наук, професор; **Л. Є. Шкляр** – доктор політичних наук; **О. М. Юркевич** – доктор філософських наук, професор

Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого зареєстрований ВАК України як фахове видання (Бюлетень ВАК України. – 2010. – № 3)

Відповідальний за випуск Є. М. Мануйлов

Адреса редакційної колегії: 61024, Харків, вул. Пушкінська, 77,
Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»,
тел. 704-11-35

© Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», 2011

© «Право», оформлення, 2011

ФІЛОСОФІЯ

УДК 301.28

Є. М. Мануйлов, доктор філософії, професор,
О. Ю. Панфілов, доктор філософських наук, професор

ВИХОВАННЯ МОЛОДІ: ОСОБИСТІСНИЙ ДИСКУРС

Розглянуто деякі аспекти процесу виховання молоді в особистісному дискурсі. Визначено зміст, мету та сфери процесу особистісного виховання. Розкрито особливості особистісного виховання молоді у навчальний та позанавчальний час.

Ключові слова: виховання, особистісне виховання, навчальний процес, позанавчальний час.

Актуальність проблеми. Особистісно орієнтована освіта є тим ланцюгом, без якого неможливий гармонійний розвиток особистості і суспільства в цілому. Завдання цієї освіти – зробити активним процес набуття знань суб'єктами навчання, виявити їхні здібності і таланти, розкрити творчий потенціал кожної особистості та розвинути бажання самореалізації в соціумі. Проте за умов зміни у змісті освіти нині відбуваються певні зміни й у виховній діяльності, зокрема трансформація характеру і змісту виховання – акцентування виховання на особистісних аспектах.

Аналіз останніх джерел та публікацій показує, що, незважаючи на достатньо широке коло досліджень проблем виховання (Л. Архангельський, Г. Ашин, Л. Бережкова, І. Бех, М. Бобнева, Т. Божович, В. Водоп'янов, Є. Поліканова, Ю. Пятін, А. Ключев, Т. Лапіна, О. Якуба та ін.), особистісні аспекти виховання висвітлено ще недостатньо.

Отже, **метою** статті є спроба проаналізувати процес виховання особистості в особистісному дискурсі.

Основоположний принцип моделі сучасної освіти – керована викладачами самоосвіта студентів – має органічно поєднати в собі єдність і різноманітність змісту освіти. Іншими словами, неможливість необмеженого накопичення знань, включення їх у зміст освіти мають бути компенсовані формуван-

ням та розвитком творчих здібностей студентів, високим рівнем їхнього інтелектуального розвитку.

Успішність формування здібностей учнів залежить від об'єктивних і суб'єктивних обставин. Об'єктивні обставини визначаються рівнем змісту освіти та інноваційних технологій освіти, місцем вищої освіти в суспільстві та станом самого суспільства в цілому. Суб'єктивні обставини визначаються загальною спрямованістю особистості, її соціально-моральними потребами, інтересами, цінностями, прагненням знань, мотивацією навчання, тобто індивідуально особистісним сенсом навчання. Об'єктивні та суб'єктивні обставини в навчанні можуть бути реалізовані через соціокультурний сенс єдності і різноманітності змісту навчально-пізнавального процесу.

В особистісно орієнтованому навчанні метою навчально-виховного процесу стає повне і завершене підготування учня (суб'єкта навчання) до повноцінного життя в суспільстві через розвиток індивідуальності й особистості з вирішенням гуманістичного завдання у декількох аспектах: соціально-психологічному – психологічного і соціального підготування до життя в суспільстві, розвитку особистісних якостей, допомоги в опануванні і нагромадженні соціального досвіду; професійному – підготування особистості до праці у суспільстві, оволодіння професією, обраною самостійно чи з батьками; дидактичному – опанування освітніх програм.

Зміст особистісно орієнтованого навчання не обмежується тільки науковими знаннями. До нього входять соціокультурні та соціоморальні знання, а також досвід творчої діяльності, матеріали, що сприяють формуванню інтелектуальної, моральної, культурної, освіченої особистості. Навчально-пізнавальний процес при цьому будується за схемою: «суперечність – вирішення – нова суперечність». Надання знань відповідно до цієї схеми – можливість перенести акцент з інформаційного навчання на методологічне, здійснювати перехід від трансляції готового знання до формування творчого мислення та здібностей учнів [1, с. 104].

Особистісно орієнтоване навчання потребує зміни принципів побудови навчально-виховного процесу. Якщо такий процес відповідає стратегії гуманізації, то він має базуватися на таких змістово-педагогічних принципах [2]:

– формування, розвиток і досягнення особистісного стилю відносин між суб'єктами навчання (учень – учень, учень – учні, учні – педагог, учень – педагог, учні – педагоги); спілкування та взаємодія є основним механізмом передавання соціального досвіду, а особистісний характер стосунків найбільшою мірою відповідає завданню гуманізації системи освіти і виховання;

– активна взаємодія з ровесниками і взаємне збагачення; для розвитку особистості найсприятливішою є ситуація відносної рівноваги у сфері обміну цінностями, коли у невеликій дружній групі, навчальному колективі в цілому кожен одержує можливість перебувати в ролі того, хто вміє віддавати, і в ролі того, хто хоче отримувати;

– включення суб'єктів навчання у творчу діяльність і розвиток творчих здібностей; творча діяльність є засобом інтенсивного розвитку інтелектуальних здібностей і особистісних якостей; розвиток творчих здібностей є гарантією знаходження і ухвалення правильних рішень у нестандартних життєвих і професійних ситуаціях;

– створення позитивного естетичного та емоційного тла навчання, атмосфери естетичного піднесення та успіху; в системі освіти кожен має відчувати себе впевнено і захищено; у свідомості кожного необхідно створити образ класу, школи, групи, курсу, факультету, університету як чогось бажаного, світлого, завжди цікавого, веселого і доброго; це можливо при переживанні кожним успіху; успіх завжди посилює потребу і прагнення до діяльності, підвищує активність у навчальному процесі і наполегливість при виконанні навчальних завдань, забезпечує піднесення працездатності і кращу успішність, підвищує готовність до сприймання нового;

– опора на ігрові форми; хоча гра і не є основним видом діяльності у навчанні, все ж таки вона перебуває на другому місці після навчальної дії; на ранніх етапах навчання – це найбільш природна форма життєдіяльності, тому використання ігрових форм при організації уроків у школах підвищує зацікавленість, а отже, ефективність навчання; гра – ідеальний місток до творчої діяльності;

– урахування вікових особливостей; розвиток творчих здібностей до закінчення початкової школи впливає на організацію навчального процесу в початковій школі; повноцінне включення у справжній творчий процес відбувається у старших класах середньої школи і вищих навчальних закладах.

Фахівці зазначають, що основними ознаками трансформації характеру навчально-виховної діяльності в особистісному напрямі є: по-перше, зміна освітньої і виховної парадигм з диктаторських (ідеологічних) на гуманістичні, що передбачає становлення молоді як суб'єкта, а не об'єкта виховної діяльності, що насамперед стає передумовою для самовиховання; по-друге, зі зміною освітньої парадигми йдеться передусім про передбачення формування системи безперервної освіти включно зі створенням умов для побудови системи виховання та самовдосконалення особистості протягом життя [3, с. 10].

Перетворення змісту виховання передусім припускає зміну вимог, що висуває сучасне суспільство до особистості, яка відновлює та передає певні культурні, соціальні, цивілізаційні цінності. Таким чином, перетворення змісту виховання в особистісно орієнтованому плані має гуманістичну спрямованість. Тому зміна змісту виховання включає втілення таких чинників, як гуманізація і гуманітаризація освіти, що спирається на гнучку систему впровадження інновацій у навчанні та вихованні.

На наш погляд, особистісне виховання має бути спрямоване на досягнення двох взаємозалежних цілей – забезпечення процесу соціалізації особистості як громадянина і члена суспільства і підтримання процесу індивідуалі-

зації, формування творчої, різнобічно розвиненої, соціально мобільної особистості. Л. Зязюн зазначає, що виховна робота в освітніх інституціях вже не може оцінюватися кількісними показниками здійснених заходів, додаткових до уроків і лекцій або взагалі винесених за межі викладацької діяльності. Нині виховання може і повинно розумітися не як спрямоване на індивіда передавання досвіду і оцінних суджень від старшого покоління до молодшого, а як діяльність, взаємодія і співпраця дорослих, дітей та юнаків у сфері їхнього спільного буття, гуманному виховному оточенні та середовищі. Ця діяльність має бути органічно вплетена у цілісну тканину проживання дітьми, підлітками, старшими школярами, студентами свого індивідуального життя серед інших людей у своєму часі. Для педагога – це копітка праця виховання людини, праця з глибоким гуманістичним сенсом, довірена лише професіоналові [4, с. 114].

Виходячи із змісту освітньої діяльності, можна визначити, що особистісне виховання має здійснюватися в навчальному процесі та в позанавчальний час.

Особистісне виховання в навчальному процесі – цілеспрямована, підпорядкована єдиній меті система дій, що вбирає в себе два напрями: виховання майбутнього фахівця та виховання особистості як інтелектуально розвиненого, духовного та морального члена суспільства [5, с. 115]. Цілеспрямованість виховання означає обґрунтовану послідовність цілей виховання, постійне коригування виховних дій.

Одним з основних виховних спрямувань навчального процесу є формування в учнів наукового світогляду, тобто розуміння ними об'єктивних законів розвитку як матеріального, так і духовного світу, взаємозв'язку природи і суспільства і т. д. Тут важливу роль відіграють розуміння і дотримання викладачами та учнями принципу взаємозв'язку змісту знань різних предметів (зокрема, у ВНЗ, починаючи від знань філософії, природничих наук і закінчуючи філологічними, правовими та культурологічними предметами). При вивченні різних предметів у учнів формуються певні погляди на життя, відносини між людьми, моральні погляди та переконання, погляди на культуру, естетику і под.

Конче важливим елементом виховного спрямування навчального процесу є формування в учнів усвідомлення потреби в знаннях основ різних наукових дисциплін, завдяки чому вони пізнаватимуть сутність міжпредметних зв'язків, а отже, всебічно вивчатимуть ті чи інші явища, процеси, що відбуваються в природі, виробництві, суспільному житті.

Важливе місце в роботі викладача посідає виховання в учнів відповідального ставлення до навчальної праці, засвоєння теоретичних знань, усвідомлення ними значення знань теорії для успішної виробничої діяльності. Ці та інші соціально-етичні якості формуються у свідомості і поведінці учнів під впливом різноманітних форм як навчальної, так і виховної діяльності. На-

самперед викладачу слід уважно ставитися до всіх учнів на уроках, а це можливо тоді, коли викладач зумів викликати у кожного учня інтерес до змісту того матеріалу, який вивчається.

Одним із важливих завдань виховання учнів у процесі навчання є утвердження в їх свідомості любові, а звідси й закоханості до прекрасних історичних надбань національної культури в усіх сферах життя, починаючи з побуту, культурних традицій родини, зокрема, у святкуванні загальнонародних та сімейних свят, релігійних обрядів тощо, і закінчуючи творами національного мистецтва (музичного, вокального, образотворчого, архітектури та ін.), а також глибокої шани до творів видатних письменників, поетів, учених, митців, композиторів [6, с. 12–19].

Проте навчальна діяльність у зазначеному контексті не має цілеспрямованого виховного характеру. Виховне навантаження у повному обсязі, підкреслює В. Огнев'юк, притаманне лише навчальній діяльності, спрямованій на розвиток. Йдеться про формування стереотипів діяльності, свідомості, що надають їх потенційному носію (учню) можливість діяти в подальшому, модифікуючи ці стереотипи або цілком відкидаючи їх на користь вироблених самостійно [7, с. 17]. Навчання, спрямоване на особистісний розвиток, передбачає його постійне сходження на дедалі вищий рівень складності матеріалу, який вивчається: від простої фактологічної констатації – до авторської інтерпретації, побудови логічних конструкцій. Йдеться не тільки про навчання з підвищеним рівнем складності, а про навчання, «вбудоване» в систему стосунків, які створюють для вихованця труднощі при взаємодії з іншими учасниками навчального процесу та об'єктами навчального матеріалу. Саме ці труднощі, які долають учні, створюють сприятливе психологічне підґрунтя для виникнення в них інтересу до певного навчального предмета.

Зацікавленість учня щодо всіх навчальних предметів виникає не тому, що її зумовлює зміст відповідного матеріалу (адже серед предметів є й такі, які учень не може назвати улюбленими). Зацікавленість породжує характер особистої діяльності учня, який здійснює її, залучаючи до тієї чи іншої її ланки поведінкову специфіку її виконання. А методично виникнення у навчальному процесі такої специфіки досягається внаслідок побудови певної складної ланки діяльності учня у спеціальних дидактичних межах – певній технології навчання. Поєднання технологій протягом усього строку навчання й становить цілісний навчальний процес, що значною мірою забезпечує особистісне виховання.

В особистісному вихованні в ході навчальної діяльності, на нашу думку, слід виокремити такі особливості. По-перше, досвід, набутті учнями в процесі навчання (знання, компетенції) не обов'язково мають бути використані негайно, адже набуття освіти, як правило, спрямоване в майбутнє. Соціальні ж ідеї, засвоєвані в процесі виховання, спрацьовують одразу ж у поведінці виховуваного [7, с. 18].

По-друге, у процесі навчання учень не зобов'язаний засвоювати всі, навіть істотні, компоненти людського досвіду; він опановує те, що відповідає його потребам. У сфері духовного життя важко знайти ідеї, до яких вихованець може залишатися байдужим: він або сприймає їх, або відхиляє.

По-третє, якщо результати освіти підтверджуються документом і від них залежить визначення соціального статусу учня, то вихованість – це особиста справа вихованця, яка не підлягає юридичному визначенню (крім випадків значного відхилення від загальноприйнятих норм поведінки). Отже, процес особистісного виховання в ході навчальної діяльності – особливий об'єкт педагогічного пізнання і специфічна галузь педагогічної діяльності, невід'ємна від навчальної.

Позанавчальний час посідає значне місце в житті учня навчального закладу, тому завданням педагогічних працівників є організація раціонального, корисного для учнів використання цього часу. Розумно організовуючи вільний від навчання час учнів, прищеплюючи їм уміння та навички культурної організації дозвілля, педагоги не тільки підвищують ефективність виховного процесу під час навчання, але і створюють необхідні передумови для всебічного розвитку особистості, умови, коли учень більш самостійно реалізує свої знання, здібності, творчі задуми та інтереси завдяки більш цільному спілкуванню з людьми, світом мистецтва, науки, культури, природою, навколишньою дійсністю. Тому позанавчальна робота є складовою всієї системи особистісно орієнтованого виховного процесу в навчальному закладі.

Аналізуючи сучасні педагогічні праці, слід зазначити, що позанавчальна робота включає два основних компоненти: виховного і освітнього характеру. Вона проводиться поза рамками навчального плану та навчальних програм, у позаурочний (позанавчальний) час і включає: час організованої роботи, що регулюється навчальним закладом, і час, вільний від організованої діяльності, який керується переважно самими учнями, час, що використовується ними на власний розсуд [6]; [8].

Позанавчальна робота відіграє величезну роль у формуванні і розвитку пізнавальних інтересів учнів, розширенні і поглибленні їх знань, вихованні таких важливих якостей, як дисциплінованість, почуття відповідальності, ініціативи, самодіяльності, творчих здібностей, надбання корисних практичних умінь та навичок. Добре професійно організовані навчальні заняття сприяють розгортанню різноспрямованої позанавчальної роботи, адже учні, які виявили великий інтерес до того чи іншого предмета, охоче записуються та беруть участь у предметних гуртках, виявляють бажання брати участь у проведенні дослідницької, конструкторської та іншої творчої роботи. З другого боку, позанавчальна робота сприяє кращому засвоєнню учнями знань і під час уроків.

Слід підкреслити і таку важливу сторону позанавчальної виховної роботи, як створення сприятливих умов для спілкування і співпраці учнів різних курсів, зокрема, навчання в одних і тих самих гуртках, об'єднаннях, що сприяє їх згуртованості і більш інтенсивному розвитку. Особливістю позанавчальної

роботи є також переважання самостійної роботи учнів, хоча вона, звичайно, спрямовується педагогами. Педагогічне керівництво тут значною мірою поєднується з розвитком ініціативи і самодіяльності учнів.

Виходячи з наведеного, можна стверджувати, що сутність особистісного виховання в позанавчальний час зводиться насамперед до цілеспрямованого формування нових ціннісних орієнтацій особистості, які забезпечили б найоптимальніший для неї та бажаний для соціуму розвиток її унікальних індивідуально-неповторних здібностей. Але при цьому все ж слід ураховувати, що учня виховують не тільки професійно підготовлені педагоги, які свідомо взяли на себе цю місію, а й деякі інші люди та обставини повсякденного буття. Отже, виховний процес визначається низкою чинників, серед яких особливе місце посідають: по-перше, духовні можливості особи вихованця разом з усіма культурними передумовами; по-друге, безпосереднє середовище її становлення та розвитку; по-третє, особа педагога у контексті цього середовища в ролі посередника.

Висновки. Загальна спрямованість особистісного виховання характеризується тим, що від погляду на цей процес як зовнішнього впливу на вихованця педагогіка послідовно переходить до його розуміння як двостороннього. При цьому увага фіксується на динаміці суб'єкт – суб'єктних відносин учасників навчально-виховного процесу, їх своєрідному взаємопроникненні. Аналіз найтипівіших виявів цих відносин показує тенденцію до активізації особи вихованця від пасивного об'єкта впливу з боку педагога до активного учасника розвитку і вдосконалення власного характеру, відносин з оточенням, соціальної ситуації тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Овсянкін Л. Роль особистісно орієнтованої освіти в сучасному суспільстві / Л. Овсянкін // Вища освіта України. – 2003. – № 1. – С. 101–105.
2. Белошицкий А. В. Становление субъективности студентов в образовательном процессе вуза / А. В. Белошицкий, И. Ф. Бережная // Педагогика. – 2006. – № 5. – С. 60–66.
3. Михайлева Е. Г. Ценности и ценностные ориентации в современной социокультурной образовательной среде / Е. Г. Михайлева. – Харьков : Изд-во НУА, 2004. – 160 с.
4. Зязюн Л. Гуманістична парадигма освіти і виховання / Л. Зязюн // Вища освіта України. – 2002. – № 3. – С. 111–116.
5. Скотна Н. Роль освіти в цивілізаційному вихованні молоді / Н. Скотна // Вища освіта України. – 2004. – № 4. – С. 114–118.
6. Кондратюк О. П. Система виховної роботи в професійно-технічному навчальному закладі / О. П. Кондратюк. – К. : Кондор, 2006. – 216 с.
7. Огнев'юк В. Навчання та виховання як соціоцентричні цінності / В. Огнев'юк // Вища освіта України. – 2003. – № 4. – С. 15–20.
8. Голошівець С. Виховання сучасної студентської молоді – фундамент майбутнього / С. Голошівець // Вища освіта України. – 2002. – № 4. – С. 114–116.

ВОСПИТАНИЕ МОЛОДЕЖИ: ЛИЧНОСТНЫЙ ДИСКУРС

Мануйлов Е. Н., Панфилов А. Ю.

Рассмотрены некоторые аспекты процесса воспитания в личностном дискурсе. Определены содержание, цели и сферы процесса личностного воспитания. Раскрыты особенности личностного воспитания молодежи в учебное и внеучебное время.

Ключевые слова: *воспитание, личностное воспитание, учебный процесс, внеучебное время.*

YOUTH DEVELOPMENT: PERSONAL DISCOURSE

Manuylov E. M., Panfilov O. Yu.

The article deals with some aspects of development process in the personal discourse. The authors define the content, objectives and spheres of personal development process and highlight the peculiarities of youth personal development in training and out-of-training hours.

Keywords: *development, personal development, educational process, out-of-training hours.*

УДК [1:504.3+911]

В. С. Крисаченко, доктор філософських наук, професор

МЕХАНІЗМ ФОРМУВАННЯ КЛАСИЧНИХ ПОЛІТИЧНИХ НАЦІЙ

Розглянуто механізм формування класичних політичних націй з огляду на показові зразки політичних націй минулого. Особливу увагу звернено на їхні витоки та сутнісні риси. Проаналізовано еллінську, римську та американську політичні нації.

Ключові слова: *політична нація, держава, демократія, страти, аборигени, рід, плем'я, родина, народ, етнос, греки, римляни, американці.*

Актуальність проблеми. Проблема формування політичної нації є перманентно актуальною, про що свідчать **аналіз останніх джерел та публікацій** і практика соціально-політичного життя. Підставою для повноцінного судження щодо самого феномена політичної нації, сучасних особливостей її формування, українського контексту цього процесу є історико-політичний аналіз проблеми. При всій повноті і докладності її розгляду можна зробити висновок тільки про складність, багатовимірність та неоднозначність дослі-

джуваного предмета, що істотно залежить від обраних різними авторами критеріїв дефініції політичної нації. Тому, ґрунтуючись на названих засадничих критеріях політичної нації, а саме – державності і демократії, розглянемо показові зразки політичних націй минулого, звертаючи особливу увагу на їхні витоки та сутнісні риси, що і є *метою* статті¹.

Еллінська політична нація. Греки (елліни) – один із найдавніших етносів у світі, спадкоємність та безперервність у розвитку якого спостерігається принаймні протягом останніх 4–4,5 тис. років. І серед своїх загальноновизнаних здобутків та неперевершеного внеску в розвиток світової цивілізації саме греки явили класичний приклад етнічного підходу до формування політичної нації. Такий підхід набуває особливого значення і в тому контексті, що він органічно був поєднаний із засадами демократії – цього величного принципу громадського співжиття давніх греків і наразі сучасного людства. Так, існують достатні підстави вважати ранню лернейську цивілізацію (сер. III тис. до н. е.), як і Лернейське царство (2200–2150 рр. до н. е.), за етнічною ознакою еллінськими. На межі III і II тисячоліть греки жили практично на всьому Пелопоннесі, а також численних островах Егейського моря. Поряд з ними можна згадати, бодай, племінні групи пелазгів, одна частина з яких, утім, незабаром відкотилася на Балкани та Апенніни, а друга – влилася до складу грецького етносу.

Безумовно, грецьким було населення Критських царств; найвідоміші з племен – ахейці, етейці, кідоняни, еллінізовані пелазги та ін. Уже на початку II тис. до н.е. склався тісний союз тамтешніх племен, а глави трьох значніших родів заклали родові акрополі – царські двори. Як зазначала Т. Блаватська, «стійкий союз ранньокритських царств дозволяв його учасникам здійснювати значні зовнішні заходи, що також сприяло виробленню уявлень про етнічну єдність – з розвитком зовнішніх зв'язків критяни тепер часто виходили за межі грекомовних земель» [1, с. 145].

Давні елліни творили свою державність у надзвичайно гетерогенних і водночас зручних комунікативно природних умовах: гірські долини на материку, вкрай порізане узбережжя і незліченні острови на морі. Це давало змогу кожній із спільнот відносно окремішній географічно будувати власне суспільство, згодом – поліс-державу, але водночас відчувати свою єдність і належність до єдиного цивілізаційного – еллінського світу. Уся іноплемянна людність на томість поставала антиподом грекам, а саме – варварами (тобто нееллінами). Власне кажучи, саме грекам ми завдячуємо терміном «етнос» (ethnic), яким вони називали периферійні племена в Ойкумені, тобто варварів, на відміну від самих себе, або *genos Hellenon* («походженням елліни») [2, с. 468].

Природно, що в містах архаїчні форми суспільного поділу на родову знать та поліс (народ), тобто гентильна диференціація, почала витіснятися особис-

¹ Тема статті безпосередньо пов'язана з науковими дослідженнями, які здійснює відділ геополітики і глобалістики Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії.

тісними та майновими здобутками громадян. Інакше кажучи, зароджувалися демократичні форми правління державою і народні форми ухвалення обов'язкових рішень для всіх громадян. Тоді ж, особливо в епоху Кносського царства (занепад з 1400 р. до н. е.), суспільна легітимація членів держави почала визначатися також майновими статками. Зокрема, окремий рід (територія) Кріта податок у вигляді шерсті в царську казну сплачував залежно від кількості утримуваних ним овець. А число останніх для кожної території було фіксованим: як правило, воно було кратним сотні.

Єдність еллінів дослідники простежують на різних рівнях буття етносу. Так, на всьому етнічному просторі простежуються вельми однорідна матеріальна культура, палацовий етикет та інші культурні традиції, вірування, олімпійський сонм богів та ін. Навіть та обставина, що на середину II тис. до н. е. вже вирізнялися чотири основних діалекти грецької мови – іонійсько-атічний, еолійський, аркадський і західний (не кажучи вже про десятки місцевих говірок), не стала перепорою для спілкування між греками. І навіть в часи великої колонізації, коли греки вкрили своїми апоїкіями (колоніями) та емпоріями (портами і факторіями) узбережжя практично всього Середземного та Чорного морів, грецька мова дивовижним чином, розвиваючись, всотуючи місцеві впливи, була об'єднуючим началом для всіх греків. Нагадаємо, що грецьке складове письмо на основі ахейського діалекту відоме приблизно з 1460 р. до н. е. і воно було зрозумілим освіченим еллінам усіх грецьких держав.

У Греції «осьового часу» майнове становище членів громади істотно впливало на соціальний статус індивіда. Одисей і Евмей з гомерівської «Одіссеї» – обидва вільні громадяни, але мірило між ними – генеалогічне і майнове: перший – цар за походженням і володар лише биків дванадцяти стад, другий – син свинопаса і бідняк. Але вони – вільні люди і чинні ухвалювати рішення щодо торжества законності у суспільстві. Або згадаймо Езопа, який, отримавши від Ксанфа волю, запідозрений у злочині, захотів померти вільним: навіть місце страти для вільної людини було в іншому місці, ніж у раба. Саме в цей час зверхники за походженням і майновими статками звертаються саме до народу як до остаточного вирішальника проблемних питань – своєрідного третейського судді. У цьому ж суспільстві існували також раби, які не підпадали під чинність полісного законодавства, але перебували в особистій залежності від конкретного члена громади; при цьому саме громада виступала консолідуючою основою сільського, а згодом і міського полісу.

Політичну єдність греки зберігали, принаймні на перших порах, у взаєминах метрополії і колонії. Відомо, що прогрес у продукуючому господарюванні постійно породжував демографічні колізії, які вимагали розв'язання. І тоді частина громадян подавалася (або посиалася) на пошук нових земель. Нерідко відселялася частина полісу, яка була або незадоволена політикою архонтів, або зазнавала поразки в громадянських протистояннях. Але найчастіше це були торговельно-економічні причини, а саме пошук вигідних ринків

збуту ремісничої і мистецької продукції греків і, навзаєм, закупівля сировини (зерна, металу, худоби, риби тощо). Колоністи отримували земельну ділянку за містом і місце для садиби (забудови) у місті; саме ці першопоселенці володіли повними громадянськими правами. Прийшли за ними греки вже користувались обмеженими правами, оскільки їхня майнова частка визначалась із залишкового принципу. Зазвичай перші колоністи налічували декілька сот, іноді – понад тисячу громадян, а наступні – епойки – набагато більше. Звідси поставала громадянська нерівність полісів-колоній. Але саме складне структурування життя суспільства колоній ставало спонукою відділитися від метрополії і налаштувати життя власними силами із власними визначеннями прав і обов'язків громадянина.

Цивілізаційний поступ у розбудові громадянського суспільства і демократії здійснив афінський народ (демос), особливо в часи правління Солона та Клісфена. Солон (архонт Афін з 594 р.) запровадив майновий ценз щодо визначення соціального статусу громадян держави. Землевласники були поділені за принципом річного прибутку на чотири класи: 1) п'ятсотмедимників, 2) трьохсотмедимників, 3) двохсотмедимників, 4) бідних медимників, тобто громадян, майно яких складало менше 200 медимнів¹.

Відповідно вони склали страти: 1) ареопаг (найбагатші люди), 2) вершників – громадян, які мали не менше трьох сотень медимнів прибутку, 3) зевгітів, громадян з прибутком понад двісті медимнів, та 4) фетів, які мали прибуток із сукупних медимнів числом менше двохсот. Таким чином, генеалогічна ієрархія еллінів поступилася верховенством ієрархії майнової.

Солонову реформу довів до логічного кінця Клісфен, перший архонт після Солона. Генеалогічну систему філ і фратрій Клісфен замінив на адміністративно-територіальну структуру, розподіливши всіх громадян по десяти філах, а їх, у свою чергу, поділивши на дрібніші одиниці – деми. Не випадково Арістотель у своїй «Політиці» зауважив, що Клісфен змішав все населення Аттики. Згодом цей прийом застосував у Британії Вільгельм Завойовник, впроваджуючи на островах поділ країни на графства.

З цих пір еклесії (народні збори) стали визначальними у розв'язанні загальнополісних проблем. Народ обирав архонтів і стратегів, ухвалював декрети, здійснював судочинство. Саме греки піднесли статус громадянства до найвищої життєвої цінності. Для них позбутися громадянства (бути вигнаним за вироком еклесії з рідного міста) було більшою карою, ніж смерть.

Останню обставину можна вважати політико-правовою підставою формування громадянського суспільства, тобто такого суспільства, в якому всі громадяни (без винятків) є рівними перед законом – з одного боку, а також рівними перед законом є громадяни і держава – з другого. Інакше кажучи, громадяни і є держава, а держава – і є громадяни. Як зазначав відомий антикознавець Ю. Колпінський, «для давнього елліна активна участь у громадян-

¹ *Медимн* – міра речовин, яка дорівнювала близько 52,6 літра.

ському житті міста, здійснення громадянських прав і обов'язків були притаманною йому природною формою діяльності. Саме вона відрізняла його від раба, робила його членом суспільства і, отже, людиною» [3, с. 11].

Так, давні греки своїм громадянством дуже дорожили і дуже рідко надавали його грекам з інших полісів; при цьому рабам досягти цього було практично неможливо. Класичним є випадок, описаний істориком Макробієм, який стався в часи завоювань Александра Македонського. Зопіріон, один із полководців Александра і його намісник у Фракії, здійснив у 331 р. похід із Фракії узбережжям Понту аж до Ольвії – еллінського міста-держави в пониззі Бугу. Під рукою Зопіріона була могутня 30-тисячна армія, а тому для Ольвії створилася смертельна загроза. За цих умов ольвійський ареопаг зважується на кардинальний крок, добре відомий і з практики деяких інших грецьких полісів, – акцію «порятунку»: рабам надають волю, іноземцям – громадянство, борги один перед одним бере на свої плечі держава. Ось як про це писав Макробій: «Борисфеніти, обложені Зопіріоном, відпустили на волю рабів, надали права громадянства іноземцям, скасували боргові зобов'язання і в такий спосіб змогли витримати облогу ворога» [4, с. 115]. Через це Зопіріон місто взяти не зміг і відступив. До цього ж на зворотному шляху на військо греків напали скіфи, розтропили його, а сам Зопіріон загинув.

Отже, грецька політична нація явила приклад наддержавного об'єднання, чинниками якого виступили етнічне походження і культура нації. Греки, розв'язуючи свої проблеми в кожному з полісів, водночас не забували про свою єдність та цивілізаційну особливість. Цей гентильний принцип вони поклали в основу розбудови власної Ойкумени.

Римська політична нація. Початки римської державності заглиблюються в межі кінця II – початку I тис. до н. е., коли Апеннінський півострів являв собою поліетнічну територію, заселену численними автохтонними та прийшлими етносами.

Чи не найчисленнішим автохтонним етносом на півострові були італіки, тобто племена латино-фаліської (Лація і нижня Етрурія) та осксько-умберської (Сабінія, Самнія, Луканія, Бруттія) груп. Крім них, добре знайомими були пелазги і піцени (Центральна Італія) та ілірійці, які наприкінці II тис. до н. е. прибули з Балкан; серед останніх була низка племен з карпатського регіону – япіги, певкети, венети та ін. Досить поширеними починаючи з VIII ст. до н. е. були грецькі колонії, особливо в Південній Італії та на Сицилії. До них слід додати ще кельтів, які прийшли в Італію з півночі не пізніше першої половини I тис. до н. е.; в Римі їх згодом називали галлами. Завершують етнічну мапу давньої Італії ще два народи – фінікійці та етруски, з яких останнім судилося відіграти значну роль в подальшій історії Риму. Осердям цього світу була країна латинів – Лацій, якому в подальшому судилося стати об'єднуючим центром для величезної імперії.

Традиційною датою заснування Риму вважається 753 р. до н. е. У VII–VI ст. до н. е. поряд з царською епохою в Римі спостерігається і розквіт етрусських міст-держав, земля яких лежала північніше Лація, на правобережжі Тібру (нинішня Тоскана). Історики припускають, що саме латинські міста першими створили федерацію, а саме Латинську федерацію – першу проторимську державу, своєрідний союз міст. Цілком можливо, що це відбулося за аналогією із союзами грецьких міст, приклад яких був заохочувальним. Аналогічні процеси відбуваються в Самнії, Кампанії, Умбрії, Піцені та ін. Усе це – етнічні протодержавні утворення.

Центром майбутньої поліетнічної держави став Лацій, в якому жили латини, і його ядро – Рим, місто на лівому березі Тібру в його нижній течії. Саме латинів римські історики згодом поіменували аборигенами (*ab origine* – від походження) – вихідним етнічним началом держави. Але водночас у ранньому Римі були значні прошарки сабінів та лігуро-сикулів, які займали, однак, підпорядковане становище щодо латинів. Про непрості взаємини цих етносів нагадує знаменитий міф про викрадення латинами під проводом Ромула сабінянок, що, очевидно, відображає зрілу стадію розвитку екзогамних давньоримських родів. Зрештою, латини і сабіняни злилися в одне ціле, нову етнополітичну єдність.

Саме архаїчна родоплемінна спільнота і поклала початок римському народу (*populus*). Його основу складали 100, а пізніше, після об'єднання із сабінянами, – 200 родів (*gens*). Рід, у свою чергу, складався з батьківських сімей (*familia*) на чолі з батьком – главою сім'ї (*pater familia*) і володів правом на землю та ведення війни. Члени всіх родів були патриціями. Батьки сімей-фамілій складали раду старійшин роду – сенат.

Консолідація родів викликала до життя такі соціально-етнічні групи, як триби і курії. Триб («племен») у царському (ранньому) Римі було три – Тіції, Рамни і Луцери: перші представляли сабінів, другі – латинів, треті – етрусків. З триб набирали кінноту, яка стала в Римі вищим станом – «вершники». Курій, або «союзів чоловіків», було 30 і вони формувалися з чоловічого представництва римських родів. Курії мали право наділяти землею роди, вилаштовувати військо, збирати народні збори, утримувати святині, влаштовувати урочисті учти.

Таким чином, рання римська нація-народ мала переважно триетнічне походження і склалася на основі латинів, сабінів та етрусків. Оскільки представники кожного з трьох етносів не мали дискримінації в набутті соціально-політичного статусу, є підстави вважати раннє римське суспільство зародком справжньої політичної нації, яка формувалася на поліетнічній основі.

Про це свідчать й інші факти. Так, Ромул, перший цар Рима (753–717 рр.), латинянин, переселяв завойованих сабінян до Рима, розподіляючи їх по куріях, а латинів, навпаки, селив на землях сабінян; те ж саме мало місце і в його війнах проти етрусків та альбанців. А після наглої смерті Ромула царем

було обрано Нуму Помпілія, сабінянина. Так етнічне начало в суспільстві почало поступатися її громадянським та особистісним ознакам, що і є рисою політичної нації.

Однак зростанню політичної нації в кількісному відношенні межу поставила економіка. З усіх переселених у Рим до триб та курій включили лише частину – через обмеженість земельних наділів, а інші поселенці стали простим наповненням міста – плебсом, плебеями (від *plebe* – наповнювати). Таким чином, політична нація фактично стала формуватися на економічній основі – латиняни з різних родів мали різне місце у суспільстві залежно від маєтності. Не випадково в усі часи члени римських триб і курій, тобто ця частина суспільства, називали себе «римським народом квіритів». Це можна назвати політичною нацією у вузькому розумінні цього слова або суспільно-політичною елітою римської політичної нації.

Різницю між цими частинами населення – народом (*populus*) і плебсом спробував подолати Луцій Тарквіній. Син батька-грека та матері-етруски, він сам зазнав чимало поневірянь через походження. Тому обраний царем Тарквіній збільшив кількість родів до 300, увівши в патриції (особливо в «молодші роди»), тобто в політичний народ, представників плебсу, переважно етрусського походження. Логічним завершенням ініціатив Тарквінія стала громадянська реформа Сервія Туллія (579–535 pp.), а саме: введення цензового принципу поділу суспільства. Майновий цenz став основою градації громадян: I розряд – власники понад 100 тис. ассів, II – 75 тис., III – 50 тис., IV – 25 тис., V – 1,1 тис. I останній розряд вільних громадян склали «пролетарії», тобто люди, які володіли лише власним потомством (*proles*). До цього слід додати, що Сервій Туллій здійснив також адміністративно-територіальну реформу: поділив римські володіння на триби – територіальні округи загальною кількістю 20.

Отже, було завершено трансформацію держави латинян у наднаціональне утворення, а населення країни – у політичну націю. Громадянство як її сенсове осердя при цьому спиралося на дві підстави: гентіальну, тобто належність до *populus* за походженням, і майнову, або становістю за мірою власності. Це можна вважати головними рисами римської політичної нації: громадянство, походження, достаток, територіальність. Навіть плебс, маючи обмежені можливості щодо доступу до органів управління та розподілу майна, зокрема земельних наділів, став частиною політичної нації посередництвом створення публічних органів влади, пов'язаних з центуріатними зібраннями, на яких вирішувалися питання війни і миру, чому сприяла і майнова (а не за походженням) диференціація суспільства.

Римська політична нація виявилася стійким утворенням. Її не змогла зламати навіть потужна етрускізація Рима, яка мала місце при Тарквініях (Луції та Гордому). У римське життя активно входили етрусські архітектура і агрокультура, мистецтво і обрядовість тощо. Однак сформована нація вже

мала настільки ефективні механізми самоорганізації та саморозвитку, що цьому етнічному виливу не вдалося потіснити ні мову та писемність (латину), ні віру, ні звичаєвий лад Рима. Політична нація асимілювала нові етнічні впливи.

Зрештою, щодо Рима необхідно згадати також такі важливі обставини. По вигнанні у 510 р. до н. е. Тарквінія Гордого управління було оголошено загальнонародною справою (*res publica*). Так виникла республіканська форма правління, де сувереном влади було все громадянське суспільство, тобто патриції і плебеї. Республіка наділила деякими функціями громадянина навіть рабів, які могли виступати свідками, знаходити притулок у «розрядних» громадян у разі їх переслідування, виконувати деякі обрядові функції в сакральних урочистостях. Саме республіка породила такий феномен народовладдя, як збори плебеїв по трибах, які на доповнення до гентіальних сенатів ухвалювали рішення, обов'язкові для всіх. З 339 р. до н. е. рішення плебісцитів були проголошені обов'язковими для всіх римлян. Так політична нація долала релікти енократичного правління і ставала основою римської цивілізації в цілому.

Американська політична нація. Новий час, тобто доба індустріальних та суспільних трансформацій, викликав до життя новий тип політичних націй і нові механізми їх формування. Підприємливі європейці у пошуках кращого життя, ресурсів та ринків збуту почали активно освоювати нововідкриті землі, головним чином Америку, Африку, Австралію та Океанію, частково – Азію. Саме в колізіях взаємин місцевого (тубільного) і прийшлого (європейського) і постав феномен нових політичних націй, з яких чи не найпоказовішим прикладом є американська політична нація.

Російські етнологи Ю. Бромлей і Р. Подольний, розглядаючи механізми формування етносів, один із них назвали досить прикметно: «Щойно ми з вами вели мову, – зазначають вони, – про *«римсько-запорізько-американську»* (курсив мій. – В. К.) модель утворення народу з різко різноетнічного населення, змушеного до об'єднання соціальними умовами, що склалися» [5, с. 195]. Включення до цієї моделі «римського» компонента вчені пояснюють тим, що засновники Рима Ромул і Рем мали військо, яке складалося з «втекших різноплемінних рабів», що «початок [римського] народу кладе купка вигнанців, людей без роду, без племені, різного, але однаково неприкметного, з точки зору оточуючих, походження» [6]. Очевидно, що подібне тлумачення генези римської політичної нації є не зовсім коректним, але стосовно запорізького та американського суспільств воно не викликає суттєвих заперечень, з тією, однак, різницею, що молода запорізька (українська) політична нація була силою зупинена у своєму розвитку, а американська – досягла стадії достатньої зрілості.

Європейці почали прибувати на американський континент із кінця XV ст., після відкриття цього материка Колумбом. На той час там вже існували розвинені цивілізації, низка держав із різним соціальним устроєм та етнічним

складом. При бажанні у деяких випадках можна знайти певні аналогії і з родками громадянського суспільства, і з елементами політичної нації. Так, Ю. Бромлей та Р. Подольний пишуть про державу інків як про «один із найдавніших політичних устроїв, відомих історикам»: в країні всі мусили працювати, а частина врожаю забиралась у своєїрідній «державний резерв», тому практично не було голодних; а в роки неврожаю мешканці забезпечувалися зерном з державних запасів; практично не було рабів, а по досягненні 50 років життя мешканці розраховували на стабільну державну підтримку та ін. І, що особливо важливо: «Мешканці завойованих областей, як правило, не лише не наvertsались у рабство, але одразу отримували всі права “старих” громадян імперії» [7] (курсив мій. – В. К.). Останнє є питомою ознакою навіть не всіх зрілих політичних націй сучасності.

Сучасне американське суспільство своїми витоками має три джерела: європейські переселенці, місцеве індіанське населення та примусово завезений чорношкірий африканський люд. Кожній із цих спільнот судилася різна доля.

З європейців піонерами тривалий час виступали голландці: вони заснували на о. Манхеттен факторію для заготівлі хутра, заклали тут Новий Амстердам, на місці якого згодом виріс Нью-Йорк. Але вже в 1664 р. 5 тис. голландських колоністів завсібіч оточували понад 150 тис. англійських. Довгі роки останнім серйозну конкуренцію могли скласти заледве французькі суперники. На 1790 р. населення європейського походження на теренах США за своїми національними витоками розподілялося таким чином: англійці і валійці – 67,5 %, ірландці – 9,4 %, шотландці – 8 %, німці – 7,9 %, данійці – 3,3 %, французи – 2,4 %, інші – 1,5 % [6, с. 79]. Саме вихідці з Європи і розпочали створення в Америці політичної нації, але насамперед для себе. Іншим етно-расовим групам на тривалий час в новій політичній нації місця не було.

Автохтонній людині Америки не поталанило найбільше. Створені і виховані природною свободою, індіанці інакше не мислили власне життя, і тому рабство для них було абсолютно неприйнятним. І європейські колоністи зробили свій вибір на знищення індіанців, тобто їх насильницьку елімінацію (усунення) із нового суспільства. На законодавчому рівні, наприклад на Ассамблеї Нової Англії, навіть встановлювалася винагорода за індіанське життя: у 1703 р. за один скальп вона становила 40 ф. ст., у 1720 р. – 100 ф. ст., 1744 р. – за скальп дорослого чоловіка 100 ф. ст., полоненика – 105 ф. ст., за скальп жінки чи дитини – 50 ф. ст. У такий спосіб прибульці готували собі *tabula rasa* для розбудови власного суспільства.

Не краща доля очікувала і завезену силою людинність із «чорного континенту» – предків нинішніх афроамериканців. Їхнє призначення було одне – підневільний труд, рабство. У 1713 р. Англія затвердила правило *асієнто* – право на продаж негрів в іспанських колоніях Америки на додаток до власних колоній. Так закінчилося протистояння Англії та Іспанії у цьому питанні, яке розпочалося на Гаїті у 1567 р., коли Іспанія заборонила Англії продавати

рабів у своїх американських володіннях. Як відомо, конфлікт 1567 р. загострив смертельну боротьбу між двома метрополіями і став приводом для походу «непереможної армади» Іспанії на Англію; її розгром у 1588 р. означав крах панування Іспанії на морях.

Перша велика партія чорних рабів була привезена в Північну Америку в 1619 р., а з 1644 р. американські колоністи почали здійснювати регулярні рейси в Африку за людським товаром. При цьому нерідко «по дорозі» (у Вест-Індії, тобто на Карибських островах) американські товари обмінювались на місцеві (головним чином, ром), а вже на останні в Африці закупували рабів. Формальне скасування рабства в США відбулася лише у 1863 р. Саме з цього часу можна вести мову про поступове входження афроамериканців у структуру американського суспільства, хоча остаточне подолання сегрегації білими чорних припадає аж на 60–70-ті роки ХХ ст., коли останні почали ставати повноцінними членами політичної нації.

Таким чином, європейські колоністи почали будувати на північноамериканському континенті нову політичну націю із себе самих для себе самих, поставивши поза законом місцеву людність і завезених з африканського континенту для рабської праці негрів. Основою диференціації всієї людської спільноти став економічно-расовий принцип: індіанці повинні вимерти, бо вони були володарями місцевої землі, а отже, конкурентами за неї, а африканців гнобити не забороняли християнська ідеологія та закони ринку.

Започаткування американської політичної нації фактично відбулося на борту корабля «Травнева квітка». У вересні 1620 р. цей корабель відплив з Плімута із 102 пасажирами, значну частину яких склали члени опозиційної англіканської церкви громади «брауністів», які згодом дістали назву батьки-пілігрими. Саме на борту цього корабля у листопаді 1620 р. біля мису Код пілігрими підписали Угоду про утворення «громадянського суспільства». Так, саме про «громадянське суспільство» йшлося у роздумах і домовленостях між собою діяльних європейців, які рушили на свою нову батьківщину.

В Угоді про утворення «громадянського суспільства» її творці зазначали, що вони «урочисто і обопільно перед лицем бога і один перед одним домовляються і об'єднуються в громадянське суспільство». Вони домовилися про створення справедливих законів, актів, угод та інших нормативних документів, які були б найзручнішими для загального блага колонії, а на себе брали зобов'язання підкорятися ухваленим рішенням і виконувати їх [7, с. 558, 641–642]. Пілігрими з «Травневої квітки» заснували 21 грудня 1620 р. колонію Нью-Плімут, яка згодом разом з іншими дала початок Новій Англії. Очевидно, саме тут необхідно шукати витoki засадничих ідей американського суспільства про суверенітет народу, верховенство права, рівність усіх громадян перед законом, державу як інструмент захисту власних інтересів тощо, які, у свою чергу, закорінені у такі європейські здобутки, як протестантизм, лібералізм, громадянська ініціатива та ін.

Проте навіть усередині білих (тобто європейських за походженням) общин міра громадянськості їх членів істотно залежала від майнових статків громадян. Саме в колоніях виникла така форма звуження громадянських прав, як «біле рабство». Власне кажучи, згадана акція колоністів «Травневої квітки» насамперед була спротивом проти політики метрополії розглядати їх як «кабальних слуг», «білих рабів». Так, ще 1607 р. Лондонська компанія відправила на північ Америки 120 колоністів, набраних із бідняків, злочинців, проїдисвітів, для яких перші 10 років життя в новій колонії були напіврабськими: праця під наглядом, натуральне утримання без заробітної платні, військова повинність, жорстока кара (включно із смертною) за провинності тощо [8, с. 39–40, 62]. Однак колоністи досить швидко добилися практично повної ліквідації подібного статусу, чому сприяло завезення чорних рабів і створення надлишку робочої сили, хоча окремі випадки кабального навернення білих громадян у підневільля на декілька років спостерігалися навіть у XVIII ст.

Наприкінці XVIII ст. в американських колоніях чітко визначилася роль майнової складової для набуття повноти громадянських прав. Залежно від достатку, наприклад, виборчим правом у різних колоніях володіло лише 2 – 10 % самодіяльного населення, тобто рішення для всієї громади фактично ухвалювала її незначна частина, щоправда, найзаможніша. Ось влучна характеристика виборного органу колонії, побудованого на майновому цензі: «У нас дійсно є асамблея, – зауважував сучасник тих подій. – Але хто в ній представлений? Робітник, майстер, ремісник, фермер, землероб чи йомен? Ні. Представлені у них переважно, якщо не цілком, багаті плантатори» [8].

Отже, громадянське суспільство в колоніях розбудовувалося на двох підвалинах: демократичних (пошанування прав і свобод громадян) та економічних (майновий ценз). До цього слід додати, що процес здобуття незалежності і проголошення 4 липня 1776 р. Декларації незалежності гостро поставив проблему офіційної (державної) мови для нового суспільного організму. І хоча в різних колоніях нерідко переважала одна з неанглійських мов – французька, німецька, голландська та ін., державотворчі процедури та офіційні документи були здійснені англійською мовою згідно з вибором самих учасників з'їзду представників американських колоній. І це рішення ніколи не піддавалося перегляду.

Подальша політична історія США добре znana і тому не вимагає докладного висвітлення. Звернемо увагу лише на окремі ключові моменти суспільного розвитку, які безпосередньо стосуються розвитку американської політичної нації.

Так, Декларація незалежності проголосила базові принципи громадянського суспільства організуючими чинниками життя нової незалежної держави: рівність усіх громадян перед законом, належність у кожного з них невід'ємних прав, до яких віднесли життя, свободу і тяжіння до щастя, суверенітет народу над державою, тобто наділення суспільством уряду певною

владою для забезпечення його (суспільства) повноцінного життя, право народовладдя та ін. Оскільки ж США створювались як федеративна держава, то всі 13 штатів – засновників США ухвалили у середині 70-х років XVIII ст. власні конституції. Цікаво, що в усіх конституціях штатів, крім загальних принципів, проголошених Декларацією незалежності 1776 р., були свої прикметні особливості, в яких спеціально визначались особливості майнового цензу. Відповідно демократичні положення Декларації, як і вимога майнового цензу, втілено і в першій Конституції США («Статтях конфедерації»), розробленій конгресом у 1777 р. і затвердженій штатами у 1781 р. З точки зору етнічних реалій Конституція санкціонувала рабство (тобто позагромадянський статус чорношкірої людності) і особливий статус автохтонного населення – індіанців, яке фактично тлумачилося як ворожа сторона, з якою можна укладати локальні торговельно-економічні угоди, хоча в реальності індіанцям відмовлялося в праві на володіння землею.

Своєрідним підсумком політико-правової діяльності часів здобуття незалежності стала Конституція 1787 р., якою США керуються й донині. Саме в ній було ухвалено союзний, а не конфедеративний лад держави, конгрес розділено на дві палати, посилено функції президентської влади, введено майновий ценз для виборців тощо. Ця Конституція окреслювала головним чином особливості політичного устрою США, політичні права і обов'язки її громадян, особливості міжнародної діяльності держави. Тому природним доповненням до неї став «Білль про права», ухвалений у 1789 р. і введений в дію 1791 р. У його десяти статтях визначалися принципи організації американського суспільства, демократичні за своєю сутністю. Йшлося насамперед про гарантії особистої свободи громадян, її захист перед державою та іншими членами суспільства.

Як **висновок** зазначимо, що існують достатні підстави стверджувати про наявність в американському суспільстві політичної нації, а також про особливий шлях її формування. Передусім йдеться про політичну основу суспільства, статус кожного з членів якого в принципі визначався однаковим і суттєво не залежав від етнічного походження громадян. Обмеження щодо повноцінного громадянства визначалися расовим критерієм, а також елімінаційним тиском європейських прибульців щодо місцевого населення як природного конкурента за життєві ресурси. Подібні елементи сегрегаційного підходу в США вдалося здолати на політико-правовому рівні лише у другій половині XX ст. Шлях формування американської політичної нації є репрезентативним множині націєтворчих процесів Нового часу в умовах експансії європейців на колоніальні землі та формування на них цілісного суспільства з поліетнічної людності. І в основі цього лежали ініціатива і підприємливість, бажання індивіда утвердитися в суспільстві вільних і діяльних людей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Блаватская Т. В. Греция в период формирования раннеклассового общества (XXX–XII вв. до н. э.) / Т. В. Блаватская // История Европы. Т. 1. Древняя Европа. – М. : Наука, 1988. – С. 138–172.
2. Гатчинсон Дж. Що таке етнічність / Дж. Гатчинсон, Е. Д. Сміт // Націоналізм. Антологія. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 468–476.
3. Колпинский Ю. Д. Великое наследие античной Эллады / Ю. Д. Колпинский. – М. : Изобр. искусство, 1988. – 160 с.
4. Макробій А. Ф. Сатурналії / А. Ф. Макробій // Історія Криму в джерелах і документах. Ч. I. Античність і Середньовіччя. – Чернівці : Митець, 1998. – С. 114–115.
5. Бромлей Ю. Человечество – это народы / Ю. Бромлей, Р. Подольный. – М. : Мысль, 1990. – 392 с.
6. Ефимов А. В. Очерки истории США. От открытия Америки до окончания гражданской войны / А. В. Ефимов. – М. : Госпедгиз, 1955. – С. 79.
7. The Western Experience / Mortimer Chambers et al. – 6th ed. – McGraw-Hill. Inc. : New York, et cet. 1995. – 1133 p.
8. Patterson T. The american democracy. Second ed / T. E. Patterson – New York et al. : McGraw-Hill, inc., 1993. – 774 p.

МЕХАНИЗМ ФОРМИРОВАНИЯ КЛАССИЧЕСКИХ ПОЛИТИЧЕСКИХ НАЦИЙ

Крисаченко В. С.

Рассмотрен механизм формирования классических политических наций с опорой на показательные образцы политических наций прошлого. Особенное внимание обращено на их истоки и сущностные черты. Проанализированы эллинская, римская и американская нации.

Ключевые слова: *политическая нация, государство, демократия, страты, аборигены, род, племя, семья, народ, этнос, греки, римляне, американцы.*

THE MECHANISM OF FORMATION OF THE CLASSICAL POLITICAL NATIONS

Krysatchenko V. S.

The mechanism of formation of the classical political nations is considered in the article, leaning against indicative samples of the political nations of the past, paying especial attention to their sources and intrinsic lines. The Greek political nation, the Roman political nation and the American political nation are analyzed.

Keywords: *the political nation, the state, democracy, strata, natives, a sort, a tribe, a family, the people, ethnos, Greeks, Romans, Americans.*

УДК 75.01+111.852:2

В. М. Шелюто, доктор філософських наук,
кандидат історичних наук, професор

ПРОБЛЕМА ПРОСТОРУ ТА ЧАСУ В ХРИСТИЯНСЬКІЙ РЕЛІГІЙНІЙ ЕСТЕТИЦІ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Розглянуто проблему зв'язку простору та часу з категорією сакрального в релігійній естетиці Середньовіччя. Проаналізовано поняття хронотопу. Розкрито зв'язок між простором та часом у різних видах мистецтва Середньовіччя, зокрема в іконописі та музиці.

Ключові слова: сакральне, простір, час, хронотоп, мистецтво, естетичний процес.

Актуальність проблеми. Кожний вид мистецтва, як і художній та естетичний процеси у цілому, глибоко пов'язаний зі сприйняттям простору та часу у даній культурі. З глибокої старовини первісного суспільства та давніх цивілізацій до нас дійшли предмети, які мають властивості симетрії і пропорції. Родова свідомість тяжіла до речової, просторової відчутності світу. Час буття обертався навколо трудового землеробського циклу, описуючи повне незмінне коло і тим самим визначаючи життя. Цей час був статичний, однорідний, у ньому монолітно співіснували сьогодення і майбутнє. Минуле ж усвідомлювалося «за горизонтом подій», покладаючись у товщах міфологічної свідомості.

Для позначення взаємозв'язку простору та часу в сучасній гуманітаристиці існує поняття «хронотоп». Хронотоп завжди пов'язується з окремими культурами і розглядається як нерозривна просторово-часова єдність, в якій перебуває людина. З цього випливає й те, що хронотоп не тільки просторово-часова цілісність – вона становить єдність просторово-часового континууму з людською особистістю. Тому в ньому досягнуто нерозчленовану цілісність суб'єкта і об'єкта, знято проблему розмірності і відокремленості простору та часу [1, с. 13].

Іншим поняттям, яке має значення для розгляду просторово-часової єдності універсуму, є поняття «топокосму». Топокосм містить не тільки людський соціум у певному географічному просторі цієї місцевості, а й усі живі та неживі елементи, які його наповнюють. Він має «подвійний характер», бо є співвідносним, з одного боку, з вічним міфологічним прототипом, а з другого – виникає знову в момент звершення обрядів. За словами О. Антонової, «топокосм реальний, і в той же час ідеальний, вічний і періодично виникає знову...» [2, с. 194].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У роботах М. Бахтіна вперше в гуманітарній науці хронотоп отримав універсальний статус. Основні

положення теорії художнього хронотопу мають високу теоретичну актуальність і для дослідження просторово-часового аспекту сакрального в естетиці та культурології. Під хронотопом М. Бахтін розуміє «істотний взаємозв'язок часових та просторових відносин» [3, с. 121]. Проблему простору та часу в середньовічній естетиці та культурі відображено в працях Т. Буркгардта, Ж. Ле Гоффа, А. Гуревича, І. Вайнтрауб, С. Кримського, Ш. Шукурова та інших сучасних зарубіжних та вітчизняних дослідників [4–9].

Виклад основного матеріалу. Хронотоп – поняття динамічне, його зміст постійно змінюється. У кожен історичну епоху уявлення про просторово-часову єдність істотно відрізняються одне від одного. Ці уявлення формуються під впливом багатого спектра різних чинників, до кола яких належать як господарська діяльність, так і релігійні переконання людей. Взаємний перехід простору та часу в межах хронотопу можливий завдяки єдності об'єктивного і суб'єктивного. Сучасний російський психолог В. Зінченко відзначає: «Реальний рух в просторі трансформується в зупинений час, а останній, у свою чергу, трансформується в рухомий простір» [1, с. 13].

Як уже відмічалось, уявлення про хронотоп завжди змінюється в історико-культурному процесі. Але щодо кожної конкретної історичної епохи, конкретної культури можна говорити про визначену сталість хронотопу, в якому з'єднання елементів об'єктивного і суб'єктивного моделює розвиток духовної ситуації.

Велике значення хронотопу для літератури і культури взагалі підкреслює М. Бахтін: «Хронотоп у літературі має істотне жанрове значення. Можна прямо сказати, що жанр і жанрові різновиди визначені саме хронотопом, причому в літературі та музиці провідним началом у хронотопі є час. Хронотоп як формально-змістовна категорія визначає і образ людини в літературі; цей образ завжди істотно хронотопічний. Засвоєння реального історичного хронотопу в літературі йшло складно і з перервами: засвоювали деякі певні сторони хронотопів, доступні в цих історичних умовах, виробляли тільки певні форми художнього віддзеркалення реального хронотопу. Ці жанрові форми, продуктивні на початку, закріплювалися традиційно і в подальшому розвитку продовжували наполегливо існувати й тоді, коли вони вже повністю втратили своє реалістичне продуктивне і адекватне значення. Звідси й існування в літературі явищ глибоко різночасних, що надзвичайно ускладнює історико-літературний процес» [3, с. 122]. М. Бахтін висловив тезу про одночасне існування різних хронотопічних форм. У роботі «Форми часу і хронотопу в романі» він пише: «Ми говоримо тільки про великі охоплюючі та істотні хронотопи. Але кожен такий хронотоп може включати необмежену кількість хронотопів: адже кожен мотив може мати свій особливий хронотоп...» [3, с. 64].

Хронотоп середньовічної культури ґрунтувався на уявленнях про сакральний простір та час, почерпнутих з Біблії і праць давньогрецьких мислителів, перш за все філософів Афінської школи Платона і Арістотеля. Сакральний

простір – це простір, створений людиною для спілкування з Богом, або середовище, створене для спілкування з вищим світом. Під сакральним простором середньовічні теологи та філософи розуміли простори, в яких присутній Дух. В релігіях, що належали до традиції авраамічного монотеїзму, це був Дух єдиного Бога. Його розуміння відрізнялося від розуміння духів у язичницьких віруваннях, де вони розглядалися як уособлення конкретних природних явищ. Оскільки в межах кожного світогляду існують свої уявлення про сакральний простір та час, то слід розрізняти й естетичні погляди, що є важливим компонентом будь-якого світогляду за джерелом духу. У цьому плані можна виділити три напрями естетики: естетику Буття «як почуття повноти присутності «Я» у світі; естетику Небуття як почуття сторонності «Я» світу, а світу – «Я»; естетику Ніщо як почуття порожнечі світу і порожнечі «Я» [10, с. 79].

Уявлення про структуру космосу та сакральний простір епохи раннього Середньовіччя подано у праці «Церковна історія народу англів» англосаксонського хроніста VIII ст. Беди Високоповажного [11]. Він стверджував, що Земля – нерухомий центр універсуму. Її оточують шість небесних сфер (повітря, ефір, олімп, вогонь, зірки, небо ангелів), а над усіма сферами – небо Трійці. Середньовічний богослов Гонорій Августодунський трохи по-іншому уявляв просторову структуру універсуму. Відповідно до його думки Земля – також нерухомий центр універсуму, але її оточують три сфери: тілесна, чи видима; духовна, чи ангельська, та інтелектуальна. Остання – найприємніша для смертних, оскільки саме там обрані блаженні споглядають святу Трійцю.

Найбільш яскраву картину середньовічних уявлень про простір дав у «Божественній комедії» Данте Аліг'єрі. Помістивши землю в центр універсуму, він оточив її десятьма концентричними небесними сферами, перші сім з яких становили планети Місяць, Меркурій, Венера, Сонце, Марс, Юпітер, Сатурн, восьма сфера – небо нерухомих зірок, дев'ята – першодвигун і остання вища сфера – нерухомий «емпірей», в якому знаходиться рай, обитель Бога. «Нижній», підземний світ, світ пекла, Данте зображав у вигляді воронки з дев'ятьма колами. У вході до пекла – лімбі – знаходилися «великі чоловіки» стародавності, що жили до часів християнства. В інших колах перебували грішники. «Чистилище» становило відображення пекельної прірви, що знаходиться на горі Очищення в західній частині земної півкулі напроти гори спокути – Голгофи. Воно також складалося з дев'яти кіл.

Що стосується уявлень про час, то в дохристиянських культурах міфологічний час (*illud tempus*) був відокремлений від історичного часу величезною дистанцією. В уявленнях стародавніх греків час мав циклічний характер. Цикл повторювався через величезні проміжки часу. В іудаїзмі виникла ідея лінійності часу, якому належало йти від створення світу до приходу Месії. Християнство центрувало цей час навколо оповідання про життя, смерть і воскресіння Христа. Завдяки цим уявленням земний лінійний час, час історії був розділений на два періоди. Перший період включав часовий відрізок від

створення світу до першого пришествя Христа. Християнське середньовічне мислення виходило з того, що світ створений не в часі, а разом із часом. Це був час від думки про творення світу до думки про можливість першородного гріха внаслідок свободи волі, тобто до моменту, коли власне й розпочинається життя. У такий спосіб виникає історичний час – життя, що розглядається як ланцюг подій, котрі починаються з порушення заборони розрізняти знання за критерієм добра і зла. Тобто, за уявленням монотеїстичних релігій, історичний час розпочинається з гріхопадіння Адама. Відділення цього часу від «мислечасу» пов'язане з поділом буття на вічне буття, яке притаманне Богові, і буття в часі, тобто життя людини.

Другий період настав після смерті та воскресіння Христа і мав закінчитися другим пришествям, Страшним Судом та припиненням існування Всесвіту в колишньому вигляді. Земний лінійний час у християнській свідомості розглядався як тінь вічності. Остання ж уявлялася в середньовічній християнській культурі несумірною з жодним часовим відрізком. Вона сприймалася середньовічним світоглядом як постійність, передування часу і його причина. Вічність, за християнськими уявленнями, належить Богові, який не був, не буде, але завжди є. Символом такої вічності є замкнуте коло.

Незважаючи на уявлення про лінійний час, який має буде в кінці часів повернутися у Вічність, оскільки за Апокаліпсисом наступить момент, коли «часу більше не буде», деякі елементи циклічних уявлень про час в християнському світогляді все ж таки збереглися. Ці уявлення характерні для християнських свят, які повторюють з року в рік події земного життя Христа, зокрема його народження і хрещення, вступ до Єрусалиму, розп'яття, воскресіння і явлення апостолам.

Християнство на відміну від інших релігійних учень, наприклад індуїзму, які оперують з величезними часовими проміжками, надає великого сенсу тому малому «шматку» часу, що іменується людським життям, окремою людською долею [7, с. 404].

Оскільки саме час у християнстві розглядається як основний параметр людської діяльності, для середньовічної естетики характерне позитивне ставлення до «часових» видів мистецтва і критичне ставлення до «просторових» мистецтв, зокрема живопису та скульптури. Так, один із кападокійських Отців православної церкви Василь Великий стверджував: «Живопис – це книга для безграмотних» [12, с. 321].

Схожої думки дотримувався і Гонорій Отенський. У трактаті «Скарб душі» він виклав «настанови» католицької церкви відносно живопису, згідно з якими живопис – це література для мирян. Вона існує для того, аби прикрасити будинок фарбою і «нагадати про життя благочестивих людей» [12, с. 321].

Неприйняття просторових видів мистецтва багато в чому передається християнству від іудаїзму, в якому існують заборони на зображення живих істот, і від ісламу, який в епоху Середньовіччя змагається з християнством в розповсюдженні серед країн світу. Тому всі зображення людей епохи раннього Середньовіччя є абстрактними, позбавленими індивідуальності. Тільки

в іконографії XIII ст. людину починають зображати в її тимчасовій життєвій визначеності, не як абстрактний тип, що відповідає узагальненим і ідеальним критеріям, а й у вигляді володаря індивідуальних якостей [12, с. 69].

З початком епохи Ренесансу змінюється ставлення католицької церкви до живопису – останній став розглядатися як «зрима мова». В епоху Ренесансу домінують «просторові» види мистецтва. Якщо в епоху Середньовіччя хронотоп був спрямований у майбутнє, до другого пришествя Христа та Страшного Суду, то хронотоп Ренесансу глибоко пов'язаний з моментом теперішнього часу. Для Ренесансу найважливішим є просторово-часове відчуття сьогодення як «тут і тепер». Таким чином, сакральний час, пов'язаний з майбутнім у християнському Середньовіччі, відтісняється в епоху Ренесансу, за словами французького дослідника Ж. Ле Гоффа, часом праці і дозвілля, «часом купців» [13, 68]. Це час вільнодумної людської особи, коли людина вперше почала думати, що суб'єктивно видима картина світу і є справжня реальність. За думкою Леонардо да Вінчі, мудрістю стає живопис, а справжніми філософами – художники.

Фактично в подальшому внаслідок раціоналістичного підходу до проблеми світу, Бога і людини в західноєвропейській схоластиці виникає механічний розрив зв'язку між формою і змістом, загальним і одиничним, який у найбільш яскравій формі й виявляється у мистецтві Ренесансу. Фактично художники, які втілюють у своїх творах цей стиль, усі прагнення спрямовують саме на зображення людини, яка втілює в собі досконалість, і відмовляються від середньовічного символізму, що виражає невидимий божественний світ. У результаті цього переоцінювання цінностей виникає десакралізація як змісту, так і форми, що характеризує все подальше мистецтво Західної Європи починаючи з епохи Ренесансу. Причому процес десакралізації зростає. Якщо художники класичного Відродження Рафаель, Леонардо да Вінчі, Тіціан та інші прагнуть зобразити у своїх картинах ідеальних людей, то, наприклад, художник постренесансу Караваджо часто зображує християнських святих і самого Христа, використовуючи як моделі для картин обличчя, що абсолютно не мають нічого спільного навіть із людською досконалістю.

Оскільки християнство виходило з переважання невидимого духовного світу над видимим «плотським» світом, ідеальним естетичним об'єктом епохи християнського Середньовіччя був музичний звук. Отже, необхідність хронотопічного осмислення світу випробувувала й музика. На відміну від просторових видів мистецтва моделі музичного часу стійкіші і стабільніші у зв'язку з тяжінням музичної свідомості до стаціонарно-світоглядних станів, що не зживають себе за один який-небудь короткий в історичному розумінні період. Музика – єдине мистецтво, яке згідно з естетикою раннього Середньовіччя відображає невидимий мир. Спосіб існування музики поміщений у часі, а не в просторі. Те, що саме музика домінує в християнському мистецтві Середньовіччя, свідчить про суто духовні прагнення християнства цієї епохи. Християнство розглядає як сакральну сферу невидимий світ духу, тоді як Античність віддавала перевагу просторовим, пластичним видам мистецтва, співвідносним

з видимим «плотським» світом. У той же час у платонізмі і особливо неоплатонізмі перевага також віддається невидимому світу ідей, який стоїть значно вище, ніж світ речей. Музика для середньовічної свідомості є передусім звукова «матриця» сакрального, виявлена в її символізмі, самій здатності супроводжувати богослужіння, тоді як образотворчі мистецтва відділені від божественного начала через свою можливість прямо передавати предметний світ у всій його об'ємності. У дзеркалі музичного процесу Середньовіччя було відбито величну фігуру Творця. Людина не могла претендувати навіть на співтворчість. Проте вона завдяки поліфонічній музиці вперше в історії потрапляла в «радіус» цього дзеркала, яке ні у Піфагора, ні у Платона, ні у Августина просто не було на неї спрямоване. Сутність часу в музичній культурі розкривається через становлення і переживання якісно нового часового ставлення, співвідношення інтимно-особистого та загального сенсів буття, що виражено в цілісному культурному акті і визначено як сфера творчої свободи людини.

Уявлення про час існували не тільки в музиці, а й у пластичних видах мистецтва, зокрема в іконописі. Іконопис підкорений суворим вимогам церкви і має завдання не самореалізації художника-іконописця, а залучення людей, які перебувають у храмі, до сакральних цінностей. Як підкреслював П. Флоренський, «церковним статутом установлюються основні схеми стінного розпису та іконостасу як єдиної композиції. Там, де ці начала якоюсь мірою витримані, храм дійсно звучить музикою, яка не змовкає, ритмічним рухом невидимих крил, який наповнює весь простір. Коли залишаєшся в такому храмі один, то це звучання його розпису, священний невідчутний звук чується з об'єктивною примусовістю і стає абсолютно безсумнівним, що він іде від зображень в їх цілому, а не придумується нами. Весь храм б'ється ритмом часу» [14, с. 277]. Для християнського сакрального мистецтва, яким і був іконопис, характерне прагнення відобразити рух і розвиток, передати моменти, які йдуть один за одним в одному просторі ікони. Наприклад, в іконостасі часто зображено той самий персонаж у різних ситуаціях, відділених одна від одної в часі. Так, Іоанн Предтеча на одній з ікон тримає чашу зі своєю відсіченою головою [15, с. 143]. В іконах поєднання різночасових подій в одній складній композиції не може бути зведене тільки до богословського тлумачення часу. Цей прийом має і свій естетичний аспект, який полягає в тому, що поєднання різночасових подій сприяє найбільш повному відтворенню всього сюжету [15, с. 188].

Іконостас зазвичай будується з огляду на принцип, згідно з яким безтурботність і просвітленість центральних фігур середника контрастує з драматизмом зображених сюжетів, узятих з життя християнських святих, які розташовані на полях ікони. У цьому зображенні подано два ракурси життя святих – вічність і тимчасовість.

Простір та час в іконі утворюють неподільну єдність. Окремі фрагменти з життя святих, що відбуваються в часі, символічно відділені один від одного в просторі. Говорячи про характерні риси православного іконопису, П. Флоренський відзначав: «Розмежування досягається полями, простір яких має

кривизну набагато меншу, ніж простір самих композицій... Тоді ще більш чуттєво наочним стає єдність твору і разом з тим над сюжетом, який розвивається в часі, виростає інший, який поширюється і примножується в просторі» [14, с. 229]. Отже, усі персонажі сакрального мистецтва перебувають одночасно і у часі, і у вічності.

Сакральне мистецтво іконопису прагне виразити надчасову єдність особистості. Для цього воно намагається відійти від протиставлення наявного між миттю земного життя людини і вічністю Бога. У фрагментах життя християнських святих, зображених на іконі, іконописець прагне символічно передати безкінечне і вічне буття. Тому зображення святих – не портретні зображення окремих людських облич. Завдання іконописця полягає в тому, аби показати духовну сутність цього обличчя. Для цього, за словами П. Флоренського, «необхідно тут відправною точкою зробити собі не ці зовнішні риси, не периферію обличчя, а проникнути за неї» [14, с. 248]. Такою є головна особливість іконного портрета. Мета іконопису полягала в тому, щоб перетворити дійсність, переорганізувати простір, вивівши його на вищий рівень цілісності, притаманний твору мистецтва. Та водночас сама сутність витвору, цілісність вищого порядку тут пов'язуються не з індивідуальністю художника, а з репрезентацією надособистісного сакрального, що тільки й може стояти за довершеністю витвореної форми.

Висновки. Сакральне в естетичному процесі тісно пов'язане з категоріями простору та часу. Адже саме в межах просторово-часових координат сакральне, безмежне в просторі і вічне в часі, символічно виявлене у творах мистецтва. Для будь-якої релігійної традиції, у першу чергу для традицій стародавньої та середньовічної, простір – річ абсолютно реальна, хоча й не матеріальна. Більше того, він є тією основою, тим початковим принципом, з якого починається побудова будь-якого середовища. Простір – це те, що ми бачимо, не помічаючи; маємо, не володіючи; те, що з нами весь час, але при цьому не має свого матеріального виразу.

Релігійна культура формується з огляду на суб'єктивне усвідомлення місця і ролі простору та часу в релігійних уявленнях того чи іншого народу.

Будь-яка форма мистецької діяльності людини пов'язана з організацією простору та часу; вона конструює тимчасове багатство буття. Розуміння часу в рамках конкретної культури і релігії суттєво впливає на процес створення художніх форм. Мистецтво, як і художній та естетичний процеси у цілому, пов'язано зі сприйняттям простору та часу. Простір та час було виражено в давньоєгипетських пірамідах, вавилонських вежах – зікуратах, античних скульптурних групах та архітектурних спорудах, храмах монотеїстичних релігій. Саме простір та час спонукали скульптора і архітектора у своїй творчості схоплювати діалектику руху і спокою. Уявлення про циклічний час примушувало стародавніх греків знову й знову розігрувати діонісійські містерії, в яких вони поверталися до витоків свого існування, затверджуючи його сенс. Уявлення про багатовимірний простір та час мали велике значення для формування

думки мислителів піфагорійської і платонівської шкіл про гармонію буття. Мислителі цих шкіл розглядали час як єдине джерело існування Космосу.

Для християнського світогляду панівним є символізм, безпосередньо пов'язаний з передаванням за допомогою певних завершених форм безкінечності і вічності сакрального. Процес створення твору сакрального мистецтва, хоча й триває в часі, але має на меті в самому творі символічно втілити вічність, яка, за словами Гегеля, може бути виражена в такому парадоксі: вічності не буде, вічності не було, а вічність є. Середньовічна естетика завжди стверджує переважання вічності над земним часом, вічності, для якої й створювались твори сакрального мистецтва. Оскільки саме час у християнстві розглядали як основний параметр людської діяльності, для середньовічної естетики характерно позитивне ставлення до «часових» видів мистецтва, зокрема музики, і досить критичне ставлення до «просторового» мистецтва, насамперед живопису та скульптури.

Мистецтво виконує інтегративну функцію відносно часу, який є єдиним феноменом, що містить минуле, теперішнє та майбутнє. Останнє виступає в мистецтві саме як трансцендентний момент, який виводить мистецтво з обмеженості символічної форми до вічності, тобто до сакрального.

Епохи, в основі естетики яких лежав мімезис, і епохи, підґрунтям естетики яких був символізм, нібито чергувались в історії одна з одною. Це було пов'язано з тим, як у ту чи іншу історичну епоху сприймався час. Якщо в епохи, що спиралися на міметичну естетику (Античність, Ренесанс, Новий час), реальним вважався фізичний, земний час, то в епоху християнського Середньовіччя земний час мало що означав для релігійного світогляду і естетики, які виходили з нього. Єдиною часовою реальністю для такого світогляду була вічність.

У різних культурах вироблено конкретні історично зумовлені типи уявлень про хронотоп, тобто про просторові та часові характеристики реальності. Вони відображені в художньому процесі. Вони й нині живуть у ньому, наповнюючи художній процес новим змістом і сенсом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Зинченко В. П. Культурно-историческая психология: опыт амплификации // Вопр. психологии. – 1993. – № 4. – С. 5–19.
2. Антонова Е. В. Очерки культуры древних земледельцев Передней и Средней Азии : опыт реконструкции мировосприятия / Е. В. Антонова. – М. : Наука, 1984. – 262 с.
3. Бахтин М. М. Литературно-критические статьи / М. М. Бахтин. – М. : Худож. лит., 1986. – 541 с.
4. Буркхардт Т. Сакральное искусство Востока и Запада: принципы и методы / Т. Буркхардт. – М. : Алетейя, 1999. – 213 с.
5. Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада : пер. с фр. / Жак Ле Гофф. – М. : Изд. группа «Прогресс»: Прогресс-Академия, 1992. – 376 с.
6. Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры / А. Я. Гуревич. – М. : Искусство, 1984. – 350 с.

7. Вайнтруб И. Н. Священные лики цивилизаций / И. Н. Вайнтруб. – Киев : Техніка, 2001. – 510 с.
8. Крымский С. Б. Ценностно-смысловой универсум / С. Б. Крымский // Филос. и социол. мысль. – 1996. – № 3/4. – С. 102–116.
9. Шукуров Ш. М. Образ храма / Ш. М. Шукуров. – М. : Прогресс-Традиция, 2002. – 496 с. – (Серия «Око»).
10. Лишаев С. А. Эстетика Другого / С. А. Лишаев. – Самара : Изд-во Самар. гуманит. акад., 2000. – 365 с.
11. Беда Достопочтенный. Церковная история народа англов / Беда Достопочтенный ; пер. с лат., вступ. ст., коммент. В. В. Эрлихмана. – СПб. : Алетейя, 2003. – 363с. – (Рах Britannica).
12. История эстетической мысли : в 6 т. / редкол.: М. Ф. Овсянников (пред.) и др. – М. : Искусство, 1982. – Т. 1: Древний мир. Средние века в Европе. – 464 с.
13. Гуревич А. Я. Средневековый мир глазами современников: культура безмолствующего большинства / А. Я. Гуревич. – М. : Искусство, 1990. – 396 с.
14. Флоренский П. А. Статьи и исследования по истории и философии искусства и археологии / Священник Павел Флоренский // Флоренский П. А. Собрание сочинений. / сост. и ред. Игумен Андроник (Трубачев). – М. : Мысль, 2000. – 446 [1] с. – (Философское наследие, т. 131).
15. Угринович Д. М. Искусство и религия / Д. М. Угринович. – М. : Политиздат, 1982. – 288 с.

ПРОБЛЕМА ПРОСТРАНСТВА И ВРЕМЕНИ В ХРИСТИАНСКОЙ РЕЛИГИОЗНОЙ ЭСТЕТИКЕ СРЕДНЕВЕКОВЬЯ

Шелюто В. М.

Рассмотрена проблема взаимосвязи пространства и времени с категорией сакрального в религиозной эстетике Средневековья. Проанализировано понятие хронотопа. Раскрыта связь между пространством и временем в различных видах искусства Средневековья, в частности в иконописи и музыке.

Ключевые слова: сакральное, пространство, время, хронотоп, искусство, эстетический процесс.

THE PROBLEM OF THE SPACE AND TIME IN THE CHRISTIAN RELIGIOUS AESTHETICS OF MEDIAVAL AGES

Shelyuto V. M.

The article is devoted to consideration of the problem of connection of space and time with the category of sacred in religious aesthetics of mediaval ages. In this article is considered the concept of chronothop, is exposed the connection between space and time in the different types of art of mediaval ages, in particular at icon-painting and music.

Keywords: sacred, space, time, chronothop, art, aesthetical process.

УДК 1(091):15+111.32

Л. В. Сторіжко, доктор філософських наук, доцент

МОЗКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК СТРИЖЕНЬ ЛЮДСЬКОЇ ПОВЕДІНКИ

Однією з найбільш актуальних сучасних проблем є дослідження ролі лобових часток як лідера мозку. У лобових частках закладено інтенційність індивідуума, вони принципово важливі для вищої свідомості, судження, уяви, емпатії, ідентичності «душі». Лобові частки є найбільш специфічно людськими з усіх мозкових структур і відіграють вирішальну роль в успіху чи невдачі людських починань. Зміцнення пізнавальних і захист духовних функцій від згасання сучасна нейронаука пов'язує з діяльністю саме лобових часток.

Ключові слова: мозок, лобові частки, людина, свідомість, мозкова діяльність.

Актуальність проблеми. Коли йдеться про такий складний «предмет» дослідження, як людина, необхідна інтеграція багатьох галузей знання, таких як антропология, філософія, історія, історія релігії, біологія, фізіологія, генетика тощо. На особливу увагу заслуговують дослідження у галузі вивчення мозку людини. Саме нейрофізіологічні показники еквівалентні як негативним виявам людської натури, таким як деструктивність, садизм, нарцисизм, так і вищим її виявам, таким як творчі стани, осяяння, конструктивна поведінка, пов'язана з управлінням, керівництвом, плануванням та ін. Про необхідність комплексного вивчення психіки та поведінки людини говорив відомий дослідник у галузі психології та нейрофізіології Р. В. Лівінгстон: «Є багато галузей, в яких необхідна спільна робота дослідників мозку та фахівців у царині поведінки. Але ми не досягнемо більшого розуміння, доки не внесемо змін до наших нинішніх концепцій. А для цього також потрібні талановиті дослідники та теоретики» [4, р. 152].

Аналіз останніх джерел і публікацій свідчить про те, що, незважаючи на солідну дослідну базу мозкової діяльності людини, існує неоднозначність в її тлумаченні, особливо це стосується ролі лобових часток як лідера мозку. Тому **мета** статті – дослідження мозкової діяльності як стрижня людської поведінки.

Одним із талановитих дослідників у галузі нейрофізіології та діяльності мозку є американський нейрофізіолог російського походження, учень О. Лурії Е. Голдберг. Метою його досліджень є виявлення залежності, особливостей та змін у поведінці людини від діяльності певних ділянок мозку. Особливу увагу Е. Голдберг приділяє роботі лобових часток мозку і показує, що саме їхня діяльність визначає «стрижень» особистості, того, що ми називаємо «душею» людини. Разом з тим мозок розглядають як єдине ціле, як систему, і ясно, що жоден з елементів цієї системи, взятий окремо, не в змозі пояснити поведінку людини.

Однією з найбільш актуальних сучасних проблем є дослідження ролі лобових часток як лідера мозку. Центральна роль лобових часток полягає саме в тому, що організм звільняється від фіксованих репертуарів і реакцій, стають можливими виявлення альтернатив, а також уява та воля. Головна ідея – розгляд лобових часток як керуючих головного мозку, здатного бачити згори всі інші функції мозку і координувати їх, мов диригент, який координує тисячу інструментів мозкового оркестру. Але насамперед лобові частки – це лідер мозку, який веде індивідуума до новизни, винаходів, пригод життя. Підкреслюючи вирішальне значення розвитку лобових часток, Е. Голдберг говорить про те, що без колосального розвитку лобових часток людського мозку (сполученого з розвитком мовних зон) ніколи не могла б виникнути цивілізація.

У лобових частках закладена інтенційність індивідуума, вони принципово важливі для вищої свідомості, судження, уяви, емпатії, ідентичності «душі».

На відміну від людей з масивними ушкодженнями лобових часток, які демонструють нерозуміння свого стану, люди, які страждають на хворобу Паркінсона, або на синдром Туретта, або на обесивно-компульсивний розлад, або на синдром дефіциту уваги, або на гіперактивність, або на аутизм, можуть описувати і найчастіше дуже акуратно аналізувати, що з ними відбувається. Тому вони можуть розповісти те, як насправді почуває себе зсередини людина, яка має відмінності та особливості, що належать до функції лобових часток.

Особливе значення має дослідження діяльності та функцій правої та лівої півкуль мозку. Праву півкулю мозку розглядають як особливе оснащення для того, аби мати справу з новими ситуаціями та рішеннями, а ліву півкулю мозку – як особливе оснащення для того, аби мати справу з рутинними речами та процесами. За науковими даними, існує неперервна циркуляція інформації, яка йде від правої півкулі до лівої. Це суперечить класичній концепції, відповідно до якої ліва півкуля є «домінантною», а права – «субдомінантною», але відповідає клінічним даним, коли виявляється, що ушкодження правої півкулі може мати набагато більш незвичайні і глибокі наслідки, ніж порівняно зрозумілі ефекти, які настають у результаті ушкодження «домінантної» лівої півкулі.

У зв'язку з переважанням правої півкулі над лівою виникає творча активність, таке ж співвідношення характеризує і вияв психічних захворювань та захворювань центральної нервової системи. Шизофренія, аутизм, дисплексія, синдром дефіциту уваги – усіх їх характеризує надзвичайно велика кількість лівш. У такий спосіб проблема, поставлена З. Фрейдом про пограничність стану геніальності та божевілля, підтверджена в сучасній нейропсихології: і геніальність, і божевілля є відхиленням від статистичної норми, вони зумовлені співвідношенням правої та лівої півкуль. Саме цілісність так званої «другорядної» правої півкулі і цілісність лобових часток дають вирішальне відчуття свого «Я», своєї ідентичності.

Якщо розглядати філософську позицію Е. Голдберга, то він стоїть на позиції Бенедикта Спінози, визнаючи його рівняння тіла та душі. Це відіграло вирішальну роль у формулюванні його точки зору в нейропсихології і допомогло уникнути фатального розщеплення тіла та психіки, дуалізму, який Антоніо Дамазіо називає «помилкою Декарта». Спіноза не вважав, що людський розум з його шляхетною установкою та прагненням якимось чином редукується і знецінюється внаслідок операцій матеріального носія. Треба радше, говорив він, захоплюватися живим тілом – його чудесними і майже незбагненними нюансами та складністю. І тільки зараз, на світанку ХХІ ст., у зв'язку з досягненнями сучасного природознавства, філософії та психології ми починаємо осягати повну міру цієї складності взаємодії духу і матерії, бачити, як взаємодіють природа і культура і як мозок і психіка породжують одне одного. Саме цими проблемами займаються такі відомі автори, як Джеральд Едельман, Антоніо Дамазіо. До цього обраного кола, безперечно, має бути зарахований і Елхонн Голдберг.

Е. Голдберг досліджує ту частину мозку, яка визначає нашу самобутність і містить наші потяги, наші амбіції, нашу особистість та нашу сутність: лобові частки мозку. Дослідник показує, що при ушкодженні інших частин мозку неврологічне захворювання може виявлятися в утраті мови, пам'яті або сприйняття рухів. Проте сутність індивідуума, ядро особистості залишається незачепленим. Усе це змінюється, якщо захворювання вражає лобові частки. Те, що втрачають у цьому процесі, і є наша душа, наша сутність, наше «Я». Лобові частки є найбільш специфічно людськими з усіх мозкових структур і відіграють вирішальну роль в успіху або невдачі людських починань.

Сьогодні мало хто із сучасних людей сумнівається в тому, що мова, рух, сприйняття, пам'ять локалізовані в мозку. Проте амбіції, потяги, передбачення, осяяння – властивості, які визначають особистість і сутність людини, багато хто розглядає як «позачерепні», котрі нібито не є атрибутами нашої біології. Але ці людські якості також контролює мозок, зокрема його лобові частки.

Лобові частки реалізують вищі і найскладніші функції мозку, так звані керуючі функції. Вони пов'язані з інтенційністю, цілеспрямованістю та ухваленням складних рішень. Лобові частки досягають значного розвитку тільки у людей. З певною часткою істини можна сказати, що саме вони роблять нас людьми. Одним з перших дослідників лобових часток був російський психолог О. Лурія. Лобові частки – це командний пункт мозку. Вони координують інші нейронні структури в узгоджені дії.

Мотивацію, ініціативу, передбачення, а також ясне уявлення про свої цілі – все, що є підставою для успіху в будь-якій царині життя, також контролюють лобові частки. Здатність досягати своєї мети залежить від нашої здатності критично оцінювати свої дії та дії інших людей. Ця здатність також ґрунтується на лобових частках. Їхнє ушкодження породжує катастрофічну сліпоту в судженнях.

Лобові частки відіграють вирішальну роль і у таких чинниках людської діяльності, як талант та успіх, а також в особливо важливій царині сучасності – таланті лідерства. З усіх форм таланту здатність вести за собою, змушувати інших людей об'єднувати навколо себе є найбільш загадковою і найбільш глибокою. У людській історії талант лідерства якнайбільше впливає на долі інших людей та особистий успіх. Зрозуміло, неповноцінність функцій лобових часток особливо згубна для людини.

Інтелект і творчість також нерозривно пов'язані з діяльністю лобових часток. Проте творчість відрізняється від інтелекту вмінням схоплювати новизну. Вирішальну роль у роботі з новизною відіграють саме лобові частки.

Лобові частки мають вирішальне значення для будь-якого успішного процесу навчання, мотивації та уваги. Сьогодні ми дедалі більше дізнаємося про складні синдроми, які заторковують і дітей, і дорослих, – синдром дефіциту уваги (СДУ) та синдром дефіциту уваги з гіперактивністю (СДУГ). Е. Голдберг описує, як СДУ та СДУГ викликаються найтоншими дисфункціями лобових часток і провідних шляхів, які з'єднують їх з іншими частинами мозку.

Зміцнення пізнавальних і захист духовних функцій від згасання сучасна нейронаука пов'язує з діяльністю саме лобових часток.

Діяльність людської психіки неможливо зрозуміти до кінця, не розібравшись у структурі і діяльності матеріального носія психіки та власне душі – мозку. Людський мозок – найбільш складна природна система у відомому нам Всесвіті. Про актуальність і необхідність досліджень у цій галузі говорить те, що подібно до того, як перша половина ХХ ст. була добою фізики, а друга половина ХХ ст. – добою біології, так ХХІ ст., яке тільки починається, є добою науки про мозок і психіку.

Головним керуючим, генералом мозку є лобові частки. Точніше, ця роль покладена тільки на частину лобових часток, так звану «префронтальну кору». Однак для стислості використовують і термін «лобові частки».

У ході еволюції лобові частки з'явилися порівняно пізно. Будучи найбільш специфічно «людськими» з усіх компонентів мозку, вони є осередком інтенційності, передбачення та планування. Є такий вислів «без царя в голові», який найточніше характеризує поведження людини, в якій ушкоджено лобові частки.

Центральну роль у формуванні цілей та завдань, а потім у розробленні планів і дій, потрібних для досягнення цих цілей, відіграє префронтальна кора, яка є часткою головного мозку. Вона обирає когнітивні вміння, координує їх з відповідними планами і потім застосовує у правильному порядку. І нарешті, лобова частина головного мозку відповідальна за оцінювання наших дій з точки зору успіху або невдачі наших намірів.

Однією з найскладніших проблем людської діяльності є планування та цілепокладання. Пізнавальна діяльність людини завжди спрямована вперед і завжди дуже сильно опосередкована певною мотивацією. Нею рухаються

плани, амбіції, мрії, і всі вони спрямовані в майбутнє, а не в минуле. Тобто лобові частки є тим механізмом, який здійснює діяльність когнітивних здібностей. Для здійснення механізму планування мозок повинен мати здатність брати певні елементи попереднього досвіду і перетворювати їх на спосіб, який не відповідає цьому попередньому досвіду. Аби зробити це, мозок має вийти за межі формування внутрішніх уявлень, повинен набути здатність маніпулювати цими моделями і трансформувувати їх, тобто мозок мусить працювати з ментальними уявленнями. Мова, функція якої переважно зводиться до створення нових конструктів, також залежить від цієї здатності. «Здатність маніпулювати внутрішніми уявленнями і рекомбінувати їх вирішальним чином залежить від лобової частини головного мозку, і виникнення цієї здатності йде паралельно еволюції лобових часток» [1, с. 49].

Таким чином, мова – засіб для створення нових моделей, а керуючі функції – засіб для маніпулювання з моделями і проведення операцій над ними. Тобто виникнення лобових часток було необхідним для використання властивостей мови генеративної здатності.

Цілепокладальна діяльність людини і формування цілей є найбільш суб'єктоцентричними, оскільки при цілепокладанні йдеться не про те, що «правильно», а про те, що «мені потрібно». Тому здатність формулювати мету безперечно має бути прив'язана до виникнення ментальних уявлень про «Я». Тому ж формування самосвідомості також можна розглядати у зв'язку з еволюцією лобових часток. «Усі ці функції можна розуміти радше як метакогнітивні, ніж як когнітивні, оскільки вони не належать до якого-небудь психічного вміння, а з'єднують всеосяжну організацію їх усіх» [1, с. 50]. Тому багато авторів описують функції лобових часток як «керуючі функції».

На сьогодні встановлено певний зв'язок між структурою та функцією кори головного мозку. Кора складається з двох півкуль, кожна півкуля складається з чотирьох часток: потиличної, тім'яної, скроневої та лобової. Традиційно потилична частина пов'язана із зоровою інформацією, скронева – із звуковою, тім'яна – з тактильною. Функція лівої півкулі пов'язана з мовою, правої – з просторовим аналізом. Проте останнім часом ці глибоко вкорінені погляди минулого поставлено під сумнів новими поглядами та теоріями. Давно відомо, що ліва півкуля тісно пов'язана з мовою, проте виникає запитання: чи є ця функція єдиною? Постулат унікальності півкульної спеціалізації у людини також суперечить загальному розумінню відносин між структурою та функцією.

Дві півкулі мозку не є дзеркальними відображеннями одна одної. Права лобова частка ширша, ніж ліва, і трохи за неї «випирає». Ліва потилична частка ширша, ніж права, і трохи за неї «випирає». Цю подвійну асиметрію називають «зрушення Яковлева».

Біохімія мозку також асиметрична. Нейротрансмітер дофамін трохи переважає в лівій півкулі, а нейротрансмітер норепінефрин – у правій. Нейрогормональні естрогенні рецептори теж більше переважають у правій півкулі, ніж у лівій.

Таким чином, виявляється, що дві півкулі розрізняються як структурно, так і біохімічно.

У 1974 р. Е. Голдберг висунув ідею про те, що розходження між двома мозковими півкулями ґрунтоване на розходженні між когнітивною новизною та когнітивною рутинною, оскільки новизна та звичність – визначальні характеристики психічного життя будь-якої істоти, здатної до навчання. У вищих тварин, включаючи людину, мозок наділено могутньою здатністю до навчання. На відміну від інстинктивного поведіння навчання є зміною. Організм зіштовхується із ситуацією, для якої він не має готового ефективного рішення. На ранній стадії будь-якого процесу навчання організм зіштовхується з «новизною», а фінальною стадією процесу навчання є «рутинізація» або «фамільяризація». Перехід від новизни до рутини – універсальний цикл нашого внутрішнього світу. Це ритм наших розумових процесів, які розгортаються у різних масштабах часу.

Оскільки теорія є спрощеною моделлю реальності, з настанням доби потужних комп'ютерів стало можливим поєднувати дедуктивні та експериментальні методи в одному обчислювальному підході. Модель досліджуваного об'єкта створюють у вигляді комп'ютерної програми, яку потім запускають на комп'ютери, імітуючи поведінку. Таким шляхом можуть бути спроектовані експерименти з моделлю, і динамічні властивості моделі можна встановлювати шляхом вивчення її фактичного становища. З усіх нових напрямів когнітивної науки розвиток обчислювальних методів – найбільш багатобачний.

Особливо привабливими серед них є формальні нейронні мережі, складені з великих сукупностей відносно простих одиниць. «Нейронні мережі» вкрай «мозкоподібні». Вони можуть нагромаджувати і зберігати зв'язки із своїм оточенням за умови, що одержують зворотний зв'язок про своє поведіння. Вони насправді навчаються.

Прив'язування новизни до правої півкулі, а когнітивної рутини – до лівої призводить до зовсім нового розгляду мозку. Традиційне розуміння ролей півкуль у пізнавальній діяльності було статичним і не враховувало індивідуальних розходжень. З другого боку, новизна та рутини є відносними. Те, що сьогодні є новим, завтра, за місяць або за рік стане рутинною. Тому відносини між двома півкулями мають бути динамічними, характеризуватися поступовим зрушенням центру когнітивного контролю завдання від правої півкулі до лівої. Більш ймовірно, що внутрішні моделі розвиваються в обох півкулях інтерактивно, але швидкості їхнього формування є різними. Вони формуються радше у правій півкулі на ранніх стадіях когнітивного навчання, але радше у лівій півкулі на пізніх стадіях. Тому ролі двох півкуль у пізнавальній діяльності є динамічними, відносними та індивідуалізованими.

Багато свідчень на користь динамічних відносин між двома півкулями було отримано простими засобами. Ці засоби спиралися на базові властивос-

ті пристрою нервової мережі. Більшість сенсорних провідних шляхів перетинається: інформація з лівої половини зовнішнього світу спочатку потрапляє у праву півкулю, а інформація з правої половини зовнішнього світу спочатку потрапляє в ліву півкулю. Це справедливо для тактильної, зорової і меншою мірою для акустичної інформації. Наприклад, перероблення музичної інформації і сприйняття обличчя посідали почесне місце у правопівкульному списку. Дійсно, недосвідчені у музиці люди сприймають музику здебільшого правою півкулею. Проте люди, які отримали музичну освіту, сприймають музику здебільшого лівою півкулею.

Подібні відкриття були зроблені і стосовно розпізнавання обличчя. Ці дані підтверджені за допомогою динамічних експериментальних засобів. Як при розпізнаванні обличчя, так і при розпізнаванні символів зіткнення з незнайомими об'єктами супроводжувалося зростанням активації правої потиличної зони. На противагу цьому зростання ознайомлення з об'єктами було пов'язано зі зменшенням правої потиличної активації і збільшенням лівої потиличної активації. У дійсності кожна півкуля мозку залучена до всіх когнітивних процесів, але їхня відносна міра залучення корелює з принципом «новизни – рутини». Е. Голдберг у зв'язку з цим робить припущення, що всю історію людської цивілізації характеризує відносне зрушення когнітивного наголосу з правої півкулі до лівої внаслідок нагромадження готових рішень щодо застосування «шаблонів» різного роду.

Упродовж декількох останніх років з'явилися потужні методи функціональної нейровізуалізації, які змінили напрям нейронауки. Як було показано, ці методи включають позитронно-емісійну томографію, комп'ютерну одиничнофотонну емісійну томографію і особливо функціональне магнітно-резонансне сканування. Вони дають змогу безпосередньо спостерігати різні форми фізіологічної активності в різних частинах мозку під час розв'язання людиною когнітивних завдань. Фактично велика частина наших психічних процесів не вимагає зусиль і перебігає автоматично. На противагу цьому пізнавальні завдання, які вимагають зусиль і контролює свідомість, складають тільки малу частину нашого психічного життя.

Особлива роль, яку відіграють лобові частки і права півкуля в обробленні новизни, а ліва півкуля – у виконанні рутини, дає змогу припустити, що динамічні зміни, які асоціюють з навчанням, є подвійними. Мірою навчання «вогнище» когнітивного контролю зрушує з правої півкулі до лівої і від лобових часток до задніх відділів кори.

Висновки. У старій літературі праву півкулю називали «другорядною півкулею», а лобові частки – «бездіяльними частками». Нині ми знаємо, що ці структури не є ні другорядними, ні бездіяльними, хоча їхні функції буває важко визначити. Функції правої півкулі менш очевидні, ніж функції лівої, і функції лобових часток менш очевидні, ніж функції задніх відділів кори, саме тому що перші мають справу із ситуаціями, які не піддаються легкій

кодифікації та зведенню до алгоритму. Необхідно було, щоб пройшов тривалий час, аби оцінити ці функції, і тільки тепер ми починаємо розуміти їхню справжню складність і центральну роль, яку вони відіграють у наших психічних процесах, а також у формуванні несвідомого.

ЛІТЕРАТУРА

1. Голдберг Э. Управляющий мозг: лобные доли, лидерство и цивилизация / Э. Голдберг. – М. : Смысл, 2003. – 333 с.
2. Голдберг Ф. Психологические ловушки / Ф. Голдберг, М. Гаустон. – СПб. : Питер Пресс, 1997. – 208 с.
3. Лурия А. Р. и современная психология. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1982. – 256 с.
4. Livingston R. How Man Looks at His Own Brain. An Adventure Shades by Psychology and Neurology / R. Livingston // Biologically Oriented Fields Psychology. A Study of a Science / ed. by s. Koch. – N. Y., 1962. – 384 p.

МОЗГОВАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КАК СТЕРЖЕНЬ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО ПОВЕДЕНИЯ

Сторижко Л. В.

Одной из наиболее актуальных современных проблем является исследование лобных долей как лидера мозга. В лобных долях формируется интенциональность индивида, они принципиально важны для высшего сознания, суждений, представления, импатии, идентичности «души». Лобные доли – наиболее человеческие из всех мозговых структур и играют решающую роль в успехе или неудаче человеческих начинаний. Укрепление познавательных функций и защиту духовных функций от затухания нейронаука связывает именно с деятельностью лобных долей.

Ключевые слова: *мозг, лобные доли, человек, сознание, мозговая деятельность.*

CEREBRAL ACTIVITY AS BAR OF HUMAN CONDUCT

Storizhko L. V.

To one of most aktual'nikh of modern problems is research of frontal stakes as leader of brain. In the frontal stakes of frmiruetsya intencional'nost' individual, they are on principle important for higher consciousness, sudzheniy, presentation,impatii, identity of the «soul». Frontal stakes of yavlyayut'sya most chelovecheskimiiz of all cerebral structures and play a decision role in success or failures of the human undertaking. Strengthening of cognitive functions and defence of dukhovnikh funkcy from zatukhannya neyronauka binds exactly to activity of lobnikh of stakes.

Keywords: *brain, frontal stakes, man, consciousness, cerebral activity.*

УДК 378.14+37.032

О. Ю. Панфілов, доктор філософських наук, професор,
О. О. Савченко, кандидат філософських наук, доцент

СУБ'ЄКТНІСТЬ ЯК ПАРАДИГМАЛЬНА ОСОБЛИВІСТЬ СУЧАСНОГО ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ

Проаналізовано феномен суб'єктивності у навчанні. Розглянуто деякі аспекти формування суб'єктних відносин в освітньому просторі між усіма учасниками освітнього процесу: навчальним закладом, викладачем, студентом.

Ключові слова: суб'єкт освіти, суб'єктність, становлення суб'єктності.

Актуальність проблеми. Освіта формується як система соціальних відносин суб'єктів суспільного життя, що виникають у ході передавання стійких форм соціального досвіду у вигляді інформації, знань і уявлень про нього та формування вмінь особистості створювати новий соціальний досвід на основі ціннісних уявлень про людину і суспільство.

Освіта зазнає впливу всіх сфер громадського життя, будучи тією чи іншою мірою сферою інтересів усіх соціальних спільностей, кожної особистості. Разом з тим вона забезпечує зворотний зв'язок з усіма сферами суспільного життя: економікою, політикою, культурою.

Вітчизняна освіта проходить через різні стадії реформування і модернізації. Одним з основних завдань при реформуванні освіти передбачається зміна традиційної репродуктивно-консервативної парадигми на прогресивно-гуманістичну. В основі останньої лежать ідеї гуманізації та гуманітаризації освіти, індивідуального підходу та особистісно орієнтованого навчання, із чого треба, аби всі учасники (конституенти) освітнього простору стали суб'єктами власної освітньої діяльності. Однак реформування освіти певним чином загальмувалося, а в плані розвитку суб'єктності в освітньому просторі навіть трохи відступило назад. У сучасних умовах модернізації освіти важливим предметом теоретичного та емпіричного дослідження стає взаємодія суб'єктів освітньої діяльності, включаючи органи керування освітою, викладацький корпус і студентські кола.

Аналіз останніх джерел та публікацій з даної проблематики свідчить про те, що дослідження цього феномена займають одне із провідних місць серед актуальних напрямів наукового пошуку, створюючи передумови для формування нового напрямку в освітній теорії – суб'єктної педагогіки (Н. Боритко, С. Годник, Н. Сергєєв, В. Серіков, В. Сластьонін та ін.), суб'єктність набуває статусу методологічного принципу і водночас виступає предметом активних наукових досліджень. Передусім це пов'язано зі зміною ідеологічних векторів суспільства, його переорієнтацією на розвиток особистості, здатної до самовизначення та самоорганізації.

Суб'єкт – це насамперед людина вільна, яка самостійно і відповідально ставиться до свого життя. Питання формування суб'єктності стають предметом багатьох педагогічних і психологічних досліджень (С. Рубінштейн, О. Асмолов, К. Абульханова-Славська, А. Брушлинський, В. Петровський, В. Слободчиков, В. Татенко, Г. Аксьонов, Є. Волков, І. Зимня, Є. Ісаєв, А. Маркова, Л. Мітіна та ін.).

Однак, незважаючи на значну кількість досліджень, присвячених різним аспектам суб'єктності, серед учених поки що немає єдності в розумінні змісту цього поняття. Основною причиною його недостатньої визначеності є різноплановість змістових аспектів, які вкладаються в поняття «суб'єкт» та «суб'єктність».

Отже, аналіз літератури дає підстави зробити висновок про те, що проблематику суб'єктності як чинника ефективності освітньої діяльності досліджено поки що недостатньо.

У статті ставиться за *мету* проаналізувати, як в узагальненому вигляді вибудовуються суб'єктні відносини в освітньому просторі, починаючи із соціуму і закінчуючи студентами.

Перш ніж розпочати реалізацію зазначеної мети, необхідно зупинитися на деяких поняттях, які, власне кажучи, й становлять предмет даного дослідження, а саме: суб'єкт та суб'єктність.

З погляду деяких учених [2; 6–8], суб'єкта в освітньому процесі відрізняють такі критерії: самостійне висунування мети і критеріїв її реалізації, можливість обирати засоби діяльності та планування перебігу її здійснення, самостійність здійснення діяльності, можливість коректувати діяльність, багаторівнева рефлексія, одержання індивідуального (а нерідко й авторського) результату діяльності. Той, у чийх руках перебуває усвідомлене керування діяльністю, і є її суб'єктом.

Суб'єктність – здатність людини (будь-якого іншого конституента) бути стратегом своєї діяльності, ставити і коректувати цілі, усвідомлювати мотиви, самостійно здійснювати дії та оцінювати їхню відповідність задуманому, вибудовувати плани життя.

Виникнення терміна «суб'єктність» пов'язане з дослідженнями психології суб'єкта, виконаними С. Рубінштейном і його школою. Концепція людини, висунута С. Рубінштейном і розроблена К. Абульхановою-Славською, Б. Ананьєвим, А. Брушлинським, В. М'ясищевим та ін., виявилася методологічною основою дослідження феномена суб'єктності. Сутність даної концепції полягає у твердженні, що внутрішні умови людини, сформовані до конкретного етапу життя, не тільки визначені наперед зовнішніми причинами, а й призводять до зовнішніх змін відповідно до задуму суб'єкта. «Лінія, що веде від того, чим людина була на одному етапі своєї історії, до того, чим вона стала на наступному, проходить через те, що вона зробила» [5; с. 583]. Це дозволяє розглядати людину як активного творця свого психічного вигляду

і приводить до розуміння суб'єктності як здатності індивіда робити взаємозумовлені зміни у світі і собі самому.

Термін «суб'єктність» входить у педагогічні дослідження і практику як позначення соціально цінної якості особистості, котру необхідно формувати в процесі взаємодії [3]. Суб'єкт освіти визначається як людина або об'єднання людей, здатних створювати умови для різнобічного чи спрямованого розвитку, виховання себе або іншої людини, групи, колективу.

Суспільство через свій головний соціальний інститут – державу виступає замовником, а отже, і суб'єктом стосовно освітнього співтовариства та освітніх інститутів.

Свою суб'єктність держава оформлює у вигляді державних стандартів освіти і пред'являє через державні інститути освіти (міністерства, департаменти, управління та відділи освіти). Державні освітні стандарти конкретизуються в навчальні програми, навчальні та методичні посібники, зразкове поурочне планування і т. д. Прямими адресатами є освітні заклади, викладачі, а в період підсумкових атестацій – студенти, виступаючи, таким чином, об'єктами державного впливу на їхню освітню діяльність. Такою є загальна схема вибудовування суб'єкт-об'єктних відносин між державою і учасниками освітньої діяльності.

Як уже відмічалось, освітній заклад є об'єктом державного замовлення на освітні послуги. Але саме на цьому управлінському рівні в освіті виникає варіативність:

– освітній заклад продовжує позиціонувати себе як об'єкт державного замовлення на освітні послуги, приймає і транслює далі – на викладачів і студентів – державні стандарти, програми, підручники і методики без яких-небудь змін і, таким чином, вбудовується в державну схему суб'єкт-об'єктних відносин, розглядаючи викладачів і студентів як об'єкти керування;

– освітній заклад, приймаючи в цілому державні освітні стандарти, прагне осмислити своє місце в освітньому просторі району, міста, регіону, країни, розробляє і апробує інноваційну програму або модель розвитку, виходячи за рамки пропонованих державою стандартів і знаходячи, таким чином, суб'єктність стосовно власної освітньої діяльності.

При першому варіанті у вищих органів немає управлінських проблем з освітніми закладами, вони легко укладаються в рамки загальних постанов, інструкцій, наказів і т. д. Такі заклади становлять основну масу освітніх закладів будь-якого району, міста, регіону, країни в цілому. Затребуваність освітніх послуг, пропонованих ними, є досить високою. Вони становлять фундамент вітчизняної освіти.

Освітні заклади, які розвиваються за іншою схемою, становлять значну меншість, що цілком природно. Будучи по суті пілотними школами, які намагаються слідувати різними шляхами і випробують альтернативні форми розвитку та функціонування системи освіти, такі заклади заздалегідь прирікають себе на деяку біфуркацію:

– з одного боку, залишаючись у рамках системи освіти, ці заклади мають відповідати у своїй освітній діяльності державним стандартам як за якістю освіти, так і за організаційно-правовими формами (інакше вони не були б ліцензовані та акредитовані);

– з другого боку, стаючи суб'єктом своєї освітньої діяльності, виходячи на інноваційний режим розвитку, дані освітні заклади виходять за межі цих стандартів, їхня діяльність стає ширше за ті функції, які їм задають державні нормативні документи.

Слід сказати, що ці процеси в інноваційному освітньому закладі завжди входять у суперечність і часто їх не вдається гармонізувати. До речі, це може стати якимось тестом на визначення інноваційності освітньої діяльності: якщо немає такої суперечності, немає й новації.

З появою названих інноваційних освітніх закладів вищі органи управління можуть зіштовхнутися з низкою наслідків:

– по-перше, набуваючи суб'єктності, освітній заклад виходить за межі стандартів, інструкцій, норм тощо, і ця суб'єктність вимагає більше прав і свобод для даного освітнього закладу;

– по-друге, інноваційний режим розвитку освітнього закладу вимагає додаткових інтелектуальних, матеріальних і фінансових ресурсів та інвестицій;

– по-третє, для керівництва і контролю за діяльністю інноваційного освітнього закладу необхідно ухвалювати нестандартні управлінські рішення.

На жаль, не кожний вищий орган управління освітою зважить на виконання усіх цих умов організації інноваційної діяльності освітнього закладу.

Аналізуючи суб'єктні відносини усередині самого освітнього закладу, слід зазначити, що апріорі адміністрація освітнього закладу є суб'єктом стосовно керованого нею колективу, оскільки вона є провідником державних стандартів, норм, інструкцій і т. д. Тому рольові суб'єкт-об'єктні відносини між адміністрацією і викладачами не можуть бути ліквідовані навіть у найбільш просунутому інноваційному освітньому закладі. Але, крім цих відносин, адміністрація може вибудовувати змістовні суб'єкт-суб'єктні відносини, коли якась інноваційна ідея поєднує весь колектив або його частину. У цьому разі порушується ієрархічний характер відносин і суб'єкти освітньої діяльності вступають у партнерські відносини незалежно від обійманих посад. Для того щоб це трапилося, необхідна наявність загальної діяльності, яка має особистісний зміст для кожного суб'єкта цієї діяльності. Нав'язана зверху, не прийнята суб'єктно членами колективу інновація приречена на провал, тому адміністрації освітнього закладу необхідно дійсно зацікавити свій науково-педагогічний колектив ідеєю, концепцією, проектом тощо. Можливий і зворотний рух, коли інноваційний імпульс іде від викладачів до адміністрації, але в цьому разі викладачі мають захопити своїми ідеями адміністрацію навчального закладу [10].

Розглянемо тепер проблему суб'єктності на рівні індивідуальної діяльності викладача. Якщо викладач сприймає об'єктом якісь стандарти і програми і автоматично транслює суб'єкт-об'єктні відносини на студентів, ні про яку його суб'єктність не може бути й мови. На наш погляд, «критичне», рефлексивне ставлення до будь-яких педагогічних технологій, їх прийняття або неприйняття, пристосування під свої індивідуальні якості, а головне – знаходження особистісного, життєвого змісту у своїй діяльності – саме це приводить до появи суб'єктності педагогічної діяльності [13]. Слід особливо підкреслити цей дуже важливий гуманітарний і професійний момент – формування ціннісного ставлення викладача до себе як до суб'єкта, особистості, яка знаходить життєвий зміст у своїй діяльності [1]. Ще більш важливим цей аспект є для формування навчальних відносин зі студентами. Знаходячи згадану суб'єктність, викладач не може реалізувати її поза вибудовуванням суб'єкт-суб'єктних відносин зі студентами.

За часи Я. Коменського в середовищі суцільної неграмотності вчитель був носієм і транслятором (часто єдиним) культурних цінностей. Крім того, діяльність вчителя мала сакральний характер: вчитель вів дорогою істини, що наближала учня до збагнення Бога як кінцевого шляху пізнання. Нині, за наявності різноманітних форм одержання освіти та прилучення до культурних цінностей, розвиненості ЗМІ та Інтернету викладач перестав бути цим єдиним носієм культури, загубленим є і сакральний зміст освіти. Відповідно має змінитися й позиція викладача стосовно студента і навчального матеріалу [11].

Суб'єктність притаманна й навчальному матеріалу (тексту): тексти для перекладу, математичні, фізичні, хімічні закони і формули мають авторство і, як наслідок, володіють цілком певною суб'єктністю. Таку ж суб'єктність мають і підручники, які написані певними авторами і віддзеркалюють їхню суб'єктивну позицію. Таким чином, суб'єктність викладача не може бути реалізована без взаємодії із суб'єктністю навчального матеріалу і суб'єктністю студента. Ця суб'єктність є присутньою априорі. Навіть при найавторитарнішому способі навчання, коли студент розглядається тільки як об'єкт педагогічного впливу, його суб'єктність не зникає, але не реалізується повною мірою чи реалізується у позанавчальних ситуаціях. Нереалізована суб'єктність студента приводить до втрати інтересу до навчання, а в остаточному результаті – до втрати ним змісту власної освітньої діяльності, виникнення негативного ставлення до навчальної діяльності взагалі.

Вимоги до студента як до члена суспільства поставили перед системою освіти завдання максимально розкрити активне діяльнісне підґрунтя розвитку його суб'єктності. Суб'єктність, креативність, критичність та інші особистісні якості людини мають розглядатися як самоцінність. Розуміння значущості освіти дає змогу розглядати розвиток суб'єктного потенціалу студентів – майбутніх фахівців як провідний чинник прогресивного розвитку суспільства. Сучасний світ змінює характеристики залучення людини до всіх

життєвих сфер, у тому числі до освіти, актуалізує проблему розвитку суб'єктної активності студента, що характеризується обранням варіантів досягнення освітніх результатів і побудови на їхній основі життєвих та професійних перспектив [4].

Становлення суб'єктності студента – цілісний процес, що динамічно розгортається в часі та просторі вищої освіти, розширення відносин до світу, себе та ін., який припускає перехід від концентрації на самому собі до ціннісно-конструктивного засвоєння і перетворення себе та усього спектра життєдіяльності студента. Становлення суб'єктності студента університету буде успішним, якщо вона здійснюватиметься на основі концептуальних положень ціннісно-синергетичного підходу. Педагогічна логіка освітнього процесу вибудовується з огляду на принципи аксіологічності, відкритості, діалогічності, корпоративності, еволюційності.

Рушійною силою становлення суб'єктності виступає ціннісне самовизначення як процес знаходження студентом змісту, цілей, ресурсів університетської освіти [12].

Підставою становлення суб'єктності є вияв студентом себе як: суб'єкта, що самоорганізується, вільного свідомого обрання і прийняття майбутньої професії як пріоритетної життєвої цінності і оптимальних з погляду його особистісних схильностей шляхів оволодіння нею; суб'єкта власної освітньої діяльності, що характеризується індивідуальною освітньою траєкторією, продуктивною взаємодією викладача і студентів у корпоративній діяльності, розвитком мотивації досягнень, креативним прогнозуванням сценаріїв своїх професійних і життєвих перспектив.

Механізмами становлення суб'єктності студента виступають емоційно висвітлена рефлексія і ціннісно-значеннєва взаємодія «Я – Інші». Таким чином, суб'єктність виявляється не тільки в пізнавальному ставленні до світу, а й у ціннісному ставленні до людей. Створення референтного кола – групи значущих інших, думки яких є визначальними для особистості і з якими вона і в безпосередньому контакті, і подумки співвідносить свої оцінки, дії та вчинки, що є досить важливим у плані збирання інформації про значущі для людини відносини, означає початок становлення суб'єктності. Наповненість референтного кола забезпечує безліч напрямів саморозвитку і самореалізації людини.

Розвиток людини як суб'єкта діяльності стає метою сучасної освіти, в якій провідна роль належить тому, хто навчається. Доросла людина, яка навчається, є активним елементом, одним із рівноправних суб'єктів процесу навчання. Найважливіше із всіх якостей людини – бути суб'єктом, тобто творцем власної історії, вершителем свого життєвого шляху. Це означає ініціювати, здійснювати і розвивати споконвічно практичну діяльність, спілкування, моральне поведіння, пізнання та інші види специфічної людської активності та домагатися необхідних результатів.

Слід особливо зазначити, що суб'єктність виявляється при певному ступені відповідності активності, яка розвивається людиною (групою осіб) у цей момент, і тим видом активності (частіше діяльності), в яку вона залучена обставинами власного життя [9]:

– суб'єктність визначається в системі відносин з іншими людьми; це активність, впевненість;

– суб'єктність є нероздільною цілісністю спілкування, діяльності, самосвідомості і буття;

– суб'єктність є динамічним підґрунтям, яке не існує поза взаємодією (міжособистісною, соціальною, діяльнісною);

– суб'єктність є категорією інтерпсихологічною.

Усі ці характеристики тією чи іншою мірою виявляються у всіх суб'єктах освітнього процесу.

Висновки. Аналіз усіх учасників – суб'єктів освітнього процесу (навчальний заклад – викладач – студент) дає змогу під новим кутом зору розглядати процес університетської освіти, конструювати його як ціннісно-детермінований, креативно-діяльнісний і суб'єктно орієнтований процес, що сприяє модернізації і оптимізації вищої освіти в цілому, тим самим підвищуючи конкурентоспроможність випускника вітчизняного вищого навчального закладу на ринку праці.

ЛІТЕРАТУРА

1. Возгова З. В. Принципы непрерывного повышения квалификации научно-педагогических работников / З. В. Возгова // Современные проблемы науки и образования. – 2011. – № 3 : электр. науч. жур. — Режим доступа: www.science-education.ru/97-4661.
2. Кісіль М. В. Простір освіти з точки зору її основного суб'єкта / М. В. Кісіль // Вісн. Черкас. ун-ту. Серія «Педагогічні науки». – Черкаси, 2006. – Вип. 88. – С. 138–141.
3. Мардахаев Л. В. Социальная педагогика / Л. В. Мардахаев. – М. : Гардарики, 2008. – 269 с.
4. Недосека Л. А. Развитие субъектности студентов в процессе обучения иностранному языку : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / Л. А. Недосека. – Ростов н/Д, 2005. – 192 с.
5. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер Ком, 1999. – 679 с.
6. Сергеев Н. К. Суб'єктність як цілісна характеристика професійного становлення студента / Н. К. Сергеев, Н. М. Боритко // Проблема цілісного розвитку особистості студента як суб'єкта педагогічної взаємодії. – Донецьк, 2004. – С. 3–9.
7. Серьожникова Р. К. Цілісний розвиток особистості студента як суб'єкта педагогічної діяльності / Р. К. Серьожникова // Пед. науки. – Херсон, 2003. – Вип. 34. – С. 250–254.
8. Татенко В. О. Суб'єктна парадигма у психології освіти / В. О. Татенко // Педагогіка і психологія. – 2004. – № 2. – С. 11–23.

9. Besley T. Subjectivity and Truth (Counterpoints: Studies in the Postmodern Theory of Education) / Tina Besley, Michael A. Peters. – Peter Lang Publishing, 2007. – 228 p.
10. Christensen C. M. The Innovative University: Changing the DNA of Higher Education from the Inside Out / Clayton M. Christensen, Henry J. Eyring. Jossey-Bass, 2011. – 512 p.
11. Class in Education: Knowledge, pedagogy, and subjectivity / ed. by Deborah Kelsh, Dave Hill, Sheila Macrine. Routledge, 2009. – 224 p.
12. Johnson E. D. What about Us? Standards-Based Education and the Dilemma of Student Subjectivity / Edgar D. Johnson III. Information Age Publishing, 2010. – 214 p.
13. Shepard R. Subjectivity in teacher decision making: underlying cognitive processes / Richard Shepard // Education. Project Innovation, 1995. – Vol. 115. – Iss. 4. – P. 509–516.

СУБЪЕКТНОСТЬ КАК ПАРАДИГМАЛЬНАЯ ОСОБЕННОСТЬ СОВРЕМЕННОГО ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА

Панфилов А. Ю., Савченко О. А.

Проанализирован феномен субъективности в обучении. Рассмотрены некоторые аспекты формирования субъектных отношений в образовательном пространстве между всеми участниками образовательного процесса: учебным заведением, преподавателем, студентом.

Ключевые слова: *субъект образования, субъектность, становление субъектности.*

SUBJECTIVITY AS PHENOMENON OF MODERN EDUCATIONAL PROCESS

The article analyzes the phenomenon of subjectivity in education, and deals with some aspects of the development of subjective relations in educational environment considering all participants of educational process – university, teacher, student.

Keywords: *subject of education, subjectivity, subjectivity development.*

УДК 37.013.73

І. Г. Мухіна, кандидат історичних наук

ІДЕОЛОГІЧНЕ ВИХОВАННЯ ЯК ЕЛЕМЕНТ РАДЯНСЬКОГО ОСВІТНЬО-КУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ

Розглянуто ідеологію як важливий елемент розвитку радянської освіти і культури та політичний інструмент тоталітарної системи. Проаналізовано наукові праці радянських і нерадянських теоретиків про зміст та ідеологічну складову всіх освіт-

© Мухіна І. Г., 2011

ньо-культурних процесів у 20–30-х роках ХХ ст. Розкрито взаємозв'язок між політикою і ідеологією радянського суспільства та основними цілями і принципами розвитку освіти та культури.

Ключові слова: ідеологія, виховання, марксизм, освіта, культура, диктатура пролетаріату, ідеологічне виховання.

Актуальність проблеми. Освітньо-культурний простір є відображенням ідеологічних, правових та ментальних основ суспільства. В умовах формування пострадянського освітньо-культурного поля досить актуальним є дослідження системи ціннісних координат, політико-правового поля, що були притаманні тоталітарній суспільній формації. Це дозволить виробити нові принципів підходи до формування сучасного освітньо-культурного поля.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. В 20–30-х роках ХХ ст. радянські теоретики А. Луначарський, А. Богданов, А. Залкінд, С. Білоусов, С. Іванов, А. Ряппо, Л. Авербах звернули увагу на ідеологічне наповнення радянського освітньо-культурного простору, проаналізували роль політики та ідеології у вихованні народних мас [3–7; 10; 11]. Негативні наслідки освітньо-культурних перетворень у духовному розвитку людини в радянському суспільстві розглянули М. Бердяєв, Тімоті Е. О'Коннор та ін. [2; 8]. Але комплексного і всебічного висвітлення та аналізу дана проблема не отримала. З огляду на це **метою** статті є дослідження радянської культурно-освітньої політики, що надає змогу виявити комплекс специфічних, притаманних тоталітарному суспільству цінностей, які відтворюють ціннісну систему координат; закономірність кризи ціннісних орієнтирів, та проаналізувати сутність і наслідки модернізації радянської культурно-освітньої системи.

Виклад основного матеріалу. З перших років установа радянської влади культура і освіта розглядалися як інструменти ідеологічного впливу на суспільство. На радах з просвіти, що проводилися у 20-х роках, неодноразово вказувалося про специфіку роботи у сфері освіти та культури, основне призначення яких крилося у сфері психології, ідеології, мислення, почуттів та свідомості. Якщо у перші роки кардинальних перетворень революційна хвиля змивала застарі поняття, форми, установи, розчищала місце для нового будівництва, то в умовах більш-меншого падіння революційної активності в суспільстві з'являлися загрозливі реставраційні настрої. Саме тому освіта та культура розглядалися як ідеологічна зброя стосовно боротьби з ворогами революції. Виховання молодого покоління держава рішуче взяла на себе, оголосивши, що родинно-шкільне виховання буржуазного суспільства буде замінено на соціальне радянське виховання. Воно передбачало виховання молоді для комуністичного суспільства, в якому політична пропаганда та ідеологія відіграватимуть ключову роль [1, с. 10].

А. Богданов, відмічаючи значення ідеології в культурних перетвореннях, стверджував, що ідеологія є не тільки відображенням класових інтересів, а й могутньою силою, здатною додавати зміни в суспільну свідомість. А. Луна-

чарський, виражаючи своє ставлення до освіти і розуміння соціалізму, вважав, що силою та примушенням побудувати соціалізм не вдасться. Тільки засобами освіти можна докорінним чином змінити психологію людей [2, с. 34]. Осмислюючи цілі виховання в епоху панування диктатури пролетаріату, А. Луначарський розглядав дитину як «напівфабрикат», а навчально-освітній процес – як трудовий, результатом якого є створення «нової людини». Говорячи про необхідність політичного виховання молодого покоління, він стверджував, що ідеологічна спрямованість освіти необхідна для розуміння специфіки розвитку людського суспільства, його можливостей і перспектив у майбутньому, боротьби між працею та капіталом тощо. Політично і ідеологічно вихована молодь буде, на його думку, спроможною замінити старе чиновництво, стару інтелігенцію [3, с. 14].

На думку А. Богданова, у процесі освіти особистість повинна оволодіти комплексом психічних та соціальних рис, потрібних активному члену пролетарського суспільства: матеріалізмом, діалектичним динамізмом та непримиренністю в жорсткій боротьбі за пролетарські інтереси [4, с. 79]. Наявність у суспільстві вихідців із класів імперської Росії (буржуазії, дворянської інтелігенції, дрібнобуржуазних міщан тощо), низька якість навчальних програм та навчально-методичних матеріалів, велика кількість викладачів з дореволюційним педагогічним досвідом у цей період розглядалися як суттєві недоліки у культурно-освітній сфері.

Серед причин нездорових нахилів у житті радянської школи влада визначала слабку виховну роботу, розрив між навчанням і життям, недостатній контроль органів народної освіти за виховним процесом у школі. У зв'язку з цим перед школою було поставлено ключове завдання – перевиховати дітей напівпролетарських і непролетарських прошарків населення, підпорядкувати їх своєму впливу, переорієнтувати їхню свідомість у бік комуністичної моралі [5, с. 7–9]. Ключовим стрижнем навчання у школі повинна була стати теорія трудової діяльності людини і суспільства в минулому та теперішньому. В організації шкільного життя виробнича праця домінувала як трудовий, найбільш ефективний метод навчання. Політехнічна школа мала на меті виховання активного творця нового життя [6, с. 25]. Виховання *homo technicus* (людини технічної, людини-машини) було поставлено як першомета виховання. Планувалося підготувати активне, працездатне покоління, здатне наздогнати і випередити капіталізм та піднести загальний розвиток трудящих мас до рівня комуністичної свідомості [7, с. 3–4].

У цілому освітні інновації в перехідний період від диктатури пролетаріату до соціалізму засвідчили низький рівень якості освіти. Недосконалість навчальних програм, експерименти над учнівськими масами, ідеологізація навчання привели до кризових явищ у сфері освіти. Запровадження політехнізації в освітню систему не дало бажаних результатів і мало формальний характер. На початку 30-х років у зв'язку з необхідністю ідеологічного ви-

ховання мас перед школою була поставлена низка завдань, серед яких: науково-марксистське перероблення навчальних програм; заборона застосування у школі неапробованих методик навчання, запозичених з буржуазної школи; перебудова на суворо марксистсько-ленінських засадах науково-дослідницької роботи. Керівництво радянською школою і наукою, контроль за ними покладалися на партійні організації.

Ідеологічний диктат в освітньо-культурній сфері вплинув на деформацію свідомості радянської людини, що ґрунтувалася на суспільних догмах, «соціальних міфах», боротьбі з будь-якими абстрактними міркуваннями, що не відповідали генеральній лінії культурної політики держави. Здійснювалася штучна ізоляція від суспільно-історичного і культурного досвіду буржуазних суспільств. Особливо радикальна критика радянського освітньо-культурного простору, що ґрунтувалася на засадах марксизму, відбивається в працях М. Бердяєва. Він стверджував, що проголошений марксизмом гуманізм приводить до заперечення людини, остаточного поневолення її необхідністю та перетворення у знаряддя матеріальних виробничих сил. На його думку, насадження марксизму у виховання мас призвело до заперечення будь-якої творчості суб'єкта, особистості, свободи, сприяло пригніченню людини [8, с. 391].

Таким чином, негативні вияви у культурно-освітніх перетвореннях були результатом посилення впливу влади на політичну та ідеологічну складову діяльності закладів освіти і культури, боротьбу з інакомисленням у всіх сферах життя. Крім того, було оголошено боротьбу з будь-якими антиленінськими, «лівацькими» теоріями у питаннях будівництва радянської школи, «правим опортунізмом», що веде до відмови від політехнізації і тягне освіту назад, до словесної схоластичної школи. Ця позиція виявлялася й у партійних настановах, в яких школа оголошувалася знаряддям комуністичного переродження суспільства. У них червоною стрічкою обов'язковим визначалося виховання у молоді почуття міжнародної та міжнаціональної солідарності [9, с. 278]. Увесь виховний процес було спрямовано на формування людини нової формації, яка сприймає комуністичні ідеали і намагається втілити їх у життя.

Одним з елементів пролетарської ідеології став наступ на науку і мистецтво з метою витіснення з них буржуазного змісту. В. Ленін констатував, що протягом перших п'яти років існування радянської влади в освітніх закладах ще продовжують вчити молодь старі освітянські кадри, насаджуючи старий «буржуазний хлам». Тому для створення радянського за сутністю і змістом освітньо-культурного поля було ухвалено рішення підготувати нові, ідейно підковані педагогічні кадри, ліквідувати неграмотність, увести всезагальне навчання, надавати інформацію виховного значення [10, с. 57]. Велику роль в ідеологічному вихованні мас відігравали пролетарська література і мисте-

цтво, які підлягали цензурі, а твори ретельно обиралися для поширення їх серед населення. Контроль стосувався й іноземних творів, що видавалися в радянській державі і супроводжувалися критичними коментарями. Осмислюючи роль мистецтва як певної надбудови над виробничими взаємовідносинами, А. Луначарський розглядав літературу і мистецтво сферою, де найбільше виявляється ідеологія [11, с. 41].

Висновки. У перехідний період у радянській державі було створено новий освітньо-культурний простір, який відповідав ідеологічним настановам правлячої еліти. У цілому наслідки сталінської епохи повністю змінили систему духовних та соціальних координат суспільства, його ментальність. По-перше, було зруйновано соціальну пам'ять цілого покоління, яке вийшло з надр старого суспільства. По-друге, було знищено стару наукову школу та освітньо-професійні кадри імперської Росії. На зміну їм прийшли радянські освітяни і митці, які мали марксистський світогляд та спеціальну ідеологічну підготовку. По-третє, основним завданням культурних перетворень стали ідеологічне виховання молодого покоління, формування людини нової формації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Третье всеукраинское совещание по просвещению. Выдержки из материалов работ пленума и секции. Резолюции. – Харьков : РИО Наркомпроса, 1922. – 64 с.
2. Тимоти Эдвард О'Коннор. Анатолий Луначарский и советская политика в области культуры / Тимоти Эдвард О'Коннор. – М. : Прогресс, 1992. – 223 с.
3. Луначарский А. В. Наши текущие задачи (какая школа нужна пролетарскому государству) : сб. ст. / А. В. Луначарский. – М. : Работник Просвещения, 1924. – 91 с.
4. Залкинд А. Б. Очерки культуры революционного времени / А. Б. Залкинд. – М. : Работник Просвещения, 1924. – 180 с.
5. Белоусов С. Н. Пути воспитательного влияния в школе повышенного типа / С. Н. Белоусов. – М. : Работник Просвещения, 1930. – 120 с.
6. Иванов С. В. Комплексная система обучения / С. В. Иванов. – 3-е изд. – Курск : Профинтерн, 1924. – 45 с.
7. Ряппо А. Система народної освіти на Україні. Соціальне виховання, професійна освіта і наука / А. Ряппо. – Х. : Держ. вид-во України, 1926. – 70 с.
8. Бердяев Н. Философия творчества, культуры и искусства / Н. Бердяев. – М. : Искусство, 1994. – Т. 1. – 530 с.
9. Директивы ВКП(б) и постановления советского правительства о народном образовании : сб. док. за 1917–1947 г. / Н. И. Болдырев. – М. ; Л. : Изд-во Акад. пед. наук РСФСР, 1947. – Вып. 1. – 320 с.
10. Авербах Л. На путях культурной революции / Л. Авербах. – 2 изд. – М. ; Л. ; Моск. рабочий, 1928. – 200 с.
11. Луначарский А. В. Беседы по марксистскому миросозерцанию / А. В. Луначарский. – М. : Рос. ин-т истории искусств, 1924. – 85 с.

ИДЕОЛОГИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ КАК ЭЛЕМЕНТ СОВЕТСКОГО КУЛЬТУРНО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОСТРАНСТВА

Мухина И. Г.

Рассмотрена идеология как важнейший элемент развития советского образования, культуры и политический инструмент тоталитарной системы. Проанализированы научные труды советских и несоветских теоретиков о содержании и идеологической составляющей всех культурно-образовательных процессов в 20–30-х годах XX в. Раскрыта взаимосвязь политики, идеологии советского общества, основных задач и принципов развития образования и культуры.

Ключевые слова: идеология, воспитание, марксизм, образование, культура, диктатура пролетариата, идеологическое воспитание.

THE IDEOLOGICAL UPBRINGING AS AN ELEMENT OF THE SOVIET CULTURAL AND EDUCATIONAL SPACE

Mukhina I. G.

In the article the ideology is regarded as an important element of the development soviet education, the culture and the political instrument of totalitarian system. The research works soviet and not only soviet theorists about substance and ideological contents of all cultural and educational processes of the past in the 20 ht-3-ht years century are analyzed. The relation between the political, the ideology of soviet society and the main tasks and principles of the development education and the culture is regarded.

Key words: ideology, upbringing, marxism, education, culture, dictatorship of the proletariat, ideological upbringing.

УДК 130.3

В. А. Кротюк, кандидат філософських наук, доцент

ИДЕОЛОГИЯ ПАТРИОТИЗМУ В КОНТЕКСТІ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Розглянуто зв'язок ідеології патріотизму з державотворчими процесами. З'ясовано вплив патріотизму на забезпечення стабільності інститутів держави. Установлено взаємозалежність інтересів держави та інтересів людини-громадянина.

Ключові слова: ідея, ідеологія, патріотизм, державотворення, Батьківщина.

Актуальність проблеми. Відсутність упродовж багатьох століть української державності глибоко позначилася на розумінні патріотизму, який нероз-

ривно пов'язувався із боротьбою за незалежність України. Через міру причетності до цієї боротьби головним чином і визначався патріотизм.

Потреба практичного відстоювання і впровадження у масову свідомість ідей здобуття та розбудови державності української нації призвела до ідеологізації всіх виявів суспільно-політичної думки. Багато ідеологічно нейтральних понять набули ідеологічного змісту. Не уник цього і термін «патріотизм».

Аналіз останніх джерел та публікацій. Проблематику патріотизму в контексті державотворення розглядали М. Драгоманов, М. Грушевський, В. Винниченко, Д. Донцов, С. Петлюра, В. Липинський. Серед сучасних вітчизняних науковців це питання досліджували В. Абрамов, В. Андрущенко, В. Баранівський, Л. Губерський, О. Заздравнова, С. Кримський, В. Лісовий, М. Михальченко та ін.

Для більшості вітчизняних авторів характерною є абсолютизація взаємозв'язку між рівнем патріотизму суспільства та процесом державотворення. Патріотичне почуття ставиться у залежність від рівня національної свідомості, на перший план висувається його ідеологічна складова, а почуття любові до Батьківщини вимірюється вірністю певній ідеології. **Метою** статті є з'ясування та узагальнення поглядів щодо впливу ідеології патріотизму на становлення державності.

У наукових колах постійно точаться дискусії щодо сутності, змісту, функцій ідеології державотворення. Свого часу ще І. Франко ставив перед українською інтелігенцією завдання «витворити з величезної етнічної маси українського народу українську націю, соціальний культурний механізм, здібний до самостійного культурного і політичного життя, відірний на асиміляційну роботу інших націй, проте при цьому здатний на присвоєння собі в якнайширшій мірі і в якнайшвидшій темпі загальнолюдських культурних набутків, без яких сьогодні жодна нація і жодна, хоч і сильна держава не може відбутися» [1, с. 404]. Ідеологія державотворення як продукт суспільної свідомості формується в масі народу, інтегруючи в собі самоусвідомлення всіх, хто до нього належить, і виходячи з того, що було, і того, що є в житті кожної людини та народу в цілому, з проекцією на майбутнє.

Центральною складовою ідеології державотворення є національна ідея патріотизму. Патріотизм – один із чинників, який визначає соціальну сутність людини. Він зароджується в особистості спочатку як почуття, а потім формується як ідея. Патріотизм слугує важливим джерелом життєдіяльності української нації, народу, держави, особистості; він відіграє провідну роль в утвердженні національної гідності та честі, захисті Вітчизни, забезпеченні національної безпеки.

Науковий погляд на процес формування і розвитку патріотизму полягає в тому, аби розумно використати в сучасній практиці державного будівництва раціональне зерно формування традиційної патріотичної та історичної свідомості народів України. Наші попередники в ідеї патріотизму поєднували національний та соціальний чинники. В. Винниченко у роботі «Відродження

нації» писав: «Відродження української нації в національній сфері йшло і йтиме в гармонії з соціальним визволенням» [2, с. 197]. Такі ж позиції у цьому питанні обстоювали І. Франко, П. Куліш, І. Лисяк-Рудницький та інші українські мислителі.

Патріотизм – загальнолюдська проблема, яка перебуває в системі національних координат: історичних, духовних цінностей та геополітичних реалій. Люди здавна відстоюють своє право на життя разом із правом на існування свого народу і держави. Український патріотизм ґрунтувався на боротьбі нації за виживання, набуття державності і зміцнення інститутів влади та водночас високого ступеня духовності, віротерпимості та людяності. Нині у більшій частині суспільства відбулася переорієнтація в системі цінностей із загальнонаціональних на корпоративні, родинні. Суспільство стало ареною боротьби приватних інтересів, де відбуваються конфлікт між особистими інтересами і спільними справами та конфлікт того й іншого з вищими цілями держави. Чи працюватиме за таких умов теорія об'єднання, консолідації нації, яка б сприяла стабілізації внутрішньополітичної ситуації, створенню системи соціального партнерства? Варіант відповіді знаходимо у Гегеля: «Корпоративний дух, який зародився в правомірності особливих сфер, переходить у самому собі в державний дух, набуваючи в державі засобів збереження особливих цілей. У цьому полягає таємниця патріотизму громадян у даному аспекті – вони знають державу як свою субстанцію, тому що вона зберігає їхні особливі сфери, їхню правомірність і авторитет, а також їхній добробут. Оскільки в корпоративному дусі міститься безпосереднє укорінення особистого у всезагальному, він є джерелом тієї глибини і сили, які держава набуває в умонастрої» [3, с. 330].

Патріотизм виступає найзагальнішою цінністю та передумовою більш конкретних філософсько-соціальних суджень про долю нації, народу та держави. На думку В. Соловйова, добродесність патріотизму утворює дві головні складові: «яскраве усвідомлення своїх обов'язків відносно Батьківщини та правильне їх виконання» [4, с. 378]. М. Бердяєв про зв'язки патріотизму з політичною сферою життя суспільства виразився так: «Усі наші політичні досягнення перебувають у прямій залежності від ступеня нашого патріотичного натхнення, від зростання відповідності національної свідомості. Патріотизм є великою школою громадянськості в небезпечний для Батьківщини час» [5, с. 96].

Відчуття злиття людини, її індивідуальності з Батьківщиною, готовність розділити з нею свою долю – провідна ідея в працях багатьох філософів. «Батьківщина є священна таємниця кожної людини, так як і її народження. Потрібне особливе проникнення і, напевно, найбільш важке і глибоке, аби пізнати самого у своїй природній індивідуальності, вміти полюбити своє, рід і батьківщину, осягнути в ній самого себе, пізнати в ній свій образ Божий. Батьківщина – святиня для кожного і, як така, вона завжди дорога і прекрасна», – висловлював свої роздуми у роботі «Моя Батьківщина» С. Булгаков [6, с. 308].

Віднайдення Батьківщини має бути пережите кожним із людей самотійно і самотньо, вважав І. Ільїн. «Ніхто на може передбачити іншій людині

його батьківщину – ні вихователі, ні друзі, ні суспільна думка, ні державна влада; тому що любити і радіти, і творити за розпорядженням взагалі неможливо. Так званий “казенний”, зовнішньо примусовий, офіційний патріотизм далеко не завжди виховує в душі почуття Батьківщини, часто навіть пошкоджує його. А між тим досвідчений і тактовний вихователю може пробудити справжній патріотизм. Саме пробудити, а не нав’язувати» [7, с. 228].

Разом з тим багато дослідників зазначають, що патріотизм не означає ідеології, є позаполітичною цінністю, донаціональним і зберігає загальногромадянський характер [8, с. 338; 9, с. 205], а «патріот любить країну, а не державу, не владу» [10, с. 205]. Крім того, під час національних рухів, національно-визвольних процесів «патріотизм» починають пов’язувати з єдністю нації та її змаганнями за державність. Відбувається поєднання понять «патріотизм» і «націоналізм». На думку Е. Сміта, патріотизм у національних рухах стає одним із складників націоналізму [9, с. 18–20]. Відбуваються втягнення, ідеологічне використання патріотичних почуттів у політичній боротьбі. Саме деяка невизначеність, споконвічна аполітичність нашого світогляду дозволяють беззастережно прикриватися ним будь-якій політичній силі. Таким чином, під час національних рухів патріотизм стає складовою ідеології, адже зазвичай термін «націоналізм» розуміється у двох значеннях: широкому, коли цим словом позначають будь-яку ідеологію, яка є підставою формування нації та національних держав, і вузькому, коли цим словом позначають особливу політичну ідеологію, яка перебуває у стані діалогу з іншими політичними ідеологіями [11, с. 337]. Однак проблема не в тому, що патріотизм виявляється включеним у формування нації та національних держав, а в тому, що його ставлять у залежність від міри залучення до державно-національних справ. Почуття патріотизму є основою останніх. В ідеологічних трансформаціях основа патріотизму стає заангажованою в національних рухах.

Нині, незважаючи на економічну, політичну та соціальну нестабільність, духовний хаос у країні, існує можливість набути провідної ролі державно-патріотичній ідеології. Тільки вона має стати основою загальної системи пріоритетних духовних цінностей, основою логіко-змістової інтеграції великих духовних систем. Державно-патріотична ідеологія повинна перебувати в полі стійкого і високого історичного, державного розвитку, суспільного та особистісного змістового об’єднання і виражати психологію українського народу, нашу духовність, менталітет та своєрідність. Однак здійснення зазначеного – завдання складне і тривале.

Висновки. Проблема патріотизму така ж вічна, як і проблема національної ідеї. Давно настав час зрозуміти і актуалізувати той факт, що неможливо успішно створити державу, не відродивши патріотичних почуттів народу, його національної гідності та віри в майбутнє своєї Вітчизни. Йдеться насамперед про ту національну ідею (сукупність ідей), яка може об’єднати сучасне українське суспільство. Такою ідеєю, основоположним чинником забезпечення

духовного життя народу, а також логіко-змістовним чинником інтеграції духовності суспільства має стати ідея патріотизму.

ЛІТЕРАТУРА

1. Франко І. Одвертий лист до галицької української молодіж / І. Франко // Листи : збір. творів : у 50 т. – К. : Наук. думка, 1976–1986. – Т. 50. – 703 с.
2. Винниченко В. К. Відродження нації / В. К. Винниченко. – К. : Політвидав України, 1990. – 319 с.
3. Гегель Г. В. Ф. Філософія права / Г. В. Ф. Гегель. – М. : Мысль, 1990. – 524 с.
4. Соловьев В. С. Оправдание добра. Нравственная философия. Критика отвлеченных начал / В. С. Соловьев // Сочинения : в 2 т. – М. : Мысль, 1990. – Т. 1. – 892 с.
5. Бердяев Н. А. Судьба России / Н. А. Бердяев. – М. : Сов. писатель, 1990. – 346 с.
6. Булгаков С. Н. Моя родина / С. Н. Булгаков // Тихие думы. – М. : Республика, 1996. – 319 с.
7. Ильин И. А. Путь к очевидности / И. А. Ильин. – М. : Республика, 1993. – 431 с.
8. Возняк В. С. Метафизика рассудка и разума / В. С. Возняк. – Киев : Самватас, 1994. – 340 с.
9. Сміт Е. Національна ідентичність / Е. Сміт. – К. : Основи, 1991. – 224 с.
10. Рябов С. Г. Політологічна теорія держави / С. Г. Рябов. – К. : Тандем, 1996. – 240 с.
11. Лісовий В. С. Культура – ідеологія – політика / В. С. Лісовий. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 1997. – 352 с.

ИДЕОЛОГИЯ ПАТРИОТИЗМА В КОНТЕКСТЕ СТАНОВЛЕНИЯ ГОСУДАРСТВА

Кротюк В. А.

Рассмотрена связь идеологии патриотизма с процессами развития государства. Выяснено влияние патриотизма на обеспечение стабильности государственных институтов. Установлено взаимозависимость интересов государства и интересов человека-гражданина.

Ключевые слова: идея, идеология, патриотизм, государство, Родина.

IDEOLOGY OF PATRIOTISM IN THE CONTEXT OF STATE BUILDING

Krotiuk V. A.

A relation of the ideology of patriotism with the state building process is considered. The influence of patriotism on the stability of government institutions is highlighted. The interdependence of state interests and human-citizen's needs is established.

Keywords: idea, ideology, patriotism, state, motherland.

УДК 140.1

Л. О. Петрова, здобувачка

ОСВІТА – КОНСТИТУТИВНИЙ ФАКТОР ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ

Розглянуто сутність процесу формування особистості в освіті. Показано, що формування суспільно активної особистості залежить від багатьох чинників. Доведено, що освіта – конститутивний чинник формування особистості.

Ключові слова: особистість, формування особистості, чинники формування особистості, освіта, культура, середовище.

Актуальність проблеми. Усе, що характеризує сформовану особистість, індивідуальність, має свої передумови в генетичній природі індивіда, проте ця природа не визначає якостей майбутньої особистості, індивідуальності. Вони утворюються і розвиваються як результат взаємодії даної людини з оточуючим соціальним і природним середовищем, його власною життєдіяльністю та освітою. Тому дослідження процесу формування особистості в освіті є вельми актуальним.

Аналіз останніх досліджень та публікацій показує, що розвитку професійної освіти і формуванню особистості присвячено багато праць учених – філософів, соціологів, політологів, педагогів, психологів, культурологів (Б. Ананьєв, В. Андрущенко, Г. Балл, Б. Гершунський, Ю. Гіллер, С. Гончаренко, Л. Губерський, А. Деркач, М. Каган, М. Кастельс, В. Кремень, В. Ларцев, О. Леонтєв, А. Лігоцький, В. Лозовой, В. Лутай, А. Маслоу, М. Михальченко, М. Романенко, Н. Ткачова, С. Франк, В. Франкл та ін.).

Метою статті є спроба довести, що освіта є конститутивним чинником формування особистості.

Постіндустріальна цивілізація несе із собою інформаційно-комунікативний тип культурного розвитку. Услід за переходом до нової інформаційно-комп'ютерної технології змінюється сама природа праці; нова техносфера опирається на нові енергозберігаючі джерела, нові форми зайнятості населення, розуміння багатства, але головне – нові технології вимагають іншої людини з новими рисами характеру, менталітету.

Б. Гершунський вважає, що відповіді на виклики ХХІ ст. та зуміти зберегти людську цивілізацію на основі нового менталітету або соціального характеру можуть тільки освіта та її нове пріоритетне становище в соціумі [1].

Поняття «особистість» допомагає охарактеризувати в людині соціальну основу її життєдіяльності, ті властивості і якості, які людина реалізує в соціальних зв'язках, соціальних інститутах, культурі, тобто в суспільному житті, процесі взаємодії з іншими людьми.

Звертаючись до проблеми особистості, Е. Муньє писав: «Особистість – це не об'єкт, нехай навіть найудосконаленіший, який, як і будь-які інші, ми піз-

навали б ззовні. Особистість – єдина реальність, яку ми пізнаємо й одночасно створюємо ззовні. Будучи усюди, вона ніде не існує заздальгідь» [2, с. 309]. Тобто особистість саме як феномен, що не існує в суспільстві в готовому вигляді, зумовила активне звернення дослідників до проблеми її формування.

Формування людини – складний процес її становлення як особистості, який відбувається в результаті розвитку і виховання; цілеспрямований процес соціалізації особистості, що характеризується завершеністю, хоча про завершеність цього процесу можна говорити лише умовно.

Довготривалі дослідження людського розвитку дали змогу встановити загальну закономірність: розвиток людини детермінується внутрішніми – фізіологічними і психічними властивостями організму – і зовнішніми умовами: оточенням людини, середовищем, в якому вона живе і розвивається. На тлі цих умов виступають постійно діючі сили – чинники. Встановлено, що процес і результати людського розвитку визначаються спільною взаємодією трьох основних чинників: спадковості, середовища, навчання і виховання [3; 4].

У педагогіці та психології суттєвих результатів у вивченні розвитку школярів досягли П. Блонський, Л. Виготський, Г. Костюк, С. Рубінштейн, О. Лурія.

Важливість середовища у формуванні людської особистості визначають педагоги всього світу, проте в оцінюванні ступеня впливу середовища на розвиток особистості єдності немає. Прихильники так званого біогенного (біогенетичного) напрямку в педагогіці надають перевагу спадковості, а соціогенного (соціогенетичного, соціологізаторського) – середовищу. Тому кожна людина розвивається «по-своєму», і ступінь впливу середовища на її розвиток у неї також свій. Природні (анатомічні, фізіологічні та інші якості) і соціальні чинники утворюють єдність і не можуть протиставлятися одне одному.

Соціально активна особистість формується під впливом усіх без винятку умов суспільства: екологічних, соціальних, економічних, ідеологічних тощо. Цілеспрямоване формування особистості здійснюється в соціальній системі шляхом навчання та виховання [5].

З погляду педагогіки формування особистості – цілеспрямований, систематичний і безперервний процес удосконалювання розумової, психічної, фізичної та професійної діяльності за допомогою відповідного навчального матеріалу, доцільного впливу і адекватної організації навчально-виховного процесу в закладах освіти [6].

Найважливіші функції освіти – навчання і виховання в їх безперервній взаємодії. Тим самим мета будь-якої освітньої системи полягає у формуванні такого практичного світогляду людини, який б краще поєднував її професійну діяльність із загальними світоглядними цінностями, закладеними в основу даної системи.

Виховання відіграє головну роль у розвитку особистості тільки за умови, якщо воно позитивно впливає на внутрішнє стимулювання її активності стосовно роботи над собою, тобто тоді, коли розвиток набуває характеру саморозвитку. Саме виховання, гуманізація та гуманітаризація освітнього простору, інформатизація освітньої діяльності є тими соціальними механізмами впливу освіти на соціалізацію особистості.

Визначення освіти останніми сторіччями зазнало чимало змін. «Освіта – основа інтелектуального, культурного, духовного, соціального, економічного розвитку суспільства і держави. Метою освіти є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, розумових і фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей, формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору, збагачення на цій основі інтелектуального, творчого, культурного потенціалу народу, підвищення освітнього рівня народу, забезпечення народного господарства кваліфікованими фахівцями» [7].

Поняття «освіта» тісно пов'язане з поняттям «культура» і позначає специфічний людський спосіб розвитку природних задатків і можливостей. Культура – це вирощування, вдосконалення, формування образу людини.

Класична освіта в ідеалі має формувати не представника соціальної групи, не робітника і навіть не громадянина, а бути повністю спрямованою на розкриття безмежних можливостей та індивідуальності людини.

Останнім часом зміни в характері навчання особистості йдуть у контексті глобальних перетворень освітніх систем. До їх числа можна віднести такі: масовий характер освіти та її безперервність як нова якість; орієнтація на активне засвоєння людиною способів пізнавальної діяльності, її саморозкриття як особистості.

Слід зауважити, що освітня революція також збільшує досить великий і загрозливий розрив між знаннями і вихованістю людей як у нашій країні, так і в усьому світі. А це приховує у собі реальну небезпеку самому існуванню людської спільноти.

Процес виховання значно ускладнюється, оскільки йдеться вже не про те, аби прищепити черговому поколінню мінімум навичок, дати йому освіту і професію, а й сформувати нову психологію і свідомість, високу духовну культуру як передумову вирішення завдань, що постають перед суспільством.

Отже, говорячи про співвідношення освіти, навчання і виховання, пропонується дотримуватися такої точки зору: навчання і виховання – два діалектично взаємопов'язані і тому невід'ємні один від одного процеси, що входять в більш загальне поняття освіти, проте не вичерпують його.

Неможливо зупинити динамізм суспільного прогресу, де інформація, знання, технології змінюються декілька разів за життя людини. Це вимагає формувати особистість, спроможну жити в системі таких змін, самій творити зміни, здатну розрізняти прогресивні та регресивні зміни. Особливе значення на сучасному етапі розвитку України має подолання суперечності у вузівській освіті між завданнями формування творчої особистості фахівця та консервативною системою підготовки кадрів, що зазнає впливу у застарілої хвороби – технократії. Усе ще не переборено розрив між двома складовими вищої освіти, особливо технічної – природничо-наукової і гуманітарної, які становлять нерозривну єдність [8].

Підбиваючи підсумки викладеному, слід зазначити, що розв'язати глобальні проблеми сучасності та зберегти цивілізацію у планетарному масштабі нині неможливо без підвищення рівня освіти всього населення Землі, оволодіння сучасними досягненнями науки і техніки.

Висновки. Визнавши за освітою ключову роль у формуванні соціально активної особистості, слід пам'ятати, що державна ідеологія у сфері освіти має бути «людинооцядною», ненасильницькою і цивілізаційно ефективною, враховувати світовий досвід і власну історичну спадщину.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гершунский Б. С. Образование как религия третьего тысячелетия: гармония знания и веры / Б. С. Гершунский. – М. : Пед. о-во России, 2001. – 128 с.
2. Мунье Э. Краткое введение. К вопросу о личностном универсуме. Персонализм – подлинная философия XX века / Э. Мунье // Путь в философию. Антология. – М. : ПЕР СЭ ; СПб. : Унив. кн., 2001. – С. 307–319.
3. Кривоконь А. Факторы социального формирования личности (социально-философский аспект) : монография / А. Кривоконь. – Харьков : Факт, 2005. – 240 с.
4. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г. С. Костюк. – К., 1989. – 608 с.
5. Мойсеюк Н. Є. Педагогіка : навч. посіб. / Н. Є. Мойсеюк. – К., 2007. – 656 с.
6. Ортинський В. Л. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / В. Л. Ортинський. – К. : Центр учб. л-ри, 2009. – 472 с.
7. Національна доктрина розвитку освіти // Освіта України. – 2002. – 23 квіт.
8. Кузьмінський А. І. Педагогіка вищої школи : навч. посіб. / А. І. Кузьмінський. – К. : Знання, 2005. – 486 с.

ОБРАЗОВАНИЕ – КОНСТИТУТИВНЫЙ ФАКТОР ФОРМИРОВАНИЯ ЛИЧНОСТИ

Петрова Л. А.

Рассмотрена сущность процесса формирования личности в образовании. Показано, что формирование общественно активной личности зависит от многих факторов. Доказано, что образование – конститутивный фактор формирования личности.

Ключевые слова: личность, формирование личности, факторы формирования личности, образование, культура, среда.

EDUCATION IS CONSTITUTIVE FACTOR OF FORMING OF PERSONALITY

Petrova L. A.

Essence of process of forming of personality is considered in education. It is shown that forming publicly of active personality depends on many factors. It is well-proven that education is a constitutive factor of forming of personality.

Keywords: personality, forming of personality, factors of forming of personality, education, culture, environment.

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340.12:37

*А. П. Гетьман, доктор юридичних наук, професор,
О. Г. Данильян, доктор філософських наук, професор*

ДОСВІД ОРГАНІЗАЦІЇ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ У СИСТЕМІ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ ФРАНЦІЇ

Розглянуто досвід організації правового виховання у системі середньої освіти Франції. Показано специфіку концептуальних засад, а також особливості правового виховання в кожному з навчальних циклів. Робиться висновок про взаємопов'язаність громадянського, правового та соціального виховання у системі середньої освіти Франції.

***Ключові слова:** правове виховання, правова культура, принципи правового виховання, громадянськість, система середньої освіти Франції.*

Актуальність проблеми. Розв'язання численних проблем, що стоять перед сучасним українським соціумом, неможливе без удосконалення духовної культури громадян, підвищення рівня їхньої правосвідомості, відродження моральності як основи справжньої правової культури. З-поміж важливих та актуальних завдань, що їх покликані вирішувати суб'єкти правового виховання (таких, як чітке визначення ролі правового виховання в житті країни; з'ясування найоптимальніших його форм, адаптованих до новітніх умов суспільного розвитку; визначення тенденцій та особливостей функціонування; координація діяльності суб'єктів виховання тощо), особливого значення набуває стратегія правовиховної діяльності у середніх навчальних закладах України. В умовах євроінтеграційних процесів, притаманних сучасному етапу розвитку українського суспільства, у тому числі в освітній галузі, вивчення і використання кращого європейського досвіду правового виховання школярів сприяли б удосконаленню процесу формування правової культури української молоді.

Аналіз останніх джерел та публікацій. Проблемі правового виховання в системі освіти України присвячено чимало публікацій, серед яких можна

виокремити праці С. Нікітчиної, В. Іова, Л. Красномоєць, О. Хоптяної, В. Загревої [1–4] та ін. Окрему групу складають автори, які вивчали досвід правового виховання в освітніх системах інших країн, зокрема в Японії та Сполучених Штатах Америки. Це передусім Н. Заїченко, А. Кирда, Ю. Калиновський, Г. Клімова [5–8]. Тим не менш залишаються недостатньо висвітленими практики правового виховання в країнах Європейського континенту.

У зв'язку із зазначеним *метою* статті є розгляд засадничих принципів європейської системи правового виховання на прикладі системи ліцейської освіти Франції.

Разом з коледжами ліцеї належать до середньої освіти Франції і становлять другий ступінь даної системи, який дозволяє отримати диплом бакалавра і згодом вступити до вищого навчального закладу. Навчання в ліцеї триває три роки [9].

З огляду на цілі правового виховання цей ступінь освіти вважається одним з найбільш значущих. Відзначимо, що правове виховання у французькому суспільстві не виділяється в окрему галузь, а є невід'ємною складовою системи громадянського, правового та соціального виховання (ECJS). Виходячи з потреб суспільного життя, в ліцеях усіх типів (загального, технологічного та професійного спрямування) було перероблено програму навчання та запроваджено систему громадянського, правового та соціального виховання в кожному з трьох навчальних циклів – другому, першому та випускному. Даний захід став принциповим нововведенням. І якщо кількість годин, виділених на цей комплекс, є доволі невеликою, проте стосовно цілей та методів така інновація є вельми значущою. Така система ґрунтується на декількох засадничих принципах, які й послідовно розглядатимуться.

Одна з найфундаментальніших місій виховної системи – сприяти формуванню громадянської самосвідомості. У зв'язку з цим необхідно враховувати, що саме в ліцеї частина учнів досягає громадянського повноліття, отримує своє виборче право, на відміну від іноземців, в яких такого права немає і які не в змозі здійснити свій політичний вибір. У контексті такої глибоко символічної реальності громадянство отримує й інші виміри, які саме ліцей має допомогти зрозуміти через систему громадянського, юридичного та соціального виховання.

Що ж означає «виховувати громадянськість» у шкільній системі Франції? На таке запитання можливі дві відповіді. Перша полягає у тому, аби зробити з громадянства предмет спеціальної дисципліни на кшталт математики, фізики, літератури тощо; громадянство, відтак, спочатку вивчалось б у школі, а згодом здійснювалося у громадянському житті. Такий підхід відповідає передусім традиційній концепції громадянського навчання, що передбачає засвоєння принципів, які у близькому чи віддаленому майбутньому можна застосувати в різних ситуаціях. Подібний шлях мав місце у навчальній системі, коли завдання ліцеїв, в яких навчалася невелика кількість учнів, доволі

суттєво відрізнялося від тих, які покликані вирішувати сучасні освітні заклади.

Друга відповідь обумовлена ідеєю, що громадянином не народжуються, а стають. У зв'язку з цим йдеться не про стале становище, а про перманентне становлення: громадянин – той, хто здатен втручатися в життя спільноти, а це передбачає поміркованість думки, здатність до роздумів, а також згоду на їх публічне обговорення. Отже, громадянство за такого розуміння – це конструктивна здатність втручатися або принаймні намірюватися втручатися в життя спільноти [9].

Саме другий підхід має здійснюватися в сучасній системі навчання. Тут поєднані два сутнісних моменти: з одного боку, дана система враховує рівень наявної громадянської культури учнів; з другого – масив набутих у процесі громадянського виховання теоретичних положень дозволяє учням вже на більш високому рівні виявляти знання, навички та вміння у соціальному, етичному та політичному вимірах. Чимало викладачів уже висловили свою зацікавленість з цього приводу, а також бажання сприяти такому баченню системи виховання.

Дійсно, якщо попередня виховна практика полягала у передаванні знання в формі послідовних очевидностей, з якими погодилися автори навчальних програм, учні засвоювали, крім цього, й дещо інше: вони вважали, що знання неодмінно пов'язане з авторитетом і навіть владою викладача. За такого розуміння учень намагався засвоїти знання лише пасивно, адже від самого початку погоджувався з тим, що знання йому передає фахівець – «той, хто знає краще». Застосування такої практики у правовому, громадянському та соціальному вихованні спричинило формування пасивних громадян, які сприймали знання як дещо «відсторонене» від соціальних, економічних та політичних цілей. У такому разі знання не створюється – його набувають; воно лише висловлюється і стверджується тим, хто має авторитет.

Однак знання – не тільки те, що може бути ретрансльовано; його також необхідно зробити власним надбанням тих, хто навчається. Учень зможе відчувати і здійснити свою громадянськість завдяки знанню, проте знанню, відтвореному ним же самим в одночасному особистому та спільному пошуку. Громадянське, правове та соціальне виховання має розумітися передусім як навчання, тобто набуття, засвоєння та інтеріоризація знань і вмінь. Завдяки такому процесу має згодом сформуватися зрілий, вільний, автономний громадянин, який через активну участь у спільноті здійснюватиме власні критичні міркування. У такий спосіб конститується справжня громадянська мораль; вона зумовлює насамперед громадянський вимір, що ґрунтується на повазі до іншого, дає змогу виробити необхідні для будь-якого соціального життя принципи «спільного життя з іншими». Отже, така мораль можлива тільки у громадянському вимірі, що передбачає увагу до колективних питань, а також бажання та вміння вирішувати публічні справи.

Однак школи та ліцеї не можуть і не повинні претендувати на те, аби бути єдиним місцем подібного навчання. Вони покликані брати у ньому повноправну участь разом з усіма іншими суб'єктами та інститутами виховання. Громадянське, правове та соціальне виховання не має підміняти (чи розумітися як таке, що підміняє собою) той процес формування, який характеризується різноманітними громадськими практиками в навчальних закладах та поза ними. Воно мусить зосереджуватися передусім на відкритті та вивченні таких практик. Громадянське, правове та соціальне виховання не є новою дисципліною з-поміж інших. Переважно дана система має бути доповненням до знань, отриманих у перебігу вивчення головних соціально-економічних дисциплін, що викладаються в ліцеї. Більш того, зазначена система виховання може ґрунтуватися на досвіді навчання в царині громадянського виховання, програми якого поєднують сталі навчальні практики з залученням і врахуванням особистих міркувань. Таким чином, йдеться про організацію поєднання і діалогу відповідних умінь навколо інтегрального концепту громадянськості.

Тим не менш, чи не єдине нове вміння, якого необхідно навчити і виробити завдяки системі громадянського, правового та соціального виховання, полягає у використанні права, що часто не враховується належним чином французькою системою шкільного навчання. Йдеться насамперед про відкриття сенсу права як гаранта свобод, а не про викладання права з вузькоюридичної точки зору.

Актуалізація сукупності наявних знань у межах системи громадянського, правового та соціального виховання вже дозволила задовольнити практичну потребу, висловлену ліцеїстами наприкінці минулого століття, у зв'язку з їхнім бажанням навчитися висловлюватися та брати участь у дебатах з приводу громадських питань. Уміння учнів аргументовано обговорювати спільні проблеми, відтак, стає одним з вагомих результатів педагогічної підтримки даного проекту.

Обрання вектора, спрямованого на навчання аргументованому обговоренню громадських питань, не є ні демагогічною концесією, створеною спеціально для учнів, ні даниною моді; це означає навчання вмінню обирати плідний метод. Аргументоване обговорення сприяє мобілізації та засвоєнню знань, які належать навіть до зовсім різних галузевих дисциплін: історії, філософії, літератури, біології, географії, економіки, фізики, фізичного виховання. Воно відповідає сучасним запитам та відповідно здійснюється в практиці аргументації. Йдеться не тільки про конкретний досвід, дуже рідко, на жаль, представлений в практиці навчання; не менш важливим для педагогів є завдання навчити учнів виробляти раціональну засаду їхніх аргументів, а також відрізнити аргументи від передсудів, перш ніж заявляти про слабкість останніх. Таким чином, зазначений досвід має ґрунтуватися на науково побудованих засадах, не бути імпровізацією, а завжди передбачати ретельне підготування. Це означає, що даний досвід спирається на документи, попередньо рекомендовані викладачами та розроблені учнями; це у свою чергу втілюється у твор-

чій самостійній роботі, яка передбачає пошук, редагування, доповіді або проблемні виступи, що зумовлює відповідальність стосовно редакцій та висновків. Обговорення має ґрунтуватися на повазі до іншого і відповідно виключати будь-які форми інтелектуальної чи свідомо ідеологічної диктатури. Воно мусить розглядатися як можливість навчитися слухати іншого, обговорювати аргументи іншого, поважаючи його особистість [9].

Таке бачення надзвичайно сприяє гнучкості процесу засвоєння знань та вмінь: одна й та ж сама тема програми може розглядатися залежно від потреб та преференцій кожного навчального класу; актуальні події можуть одночасно або враховуватися, або відкладатися для подальшого розгляду.

Документальне досє, на якому ґрунтуватиметься подальше обговорення, є свідченням плідності новаторського характеру таких заходів. Воно може набувати декількох перемінних форм: презентація основоположного тексту або тексту закону, відбір статей у пресі, збирання свідоцтв, пошук або вироблення відео-, аудіо- та фотодокументів. Саме тут система громадянського, соціального та правового виховання може використовувати всі інтерактивні можливості пошуку актуальної інформації. Декілька типових прикладів є в кожному з класів, однак вони не мають обмежувального характеру, який суперечив би педагогічній свободі викладачів. Зв'язок з іншою інновацією, яку складають так звані «особистісно забарвлені праці», є також очевидним та має активно використовуватись. У межах свободи педагогічного вибору учні мають набути навичок, завдяки яким вони зможуть долучитися до вивчення юридичних правил та юридичних інститутів. Так, стосовно конкретних навчальних та життєвих ситуацій (з обов'язковим урахуванням можливостей інших дисциплін) у практиці правового виховання можна виділити три суттєві аспекти розгляду правил.

Перший аспект стосується вивчення обставин і умов використання правил та інститутів, в яких ці правила застосовуються. Як зазначають фахівці, нині спостерігається чітка тенденція забувати генезу та історію правила. У сучасних наукових розробках має бути не тільки відновлене дослідження походження правила, а й продовжене вивчення його новітньої історії. Так, у родинних відносинах традиційно існують правила, що супроводжують батьківську владу, якій будь-яка дитина має підкорятися; однак у сучасних умовах, особливо протягом останніх трьох десятиріч, ставлення до батьківської влади зазнало певних трансформацій і також має стати предметом спеціального дослідження і обговорення. Ця правова проблема є надзвичайно актуальною особливо для учнів ліцеїв, адже вони перебувають у віці, в якому конфлікти з батьками є найбільш частими.

Крім того, правила, що визначатимуть майбутні трудові відносини ліцеїстів, можуть бути зрозумілі за наявності знань про колізії та конфлікти, що протягом століття зумовлювали і зумовлюють трудове право. Відтак, надзвичайно корисним у такому разі стає курс історії. Вивчення умов зароджен-

ня правила, показання при цьому, що воно – історичний продукт, а не апріорний абсолют, сприяє гуманізації юридичного правила: воно більше сприймається не як догма, а як правило життя. Шкільний заклад як такий також може слугувати об'єктом і метою навчання: стиль внутрішнього керівництва ліцею може бути проаналізований і вивчений стосовно його витоків та сьогодення, що підтвердить зв'язок з навчанням у коледжі та вищих навчальних закладах.

Другий аспект передбачає вивчення застосування правил зацікавленими соціальними акторами. Наявність правила ще не означає обов'язкову необхідність його використання, як уявляли це його створювачі, адже практика застосування правила може віддалятися від принципів, які було покладено в основу його створення. Відтак, необхідно змусити учня запитати себе, чому соціальні актори іноді змушені використовувати правило скоріше в одному контексті, ніж в іншому. У такий спосіб можна показати, що одне й те ж саме правило може по-різному використовуватися залежно від соціально-економічних контекстів, епох чи країн. Знання з історії, соціально-економічних дисциплін, французької мови (власне кажучи, під час читання відповідних текстів) обов'язково мають бути використані. У свою чергу, географія сприяє символічному пізнанню простору та є ілюстрацією ефективності сполучення приватних та публічних, індивідуальних та колективних інтересів у певному географічному середовищі. Наприклад, відкрита зона з її додатковими привабливими можливостями може сприяти певним економічним процесам та використовуватися як податковий рай. Отже, школа може запропонувати численні ілюстрації використання певних юридичних правил.

Третій аспект стосується дискурсу, що виробляє правила. Кожна епоха продукує дискурс, за допомогою якого раціонально виправдовуються існуючі правила. Від епохи до епохи, від місця до місця такі дискурси можуть настільки відрізнятись, що впадають у суперечність. Громадянське, юридичне та соціальне виховання як виховання громадянськості має навчити здатності аналізувати існуючі дискурси. Саме на таких визначених цілях, зафіксованих програмою навчання французької мови у ліцеї, мусить базуватися система громадянського, юридичного та соціального виховання, постійно вдаючись до прикладів із згаданих дисциплін, наприклад, до історії. У зв'язку з цим одним із завдань можна назвати вивчення та аналіз Декларації прав людини та громадянина, що сприятиме переосмисленню розуміння текстів 1789 та 1889 років. Громадянин має навчитися ідентифікувати та тлумачити їх, якщо бажає повністю засвоїти сучасний основоположний текст. Окремий ілюстративний матеріал складають промови щодо шкільного навчання з вуст різних партійних діячів, політиків, профспілкових лідерів, батьків учнів тощо [9].

Матеріальні умови здійснення системи громадянського, правового та соціального виховання мають також слугувати досягненню загальної мети. Запровадження програми громадянського, правового та соціального виховання передбачає суттєве перегрупування навчального часу. Бажано обрати вісім місячних послідовних курсів по дві години на тиждень кожний; такі курси

пристосовані до педагогічних умов щодо як ритму (темпу приготування та контролю документів), так і тривалості занять, необхідної, аби максимальна кількість учнів могла взяти участь в обговоренні. Гіршим варіантом через брак часу вважається ритм одна година у два тижні. Якомога більша кількість викладачів з їхніми знаннями, культурою, причетністю до ліцейського життя мають сприяти такій освіті. Участь зовнішніх осіб, обізнаних у соціальних дослідженнях, також є вельми бажаною. Офіційне керівництво закладів має сприяти такій практиці; це передбачає, що навчання мусить бути організоване в усіх класах ліцею; керівництво також має організовувати координацію, обмін досвідом та узагальнення викладацьких практик.

«Архітектура» програми, розрахованої на три класи ліцею, має відповідати загальній меті і бути спрямованою на аналіз громадянства як поняття, вивчення його принципів, модифікацій та практик, а також на зіставлення з сучасними реаліями. Природно, що акцент має бути зроблено на різних аспектах цієї проблематики в кожному з класів ліцею.

У другому класі вивчається тема «Від життя в суспільстві до громадянства». Усвідомлення громадянства розпочинається з вивчення соціального життя, що його має зрозуміти учень, аби за допомоги аналізування приготуватися до набуття свого нового політичного статусу, а також ідентифікувати себе з певним державним утворенням. Об'єкти вивчення, обрані в соціальному житті, складають основу даного виду навчання та дозволяють учням відкрити один з різноманітних вимірів громадянства. У такий спосіб поглиблюється та збагачується те, що було попередньо вивчене в коледжі [9].

У першому класі головною є тема «Заклади і практики громадянства». Вивчення громадянства сприяє аналізу функціонування провідних політичних закладів міста та країни. Основну увагу приділено засадничим конституційним принципам, які втілюються у сфері діяльності політичних партій, виборчій системі та політичних правах. У цей період навчання також формуються уявлення ліцеїстів про судові установи відповідно до існуючих інтересів (наприклад, арбітражний суд та трудове законодавство, господарський суд та технології продажу, законна влада та суди особливої підсудності). Розмаїття концепцій, установ та практик громадянства розглядається передусім за допомогою порівняльного аналізу, а також у синхронії та діахронії.

У випускному класі вивчається тема «Громадянство в умовах трансформацій сучасного світу». Протистояння громадянства суттєвим трансформаціям сучасного світу дає змогу вийти, навіть поза спеціальним полемічним наміром, на теми, що потребують обговорення, наприклад, на різні концепції рівності, роль засобів масової інформації, незалежність юриспруденції або на питання, пов'язані з розвитком родинних, наукових, соціальних відносин. Можна також розглядати проблеми, пов'язані з європейською уніфікацією та глобалізацією, а також з їхнім впливом на політичні інституції. Особлива увага звертається на тему «Захист миру», в межах обговорення якої виховна система має змусити учнів замислитися над проблемою призовної служби [9].

Оцінювання результатів громадянського, правового та соціального виховання має відобразити особливості такого навчання. Не містячи або містячи доволі мало нових знань, програми не можуть бути представлені виключно у вигляді змістовних модулів. У них зроблено акцент на цілі та набуття навичок. Необхідні методичні документи пропонують, не нав'язуючи, приклади для використання. Оцінювання має враховувати, з одного боку, що таке навчання не передбачає набуття принципово нових навичок порівняно з іншими дисциплінами, а з другого – особливості педагогіки, що здійснюється тут безпосередньо. Оцінювання, що триває протягом другого, першого та випускного класів, виходить, по-перше, з внеску та якості робіт, виконаних учнями до та після навчання; по-друге, з якості досвіду, який має бути осмисленим протягом кожного етапу навчання. Викладачі також мають ураховувати доречність використаних в кожній програмі понять.

Стислий огляд основних принципів правового виховання в системі середньої освіти Франції дозволяє зробити такі **висновки**. Правове виховання у французькому освітньому просторі є органічною складовою системи громадянського, правового та соціального виховання. Основним принципом цієї системи є розуміння громадянськості як перманентного становлення, що передбачає вміння молодих громадян раціоналізувати свої міркування та брати плідну участь в обговоренні проблем життєдіяльності спільноти. Громадянський вимір обумовлює не тільки певні етичні засади вирішення публічних справ, а й інтеріоризацію засвоєних протягом навчання основоположних понять (передусім правових), що дозволяє на практиці стверджуватися вільній, автономній особистості громадянина держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Нікітчина С. О. Морально-правове виховання учнівської молоді на уроках правознавства / С. О. Нікітчина ; Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк, 1997. – 159 с.
2. Правове виховання та правовий захист учнів : навч. -метод. посіб. / В. Ю. Іова, Л. В. Красномоєць ; Хмельн. обл. ін-т післядипл. пед. освіти. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2009. – 200 с.
3. Хоптяна О. В. Правове виховання учнів 5–6 класів у навчально-виховному процесі шкіл-інтернатів : метод. рекомендації / О. В. Хоптяна ; Хмельн. гум. -пед. акад. – Хмельницький : ХмЦНТЕІ, 2008. – 200 с.
4. Загрева В. Я. Правове виховання старшокласників у навчально-виховному процесі загальноосвітніх шкіл-інтернатів : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / В. Я. Загрева ; Ін-т проблем виховання АПН України. – К., 2002. – 216 с.
5. Заїченко Н. В. Особливості позакласної роботи з учнівською молоддю в школах США / Н. В. Заїченко // Коледжанин. – 2003. – С. 32–37.
6. Кирда А. Г. Особливості розвитку цілей освіти в розвинених країнах світу і Україні (друга половина ХХ століття) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 / А. Г. Кирда ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2005. – 26 с.
7. Кузьменко О. Формування громадянських вмінь у школах США / О. Кузьменко // Історія в школах України. – 2005. – № 5. – С. 32–38.

8. Правове виховання в сучасній Україні : монографія / А. П. Гетьман, Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян та ін. ; за ред. В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, О. Г. Данильяна. – Х. : Право, 2010. – 368 с.
9. L'Education civique, iuridique et Sociale // Bulletin Officiel du ministre de l' Education Nationale et du ministre de la Recherche HS № 7 du 31 aot 2000. – Електронний ресурс. – Режим доступу : <http://www.education.gouv.fr/bo/2000/hs6/civique.htm>

ОПЫТ ОРГАНИЗАЦИИ ПРАВОВОГО ВОСПИТАНИЯ В СИСТЕМЕ СРЕДНЕГО ОБРАЗОВАНИЯ ФРАНЦИИ

Гетьман А. П., Данильян О. Г.

Рассмотрен опыт организации правового воспитания в системе среднего образования Франции. Показаны специфика концептуальных основ, а также особенности правового воспитания в каждом из учебных циклов. Сделан вывод о взаимосвязанности гражданского, правового и социального воспитания в системе среднего образования Франции.

Ключевые слова: правовое воспитание, правовая культура, принципы правового воспитания, гражданственность, система среднего образования Франции.

EXPERIENCE OF THE ORGANIZATION OF LEGAL EDUCATION IN SYSTEM OF SECONDARY EDUCATION OF FRANCE

Get'man A. P., Danilyan O. G.

This article is dedicated to the experience of juridical education in French secondary education system. There is shown the specifics of conceptual basics, and the peculiarities of juridical education in every circle of education. It is drawn conclusion about intercommunications of civil, legal and social education in the system of secondary education of France.

Keywords: juridical education, juridical culture, principles of juridical education, civility, French secondary education system.

УДК 1:316.4

*О. П. Дзьобань, доктор філософських наук, професор;
В. М. Грубов, доктор політичних наук, доцент*

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СУСПІЛЬСТВА ЯК СИСТЕМИ: СИСТЕМНИЙ І СИНЕРГЕТИЧНИЙ АСПЕКТИ

З позицій системного і синергетичного підходів проаналізовано суспільство як певний тип системи, що складається з різномірних взаємопов'язаних елементів і підсистем, властивостей та відносин. Показано, що соціальна система створюється

індивідами на основі механізму зворотного зв'язку, метою якого є реалізація екстремальних принципів життєдіяльності.

Ключові слова: суспільство, система, самоорганізація, стійкість, соціальна динаміка.

Актуальність проблеми. Поняття «суспільство» є центральним у соціальної філософії. Існує безліч точок зору на суспільство, його сутність і системні особливості. Різних інтерпретацій суспільства стільки, скільки існує філософських напрямів. Дана тематика відрізняється перманентною актуальністю, поліаспектністю, сенсовою багатовекторністю та деякою термінологічною невизначеністю.

Аналіз останніх джерел та публікацій свідчить про те, що пропоновані визначення цього поняття часто є досить розпливчастими, суперечливими та ускладнюють аналіз реалій суспільного життя. До сьогодні, на жаль, ще домінують марксистські підходи до визначення суспільства. Так, у підручнику «Соціальна філософія» суспільство визначається як сукупність людей, об'єднаних формами, що склалися історично, їх взаємозв'язком та взаємодією з метою задоволення потреб, і характеризуються стійкістю, саморегулюванням і саморозвитком, досягненням такого рівня культури, коли виникають особливі соціальні норми та цінності, що лежать в основі взаємозв'язку і взаємодії людей [1, с. 256]. Аналогічним чином підходять до визначення суспільства й автори «Сучасного словника із суспільних наук»: «Суспільство – відокремлена від природи частина матеріального світу, яка являє собою форму життєдіяльності людей, що історично розвивається» [2, с. 362].

Як правило, дані дефініції є гранично узагальненими і абстрактними, визначення суспільства через форму руху матерії або систему відносин мають незначний евристичний потенціал, не завжди дозволяють простежити як складну структуру самого суспільства, так і його взаємозв'язок з іншими об'єктами дійсності.

Досить часто поняття «суспільство» визначають через поняття «діяльність» і «спілкування», розуміючи під суспільством усю сукупність форм спільної діяльності і спілкування людей, що історично склалися. Безумовно, діяльність і спілкування є найважливішими складовими суспільства, проте тільки їх характеристикою не вичерпується різноманіття форм соціального життя. Таким чином, виникає необхідність в уточненні евристичного потенціалу системного і синергетичного підходів до розуміння суспільства, що і є **метою** статті¹.

---

¹ Тема статті безпосередньо пов'язана з соціально-філософськими дослідженнями в межах комплексної цільової програми НДР «Філософські та філософсько-правові проблеми духовного життя суспільства та формування правової культури особистості», яку здійснює кафедра філософії Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого».

На думку деяких сучасних дослідників, поняття «суспільство» слід визначати і вивчати з точки зору загальної теорії систем [3–6], яка є наддисциплінарною науковою теорією, створеною для теоретичного і емпіричного вивчення всіх логічно мислимих систем. Автором загальної теорії систем вважається австрійсько-американський біолог Л. фон Берталанфі, який виводив появу системного мислення з біології. Він розглядав клітину або тваринну особину як систему, що взаємодіє з середовищем, і запропонував поширити системний підхід на механічні, електронні, економічні, соціальні та політичні процеси. Так, Л. фон Берталанфі був переконаний у тому, що соціальні явища повинні розглядатися як системи, а єдиним шляхом вивчення організації є вивчення її як системи [7].

Загальна теорія систем є теоретичною основою Systems Science (науки про системи) – дисципліни, створеної у другій половині ХХ ст., заснованій на системних методологічних принципах, широкому використанні емпіричних даних конкретних наукових дисциплін, математиці і комп'ютерній модуляції, орієнтованій на практичні додатки у сфері управління.

Як відомо, під системою розуміється сукупність елементів, що знаходяться у відносинах і зв'язках один з одним і створюють певну цілісність, єдність. Зрозуміло, що елементи системи є вельми багатоманітними, багатоякісними та мають ієрархічну структуру. Інакше кажучи, кожна система, як правило, має підсистеми, що теж складаються з певних елементів.

Проблему системності суспільного життя розробляли О. Конт, Г. Спенсер, К. Маркс, Е. Дюркгейм, М. Вебер, П. Сорокін і багато інших філософів та соціологів ХІХ–ХХ століть. Саме системний підхід дозволяє плідно вивчати суспільство, бачити безліч його граней, висувати гіпотези, що емпірично перевіряються. Виходячи з принципів загальної теорії систем, російський дослідник А. Давидов пропонує таке визначення: «Суспільство – це певний тип системи, що складається з різнорідних взаємозв'язаних елементів і підсистем, властивостей і відносин, створених індивідами на основі механізму зворотного зв'язку, метою якого є реалізація екстремальних принципів у життєдіяльності індивідів за допомогою законів, що діють у певних межах» [3, с. 14].

Суттєвою характеристикою суспільства як системи є його складність. Крім того, постійною тенденцією розвитку суспільства як системи є ускладнення, зростання рівня складності внаслідок розвитку форм активності системи.

З позицій системного підходу, аналізуючи суспільство, необхідно, по-перше, розглянути дану систему як частину більш великої системи (тобто проаналізувати зовнішні зв'язки системи); по-друге, слід виявити підсистеми і елементи, з яких складається дана система, розглянути її внутрішню структуру [8].

Отже, суспільство є підсистемою, частиною дійсності. Остання може бути розглянута як система, характер розвитку якої визначається взаємодією двох підсистем – природної і соціальної, тобто природи і суспільства. Без урахування зовнішніх зв'язків – з біосферою і геосферою – суспільство існувати

не може, воно приречене на самознищення. Виживання суспільства, його стійке і гідне існування в стратегічній перспективі можуть здійснитися тільки при найуважнішому аналізі його зовнішніх зв'язків, залежності суспільства від природи.

Зв'язки, обмін між суспільством і природою здійснюється через три основні канали – обмін речовиною, обмін інформацією та обмін енергією. Цей поділ є досить умовним, проте він дозволяє чітко виділити три підсистеми суспільства: економічну, політичну та духовну. Характер розвитку суспільства визначається принципами співвідношення, взаємовпливу цих трьох підсистем.

Безумовно, зв'язок суспільства і природи набагато складніший, ніж просто зв'язок двох підсистем дійсності. Оскільки кінцевим елементом суспільства як системи є людина – представник біологічного роду *Homo*, не слід забувати, що найважливішим системотворчим чинником виникнення та існування суспільства є саме біологічний чинник, отже, суспільство є складною біосоціальною системою.

Вид *Homo sapiens* належить до біологічних видів, який реалізує колективний спосіб життя. Сучасні дані генетики [9] та етології (науки про колективну поведінку тварин) [10] свідчать про те, що у біологічних видів, які здійснюють колективний спосіб життя, існують природжені, генетично зумовлені потреби у взаємодії з собі подібними, форми пристосування до себе подібних, координації і субординації серед собі подібних, кооперація і конкуренція, а також генетично зумовлений рівень інтелектуальних та інших здібностей для задоволення цих потреб. Наприклад, є дослідження, які встановлюють, що розподіл індивідів у соціальній структурі США залежить від значення коефіцієнта інтелектуальності (IQ), який значною мірою зумовлений природженими генетичними чинниками [11]. Отже, в суспільстві біологічні чинники діють разом з чинниками соціальними.

У загальній теорії систем існує гіпотеза, яка має теоретичне і емпіричне обґрунтування, згідно з якою пропорція 1 : 618, відома в науці і мистецтві як «золота пропорція», є однією з кількісних констант, яка відповідає системній властивості цілісності систем [12]. Численні емпіричні дані свідчать про те, що в поведінці індивідів співвідношення впливу природжених і соціально набутих властивостей та відносин приблизно відповідає золотій пропорції. Так, коефіцієнт інтелектуальності (IQ), агресивна поведінка людей, кмітливість і схильність до ризику, деякі види злочинної поведінки, відтворення основних психологічних типів особи в популяції людини приблизно на 60 % є зумовленими генетичними чинниками і приблизно на 40 % – чинниками соціальними. Ґрунтуючись на цих даних, А. Давидов висуває гіпотезу, згідно з якою співвідношення впливу системотворчих біологічних і соціальних чинників, які зумовлюють виникнення та існування суспільства, відповідає золотій пропорції [3, с. 15]. Безумовно, ця гіпотеза потребує перевірки, проте біосоціальний характер суспільства як системи навряд чи можна поставити під сумнів.

Суспільство належить до так званих нуклеарних систем (від лат. *nucleus* – ядро), в яких існують координаційний центр і нелінійна узгодженість функціонування підсистем та елементів [13]. Суспільство функціонує у специфічному системному стані «проміжності» між порядком і хаосом, унаслідок чого для нього є характерними властивість критичності, що самоорганізовується, і режим детермінованого хаосу. Властивість критичності виявляється у тому, що незначний вплив певних внутрішніх і (або) зовнішніх чинників може призвести до реакції лавиноподібного типу, яка може справити вплив на всі елементи і підсистеми суспільства.

Для режиму детермінованого хаосу характерними є нестационарна структура динаміки, наявність глобальної квазіперіодичності в динаміці, фрактальність (самоподібність) локальних фрагментів динаміки на різних часових масштабах.

Основним механізмом функціонування суспільства є загальносистемний механізм зворотного зв'язку, згідно з яким існує вплив результатів функціонування системи на характер цього функціонування, включаючи елементи, зв'язки, властивості та відносини. Іншими словами, суспільство є результатом взаємодії індивідів і справляє зворотний вплив на їх взаємодію. Очевидним прикладом даного механізму є юридичні норми, закріплені в законодавстві, які спочатку створюються членами суспільства, а потім впливають на їх життєдіяльність і життєдіяльність наступних поколінь. На індивідуальному рівні механізм зворотного зв'язку виявляється у формуванні в індивіда суб'єктивного психологічного образу суспільства – уявлення про суспільство, яке залежить від функціонування суспільства та впливає на поведінку індивіда, яка може призвести до змін у функціонуванні суспільства (ухвалення державних рішень окремими індивідами, недотримання правових норм тощо).

На думку А. Давидова, основною метою суспільства є реалізація екстремальних принципів [3, с. 17]. Екстремальні принципи, тобто максимізація і (або) мінімізація чисельності елементів, значень властивостей і відносин у системі, є загальносистемними і притаманними будь-якій системі. До таких принципів можна віднести принцип гедонізму, згідно з яким люди прагнуть максимізувати позитивні емоції і мінімізувати негативні; принцип максиміна – максимум досягнень при мінімумі витрат, ризику, часу; прагнення максимізувати позитивні соціальні явища і мінімізувати явища негативні в рамках певних обмежень за рахунок зміни елементів, зв'язків, властивостей та відносин у суспільстві.

Згідно з синергетичним баченням світу більшість систем, що існують у природі, є системами відкритого типу. Відкритість системи означає, що між нею і навколишнім середовищем постійно відбувається обмін енергією, речовиною, інформацією, тому для такої системи характерними є постійна мінливість, стохастичність (невизначеність, випадковість) [14, с. 8]. Існування будь-якої системи зводиться до динамічного стану, який продукує тотож-

ність збереження зміни. Найзагальнішим засобом забезпечення динамічної рівноваги системи, її збереження через зміни виступають флуктуації.

Якщо скористатися термінологією І. Пригожина, то можна констатувати, що всі соціальні системи містять підсистеми, які постійно флуктуюють. Іноді окрема флуктуація або комбінація флуктуацій можуть стати (в результаті позитивного зворотного зв'язку) настільки потужними, що соціальна організація, яка існувала раніше, не витримує і руйнується. У цей переломний момент, що позначається як точка біфуркації, принципово неможливо передбачити, в якому напрямі відбуватиметься подальший розвиток суспільства: чи стане стан соціальної системи ще більш хаотичним, чи вона перейде на новий, вищий рівень організації, який І. Пригожин називає дисипативною структурою [15; 16].

Таким чином, у процесі розвитку системи можна виділити дві протилежні тенденції [17, с. 23]: а) прагнення стійкості, самозбереження, стабільності, гомеостазу; б) прагнення зростання різноманітності, мінливості, стохастичності та невизначеності.

Синергетичні принципи є універсальними: вони діють і у Всесвіті, і в соціумі. У суспільстві, як і в інших складних системах, діють закони самоорганізації. Суспільство є нелінійною системою, що володіє інтегруючим системотворчим чинником, роль якого в різних системах можуть відігравати неоднакові підсистеми, зокрема далеко не завжди економічна сфера. Багато що залежить від реакції соціуму на виклики зовнішнього середовища і динаміку внутрішніх процесів, яка (реакція) спрямована на досягнення максимального повного результату в рамках відповідних ціннісних орієнтацій.

Розвиток соціуму як нелінійної системи, чутливої до зовнішніх збуджень, описується через дві моделі: еволюційну та біфуркаційну [18, с. 101–102]. Еволюційна модель характеризується дійсною різноманітністю детермінацій. Вони не зводяться лише до причинно-наслідкових зв'язків, а включають також функціональні, цільові, кореляційні, системні та інші види детермінацій. Відмітною особливістю еволюційної моделі є незмінність системної якості, яка визначається через системотворчий чинник. Упродовж усього етапу еволюційного розвитку системотворчий чинник виявляє себе як особлива активність специфічного набору підсистем, що відіграють провідну роль у житті суспільства на даному часовому відрізку. Потім стійкий розвиток змінюється наростанням внутрішньої нерівноважності – ослабленням зв'язків усередині системи, що ми відчуваємо як наростання кризи.

Руйнування, дестабілізація кожної системи мають свій сценарій. У будь-якій системі є слабкі місця, де удар збурюючих впливів дає найбільші наслідки. Тому особливості дестабілізації залежать у першу чергу не від специфіки зовнішнього впливу, а від устрою самої системи.

У ситуації максимуму внутрішньої нерівноважності соціум вступає в біфуркаційну фазу розвитку, для якої характерним є зникнення попередньої

системної якості. Попередні детермінації тут не спрацьовують, нові ж ще не розвернулися. За таких умов виникає так звана «карта можливостей» системи, що являє собою набір потенційних шляхів виходу на нові системні якості. Обрання системою того або іншого шляху розвитку в точці біфуркації залежить від впливу флуктуації (чинника випадковості), що реалізовується як діяльність конкретних людей. Саме конкретна історична особа (особи) виводить систему на нову системну якість. Причому обрання шляху розвитку здійснюється нею, виходячи з індивідуальних переваг і настанов. Роль випадковості, свободи в точці біфуркації є не просто великою, вона є фундаментальною. Крім того, результат трансформацій системи в біфуркаційній фазі розвитку практично непередбачуваний.

Отже, будь-який процес самоорганізації розпочинається з випадкових впливів на систему (флуктуації). Саме флуктуації призводять до утворення нової динамічної структури. В результаті самоорганізації виникає новий спонтанний порядок у системі. Спонтанним він називається тому, що в його виникненні не беруть участь зовнішні сили, він утворюється мимоволі через внутрішні причини.

Одним із загальносистемних законів розвитку суспільства є гіперболічний характер зростання населення на Землі. Сучасні дослідження моделі зростання народонаселення світу і порівняння її з кривими, побудованими на основі реальних історичних даних про чисельність населення в різні епохи, проведені С. Капіцею [19]. Особливість зростання населення Землі – квадратична нелінійність (швидкість зростання чисельності населення пропорційна не числу людей, а квадрату числа людей). А це вже з точки зору синергетичної методології є автокаталітичний процес, режим із загостренням [20, с. 68–69].

Слід відзначити, що ця модель добре відома в біології, вона описує приріст особин в біологічних популяціях. Останні підтримують динамічну рівновагу своєї чисельності ціною різких коливань, наприклад, унаслідок конкуренції «хижак – жертва». Соціальні системи функціонують набагато ефективніше, вони здатні контролювати, певним чином пом'якшувати піки коливань. Але вже в самій закономірності зростання населення з квадратичною нелінійністю міститься можливість нестійкості, демографічних криз, циклів, перемикань режимів.

Разом із загальносистемними законами в суспільстві діють змінні з часом юридичні закони, моральні норми. Їх формування також стало наслідком самоорганізації суспільства, яка супроводжувалася відбором на еволюційному етапі розвитку таких звичок, навичок, умінь і норм поведінки, які давали можливість соціальним групам краще адаптуватися до умов навколишнього середовища. Проте специфічна особливість усіх самоорганізаційних процесів полягає у тому, що в складноорганізованих системах відбувається когерентна (узгоджена) взаємодія індивідуальних сил, прагнень, цілей, мотивів, результат якої жоден індивід або група не може передбачити з якою-небудь достовір-

ністю. Це положення безпосередньо впливає з такого загального принципу самоорганізації, яким є виникнення біфуркацій, або розгалужень, у моменти переходу від старої структури до нової. Флуктуації, або випадкові відхилення, які можуть відбуватися у цей момент, можуть докорінним чином вплинути на характер подальшої еволюції системи. Саме випадковості сприяють, таким чином, появі нових структур, форм і явищ у соціальних системах. Урахувати всі випадковості і передбачити результат їх впливів у кращому разі можна лише з тим або іншим ступенем імовірності.

Як **висновок** зазначимо, що запропонований синергетичний підхід до розгляду суспільства як системи, котра складається з різнорідних взаємозв'язаних елементів і підсистем, властивостей і відносин, створеної індивідами на основі механізму зворотного зв'язку, метою якого є реалізація екстремальних принципів у життєдіяльності індивідів за допомогою законів, що діють у певних межах, і конкретизація термінів, що містяться в ньому, дають змогу не тільки теоретично його аналізувати, а й висувати плідні гіпотези, що емпірично перевіряються, і вирішувати конкретні практичні завдання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Соціальна філософія : підручник для вищої школи. – Х. : Прапор, 2007. – 688 с.
2. Сучасний словник із суспільних наук / за ред. О. Г. Данильяна, М. І. Панова. – Х. : Прапор, 2006. – 432 с.
3. Давыдов А. А. К вопросу об определении понятия «общество» / А. А. Давыдов // СОЦИС. – 2004. – № 2. – С. 12—24.
4. Давыдов А. А. Модульный анализ и моделирование социума / А. А. Давыдов, А. Н. Чураков. – М. ; 2000. – 208 с.
5. Клир И. Абстрактное понятие системы как методологическое средство / И. Клир // Исследования по общей теории систем. – М. : Прогресс, 1969. – С. 287—319.
6. Маца К. А. Системы неорганические, органические, социальные: свойства и принципы организации : монография / К. А. Маца. – К. : Обрії, 2008. – 196 с.
7. Бергаланфи Л. фон. История и статус общей теории систем / Л. фон Бергаланфи // Системное исследование. ежегодн. – М. : Наука, 1973. – С. 20—36.
8. Афанасьев В. Г. Системность и общество / В. Г. Афанасьев. – М. : Наука, 1980. – 560 с.
9. Генофонд и геногеография народонаселения / под общ. ред. Ю. Г. Рычкова. – СПб. : Наука. – Т. 1 : Генофонд населения России и сопредельных стран / Ю. Г. Рычков и др. – 2000. – 610 с.
10. Мак-Фарленд Д. Поведение животных: Психобиология, этология и эволюция / Д. Мак-Фарленд ; пер. с англ. Н. Ю. Алексеенко и др. ; под ред. П. В. Симонова. – М. : Мир, 1988. – 518 с.
11. Herstein R. The bell curve: Intelligence and class-structure in American life / R. Herstein, Ch. Murrey. – N. Y., 1994. – 340 p.
12. Целостность социальных систем / А. А. Давыдов и др. – М. : ИС, 1991. – 93 с.
13. Арманд А. Д. Иерархия информационных структур мира / А. Д. Арманд // Вестн. Рос. акад. наук. – 2001. – Т. 71, № 9. – С. 797—806.

14. Князева Е. Н. Синергетика как новое мировидение: диалог с И. Пригожиным / Князева Е. Н., Курдюмов С. П. // Вопр. философии. – 1992. – № 12. – С. 3—20.
15. Пригожин И. От существующего к возникающему: время и сложность в физических науках / И. Пригожин ; пер. с англ. Ю. А. Данилова ; под ред. Ю. Л. Климонтовича ; предисл. Г. Г. Малинецкого. – Изд. 3-е. – М. : УРСС, 2006. – 291 с.
16. Пригожин И. Р. Порядок из хаоса / И. Р. Пригожин, И. Стенгерс ; пер. с англ. Ю. А. Данилова ; под общ. ред. и с послесл. В. И. Аршинова, Ю. Л. Климонтовича, Ю. В. Сачкова. – Изд. 6-е. – М. : URSS, 2008. – 294 с.
17. Василькова В. В. Порядок и хаос в развитии социальных систем : синергетика и теория социальной самоорганизации / В. В. Василькова. – СПб. : Лань, 1999. – 478 с.
18. Гомаюнов С. От истории синергетики к синергетике истории / С. Гомаюнов // Общест. науки и современность. – 1994. – № 2. – С. 99–106.
19. Капица С. П. Феноменологическая теория роста населения Земли / С. П. Капица // Успехи физич. наук. – 1996. – Т. 166. – № 1. – С. 63—79.
20. Князева Е. Н. Основания синергетики: режимы с обострением, самоорганизация, темпомиры / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов. – СПб : Алетейя, 2002. – 414 с.

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ОБЩЕСТВА КАК СИСТЕМЫ: СИСТЕМНЫЙ И СИНЕРГЕТИЧЕСКИЙ АСПЕКТЫ

Дзевань А. П., Грубов В. М.

С позиций системного и синергетического подходов проанализировано общество как определенный тип системы, состоящей из разнородных взаимосвязанных элементов и подсистем, свойств и отношений. Показано, что социальная система создается индивидами на основе механизма обратной связи, целью которой является реализация экстремальных принципов жизнедеятельности.

Ключевые слова: *общество, система, самоорганизация, устойчивость, социальная динамика.*

GENERAL DESCRIPTION OF SOCIETY AS SYSTEM: SYSTEM AND SYNERGY ASPECTS

Dzeban O. P., Grubov V. M.

From positions of systems and synergetic approaches society is analyzed as the certain type of the system, consisting of heterogeneous associate elements and subsystems, properties and relations. It is shown that the frame of society is created by individuals on the basis of mechanism of feedback the purpose of which there is realization of extreme principles of vital functions.

Keywords: *society, system, self-management, stability, social dynamics.*

УДК 340.12

Н. І. Сатохіна, кандидат юридичних наук, асистент

МЕТА ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ В КОНТЕКСТІ ГЕРМЕНЕВТИЧНОГО ОСМИСЛЕННЯ ПРАВОВОЇ РЕАЛЬНОСТІ

Розкрито мету правового виховання в контексті герменевтичного підходу до осмислення правової реальності, де остання розглядається як безперервний процес реінтерпретації правової традиції і відтворення правових смислів у перебігу здійснення права суб'єктами. У межах герменевтичного дослідження автором показано риси суб'єкта здійснення права як мети правового виховання через поняття автономії, розуміння та співвідповідальності.

***Ключові слова:** герменевтичний підхід, правова реальність, правова традиція, розуміння, суб'єкт здійснення права.*

Актуальність проблеми зумовлена необхідністю пошуку нових методологічних підходів до розгляду проблеми правового виховання і розвитку філософії права в цілому. Серед таких підходів, які містять адекватний сучасним тенденціям розвитку правової реальності методологічний інструментарій, особливе місце посідає герменевтичний підхід, представлений такими іменами, як Ганс-Георг Гадамер, Поль Рікьор, Артур Кауфман, Вінфрід Гассемер, Рональд Дворкін та ін.

Слід зазначити, що герменевтичний підхід, зосереджений на інтерпретаційній проблематиці, є досить поширеним у західній філософії права, що зумовлено об'єктивними змінами у світовій юриспруденції, зокрема, розширенням кола джерел права, посиленням ролі судової правотворчості, зближенням правових систем тощо. Проте у вітчизняній юридичній науці герменевтичні правові дослідження ведуться досить фрагментарно і переважно спрямовані на прояснення методів практичної інтерпретаційної діяльності, наприклад, ухвалення правового рішення. Тобто, розуміння розглядається суто як логічна операція, пов'язана із застосуванням норм законодавства. Разом з тим аналіз правової дійсності в динаміці дозволяє поглянути на розуміння як не тільки методу, а й особливої форми досвіду, в якому дана і переживається сама правова реальність. Цей досвід не можна звести лише до пізнання; він полягає в осмисленні, тобто наданні сенсу елементам правової реальності, і в такий спосіб конституюванні останньої.

Метою статті є розкриття сутності та специфіки герменевтичного підходу до розуміння правової реальності і виявлення його евристичних можливостей в осмисленні мети і сенсу правового виховання.

Аналіз останніх джерел та публікацій з проблеми правового виховання свідчить про те, що розуміння сутності і призначення останнього безпосередньо залежить від розуміння сутності самого права, його сенсу і мети. У цьому

контексті С. Максимов порівнює легістсько-авторитарні і ліберально-юридичні концепції праворозуміння. Так, перший підхід асоціюється з порядком, другий – зі свободою. Відповідно й система правового виховання в першому випадку (наприклад, за радянських часів) орієнтується на образ права як державного встановлення. Потрібно лише знати вимоги закону та їх виконувати. Тому сутність правового виховання зводиться до цілеспрямованої діяльності державних інститутів щодо впливу на правосвідомість з метою забезпечення правомірної поведінки. Водночас для протилежного підходу характерним є розуміння права як багатогранного процесу, в якому вимоги свободи та порядку поєднуються, а його головним змістом вважаються права людини. Тому й сутність правового виховання розуміється як формування поваги до прав людини, забезпечення реалізації рівної свободи кожного [1, с. 23].

У межах такого підходу розвиваються і герменевтико-екзистенціальні дослідження в юриспруденції, в яких акцентовано на динамічному аспекті правової реальності, а в центрі останньої опиняється не норма, а фігура суб'єкта права. Відповідно основна мета правового виховання полягає у формуванні суб'єкта права – автономної правової особистості як суб'єкта творчого відтворення правової дійсності.

З точки зору герменевтичної філософії права останнє не становить зведення правил, воно не закладено в готовому вигляді в норму і не може бути звідти здобутим. Здійснюючись у правовідносинах, воно завжди є динамічним, історичним, процесуальним [2, с. 120 – 123]. Так, А. Кауфман відзначає, що «людина розвивається не так, як рослини і тварини, які лише суто об'єктивно перебувають у часі, але людина повинна бути, вона має завдання: здійснити себе у часі і з часу, аби стати тим, що як можливість є в ній. Людина має усвідомлення часу та історії, і таким чином вона здатна трансцендувати свою екзистенціальну актуальність на минуле і майбутнє, вона може планувати, очікувати, остерігатися, сподіватися, згадуючи себе. Історія є той вимір, в якому вона має прийти до своєї сутності» [3, с. 168]. На думку філософа, спосіб буття людей відповідає способу буття речей, заснованих у людському бутті. Тому право є історичним в аналогічному людині сенсі: воно має постійно здійснюватись, аби прийти до самого себе. Услід за Е. Фехнером А. Кауфман підкреслює, що це не є готове право, але в усі часи відбувається його становлення [4, с. 159]. Входження ж права у буття опосередковане особистістю як джерелом правових смислів.

Інакше кажучи, право, як і будь-який культурний феномен, проживає своє життя як ланцюжок інтерпретацій, де кожне нове «прочитання» змінює як горизонт «читача», так і значення феномену завдяки явищу, яке Г.-Г. Гадамер назвав «історією впливів» [5, с. 355–363]: історія впливає на певне товариство інтерпретаторів, тобто на специфічну традицію, наприклад, традицію тлумачення окремих правових норм. Новий інтерпретатор, який намагається зрозуміти сенс норми, перебуває в новій ситуації і з новим «передрозумінням»,

ніж історично більш ранні інтерпретатори. У свою чергу ухвалення правового рішення являє собою не результат боротьби традиції і критики і не сліпе слідування першій, а радше злиття з традицією як безперервний процес її наближення через критичну рефлексію. Таким чином, взаємодія між правовою традицією як сукупним горизонтом розуміння у здійсненні права і конкретним правовим рішенням становить типово герменевтичне явище, що ілюструє ідею «герменевтичного кола», або, радше, «герменевтичної спіралі»: з одного боку, традиція зумовлює осмислення правової ситуації, але не в сенсі жорсткої детермінації, а в тому сенсі, що вона покладає межі розумінню, окреслюючи доступні смислові альтернативи. Вона визначає, які рішення є неприйнятними. Крім того, традиція забезпечує загальною структурою та універсальним алгоритмом відповіді на будь-яке юридичне питання. З другого боку, сама традиція складається з обумовлених нею рішень у конкретних ситуаціях, через які правозастосувач «уводить у гру свої власні перед-поняття» [5, с. 462]. При цьому таке коло не є застиглою структурою, а передбачає «концентричне розширення зрозумілого сенсу» [5, с. 345].

У цьому контексті Р. Дворкін стверджує, що в інтерпретації права судді виконують роль послідовних співавторів колективного оповідання, в якому різні письменники пишуть свої частини. Кожен з них повинен додати свій розділ до нескінченної історії. При цьому автор має бути впевнений, що його розділ може бути прочитаний як частина цілого оповідання. Інакше кажучи, суддя повинен думати, що він є одним з авторів оповідання під назвою «право», а рішення судді – його постінтерпретаційний висновок має виноситися на основі інтерпретації, що як виправдовує, так і засуджує попередників (в моральному та політичному сенсі). При цьому він має не тільки визначити суспільний ідеал своїх попередників, утілений ними в минулих рішеннях, а й розкрити його в актуальному на час ухвалення рішення у справі соціально-історичному контексті [6, с. 227–239].

Отже, онтологічний статус права не може бути стабілізований і схоплений у своїй визначеності. Здійснення права постає як постійно відтворюваний пошук правильного рішення в конкретній ситуації, творчий акт залучення у здійснення традиції, причетності до загального сенсу. При цьому слід констатувати принципову неможливість завершеного погляду на певну завершено послідовність подій, що могло б гарантувати «останнє слово» інтерпретатору. Відповідно ми змушені відмовитися від гіпостазування Права як завершеної, раз і назавжди встановленої міри свободи і рівності. Це не означає відмови від будь-якої можливості висловлювати судження стосовно «істинного» права, але доповнює свободу говорити прийняттям відповідальності за власне місце в цьому «говорінні». Проблема істини тут може бути взята в дужки, і на передній план виходить сама можливість розуміти і висловлювати судження з огляду на історичність власного існування.

Питання, на яке має дати відповідь суддя, завжди задається унікальною ситуацією, а це означає, що ухвалення ним рішення завжди є творчим інтер-

претаційним актом, у якому істина в точному епістемологічному сенсі концептуально неможлива. У свою чергу правова традиція перебуває в процесі постійної реінтерпретації і реконструкції, в перебігу якого право відтворюється в конкуруючих прочитаннях, навіть якщо вони гіпотетичні і не представлені в дійсності позиціями сторін. У цьому сенсі правову традицію слідом за Джанні Ваттімо можна розглядати як нескінченний історичний процес конфлікту інтерпретацій, в якому різні інтерпретатори намагаються зайняти домінуючу позицію щодо інших [7, с. 42].

Таким чином, звернення до герменевтичного підходу дозволяє не тільки уточнити роль людини у здійсненні права, а й розширити коло осіб, що виконують таку роль. Здійснювач права – не тільки особа, уповноважена винести правове рішення, хоча цей приклад і є показовим. Здійснюють право й інші учасники процесу, а також будь-який суб'єкт, що пропонує власне розуміння традиції і, отже, модифікує її. Природа розуміння при цьому залишається однаковою, незалежно від того, осмислюється правова традиція в світлі реальної судової справи суддею чи в контексті гіпотетичної, змодельованої ситуації законодавцем, ученими або студентами. У будь-якому разі відбувається продуктивне відтворення сенсу правової традиції, яка в своєму оновленому вигляді стає основою для подальших інтерпретацій. Отож, співвідповідальним за цей сенс разом із законодавцем та суддею стає кожний, хто осмислює правову традицію і висловлює свою позицію для інших.

При цьому мається на увазі відповідальність не тільки в монологічному сенсі (за що), а й в комунікативному (перед ким) як спільна відповідальність усіх членів інтерпретаційної спільноти. Діяльність ученого або судді не зводиться, як колись висловився Т. Кун, до вирішення головоломок. Вони не просто рахувальні машинки, що прикладають заздалегідь задані еталони до об'єктів спостереження, а розділяють відповідальність із законодавцем. Так герменевтична філософія відкриває можливості для переосмислення ролі суб'єкта у здійсненні права і, таким чином, формування нового за стилем і якістю правового мислення, заснованого на етиці відповідальності.

Остання ж актуалізує питання про критерії валідності правових висловлювань. У цьому контексті цікавим видається запропоноване Р. Рорті розмежування епістемології та герменевтики, пізнання і розуміння: Якщо епістемологія має своїм предметом знання, яке співвідноситься з нормальним дискурсом – сукупністю тверджень, що вважаються істинними учасниками розмови, які самі визнаються раціональними партнерами, то герменевтика вступає у гру тоді, коли угоди і норми втрачають сенс і виникає дещо нове. Роль пізнання в такому разі обмежується знаходженням відповідностей і впорядкуванням вже існуючого набору фактів, у той час як роль розуміння зводиться до знаходження нових парадигм і нових горизонтів знання, досі ще не осмислених, що дозволяє в майбутньому дати роботу пізнанню. Розуміння постає при цьому як евристика пізнання і безперервна інновація всупереч систематизації та класифікації [8, с. 235]. Так, правова ситуація внаслідок своєї унікальності завжди

являє собою аномальний дискурс і потребує герменевтичного осмислення, а рішення судді постає як інновація відносно до існуючої правової традиції, містить норму і тому не може розглядатися в термінах істинності або хибності. Натомість йдеться про його валідність (допустимість як компонент правової системи), критерії якої, на відміну від критеріїв істинності, є конвенційними і зазвичай пов'язані з ідеєю справедливості.

Разом з тим йдеться про розширену концепцію справедливості. У цьому сенсі ні поновлення у правах, ні притягнення винних до відповідальності, що законодавець розглядає як мету правосуддя, не є самоціллю, а повинні сприяти досягненню загальної мети права – уможливити та оптимізувати співіснування людей. Так, Отфрід Гьоффе стверджує, що право і справедливість завжди пов'язані з лояльністю до власного співтовариства та солідарністю [9, с. 25]. Ідею поєднання справедливості і солідарності послідовно відстоює Юрген Габермас, наголошуючи на тому, що права індивіда не існують, не стверджуються без блага його спільноти. Тому, на думку філософа, не існує переваги справедливості над благом, а також етично-нейтрального розуміння справедливості. У той же час «заради морального універсалізму не можна робити винятком нікого... Той, хто заради універсалізму виключає Іншого, хто лишається чужим для Інших, зраджує саму ідею універсалізму» [10, с. 25]. Таким чином, виникає можливість органічного поєднання справедливості та солідарності на основі особливих універсалізму – чутливого до відмінностей універсалізму рівної поваги та солідарної відповідальності за кожного.

Так мета правосуддя виявляється тісно пов'язаною з цінністю суспільного миру. Слід погодитись з П. Рікьором, який зауважує, що «війна є болісною темою політичної філософії, а мир є такою ж гострою темою філософії права» [11, с. 11]. Філософ виокремлює дві функції судочинства. Перша полягає у тому, аби покласти край невизначеності, оскільки кожний конфлікт містить момент нескінченності. У цьому полягає особливість правового судження на відміну, наприклад, від історичного: потенційно необмежене коло пояснення буде замкнуте на судовому вироку. При цьому слово «правосуддя» є категоричним: вирок може бути тільки обвинувальним чи виправдувальним [12, с. 638]. Отже, винести судове рішення означає поставити крапку у спорі. На підтвердження своєї думки автор наводить такий приклад. У великих і складних процесах у Франції за фактами переливання зараженої крові, коли було багато жертв, найбільш примітні з моральної точки зору жертви – не ті люди, які прагнули помсти, а ті, що хотіли правового рішення, хотіли, аби було висловлено: ось це жертва, а ось – винний, аби було встановлено справедливу дистанцію [13, с. 33]. Вочевидь, правосуддя не може бути зведене лише до такого прояснення ситуації. Але наведений приклад показує, що правосуддя – не відповідь насильством на насильство, не додаткове насильство: правосуддя висловлює те, що суспільство на даний момент розглядає як справедливий стан. У цьому сенсі каральну функцію вироку слід вважати підпорядкованою його поновлюючій функції – як в публічній сфері, так і у сфері гідності жертв,

яким віддається справедливість [12, с. 448]. Це підводить П. Рікьора до другої функції винесення правового судження – сприяння суспільному миру через примирення конфліктуючих сторін завдяки «правовому переробленню насильства шляхом перенесення його в простір слова і мовлення» і, отже, «перемозі мови над насильством». Усвідомлюючи утопічність цієї мети, філософ разом з тим наголошує, що «ця утопія вкорінена в сутності права і становить його основу» [13, с. 32–34].

У свою чергу мета правосуддя зумовлює тип осмислення правової ситуації: «вирішення справи» як припинення юридичної невизначеності шляхом винесення правового судження (що має місце в ситуації прогалини у знанні про факти, яка заповнюється за допомогою презумпцій), «прояснення ситуації» як встановлення істини у справі (йдеться про причинно-наслідкове пояснення, властиве для емпіричних наук, на відміну від обґрунтування, притаманного наукам нормативним) або розуміння як таке осмислення ситуації, котре відкриває можливості для примирення конфліктуючих сторін.

Таке осмислення являє собою не просте дедуктивне «застосування» норми до певного випадку, а складну внутрішню роботу з відтворення сенсу правової традиції у світлі конкретної правової ситуації, творче і відповідальне «здійснення» права в герменевтичному розумінні, суб'єктом якого здатна бути лише автономна особистість. Реалізуючи абстрактну правову норму, суб'єкт наповнює її конкретним змістом, виходячи з внутрішніх підстав. Отже, суб'єкт здійснення права – особистість, чією свідомістю та діяльністю створюється право, чії ідеали і прагнення реалізуються в праві. Він – джерело і мета будь-якого права. Це означає, що будь-яке юридичне явище не має жорстко встановленого, безумовного значення, цінності, але наділяється такими правосвідомістю в процесі інтерпретації крізь призму смислів, норм і цінностей свого «життєвого світу». Тому першочергового значення набувають ті апіорні надпозитивні підстави, що фактично виступають як джерела правових смислів. У вітчизняній правовій доктрині вони певною мірою набувають форми принципів права або правових цінностей.

Для прояснення герменевтичного уявлення про суб'єкта права може бути використана метафора «проживання у вавилонській бібліотеці» Хорхе Борхеса. Бібліотекар компетентний не тому, що має прозоре знання про зміст усіх книг, а тому, що йому відомі основні принципи, яким підкорюється зміст будь-якої книги, що не можна зіставити з компетентністю відвідувача бібліотеки, який має лише навички пошуку в каталозі [14, с. 145]. Так, суб'єкт права здатний відтворювати правові смисли і нести відповідальність за це не внаслідок знання змісту норм, а тому, що має критерій для їх оцінювання, що забезпечує функціонування рефлексивного механізму в ухваленні рішень.

Відповідно зміст правової освіти і правового виховання в цілому потребує уточнення в напрямі зміщення акцентів з вивчення існуючого законодавчого масиву на комплексне осмислення і засвоєння загальних принципів права як критеріїв інтерпретації правової традиції, розширення філософської складової

правовиховного впливу, виправдання права замість його нав'язування, обґрунтування – замість пояснення, формування нової юриспруденції, яка б підкреслювала, що «у право потрібно вірити, інакше воно не працюватиме». Все це закономірно вимагає подальшої індивідуалізації освіти. Освіта повинна дати насамперед розуміння причин і мети існування правових норм, їх соціальної цінності і внутрішнього сенсу, здатність бути «співавтором» правових норм. Своєрідною має бути і методика розкриття правових положень із зверненням до всього внутрішнього світу людини з метою відшукання там емоцій і почуттів, уявлень і поглядів, співзвучних образів. Потрібно показати, що в основу кожної норми права покладено відповідні правові цінності.

Отже, йдеться про філософське обґрунтування права кожним для себе і в собі. І тут слід погодитися з Робертом Алексі, який наголошує на важливості екзистенційного обґрунтування права і прав людини, пов'язаного не тільки із певними правовими здібностями, а й із зацікавленістю у їх реалізації – «зацікавленістю у справедливості». Цей інтерес до справедливості, як і будь-який інтерес, пов'язаний з рішенням, і це фундаментальне рішення – чи хочемо ми бачити себе дискурсивними, раціональними істотами, хто ми взагалі – екзистенційне рішення, в якому ми обираємо себе [15, с. 87–89].

Висновки. У контексті герменевтичного осмислення правової реальності метою правового виховання є суб'єкт здійснення права, або суб'єкт розуміння як автономна правова особистість, здатна відповідально відтворювати правову традицію на засадах справедливості та зацікавлена у такому відтворенні в результаті безперервного обґрунтування і виправдання права.

ЛІТЕРАТУРА

1. Максимов С. І. Методологічні підходи до розуміння сутності та змісту правового виховання / С. І. Максимов, І. І. Коваленко // Правове виховання в сучасній Україні. – Х. : Право, 2010. – С. 10–32.
2. Kaufmann A. Preliminary Remarks on a Legal Logic and Ontology of Relations / A. Kaufmann // Law, Interpretation and Reality. Essays in Epistemology, Hermeneutics and Jurisprudence. – Dordrecht, 1990. – P. 104–123.
3. Кауфман А. Онтологическая структура права / А. Кауфман : пер. с нем. А. В. Стовбы // Рос. ежегод. теории права. – 2008. – № 1. – СПб. : ООО «Университетский издательский консорциум “Юридическая книга”», 2009. – С. 151–174.
4. Kaufmann A. Fünfundvierzig Jahre erlebte Rechtsphilosophie / A. Kaufmann // Rechts- und Sozialphilosophie in Deutschland Heute. – Stuttgart : Franz Steiner Verlag, 1991. – Beiheft Nr. 44. – S. 144–162.
5. Гадамер Х.-Г. Истина и метод: Основы философской герменевтики : пер. с нем. / Х.-Г. Гадамер, М. А. Журиная, С. Н. Земляной и др. – М. : Прогресс, 1988. – 700 с.
6. Dworkin R. Law's Empire / R. Dworkin. – L. : Fontana Press, 1986. – 470 p.
7. Vattimo, G. Ermeneutica e democrazia / G. Vattimo // MicroMega. Le ragioni della sinistra. – 1994. – No 3. – P. 42–49.
8. Рорти Р. Философия и зеркало природы / Р. Рорти : пер. с англ. В. В. Целищева. – Новосибирск : Изд-во Новосиб. ун-та, 1997. – 320 с.

9. Хеффе О. Справедливость: Философское введение / О. Хеффе : пер. с нем. О. В. Кильдюшова ; под ред. Т. А. Дмитриева. – М. : Праксис, 2007. – 192 с.
10. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность (Лекции и интервью. Москва, апрель 1989 г.) / Ю. Хабермас ; отв. ред. Н. В. Мотрошилова. – М. : Наука, 1992. – 176 с.
11. Рікер П. Право і справедливість / П. Рікер. – К. : Дух і літера, 2002. – 216 с.
12. Рікер П. Память, история, забвение / П. Рікер : пер. с франц. И. И. Блауберг и др. – М. : Изд-во гуманит. лит., 2004. – (Французская философия XX века). – 728 с.
13. Рікер П. Торжество языка над насиліем. Герменевтический подход к философии права / П. Рікер : пер. с франц. О. И. Шульмана // Вопр. философии. – 1996. – № 4. – С. 27–36.
14. Барковский П. В. Феномены понимания. Контуры современной герменевтической философии / П. В. Барковский. – Мн. : Экономпресс, 2008. – 176 с.
15. Alexy Robert. The Existence of Human Rights / R. Alexy // IVR 25th World Congress «Law. Science. Technology» (August 15–20, 2011, Frankfurt am Main, Germany). Abstract book. – Frankfurt am Main, 2011. – P. 87–90.

ЦЕЛЬ ПРАВОВОГО ВОСПИТАНИЯ В КОНТЕКСТЕ ГЕРМЕНЕВТИЧЕСКОГО ОСМЫСЛЕНИЯ ПРАВОВОЙ РЕАЛЬНОСТИ

Сатохина Н. И.

Раскрыта цель правового воспитания в контексте герменевтического подхода к осмыслению правовой реальности, где последняя рассматривается как непрерывный процесс реинтерпретации правовой традиции и воспроизведения правовых смыслов в ходе осуществления права субъектами. В рамках герменевтического исследования показаны основные черты субъекта осуществления права как цели правового воспитания через понятия автономии, понимания и совместной ответственности.

Ключевые слова: *герменевтический подход, правовая реальность, правовая традиция, понимание, субъект осуществления права.*

LEGAL EDUCATION GOAL IN THE CONTEXT OF HERMENEUTICAL COMPREHENSION OF THE LEGAL REALITY

Satokhina N. I.

The article is devoted to the consideration of the legal education goal within the hermeneutical approach to the comprehension of legal reality. Legal reality is considered as ongoing process of re-interpretation of the legal tradition and reproduction of legal senses during the realization of law. Within the hermeneutical research author discovers main characteristics of the subject of the realization of law as the legal education goal through notions of autonomy, understanding and common responsibility.

Keywords: *hermeneutical approach, legal reality, legal tradition, understanding, subject of the realization of law.*

УДК 340.12

В. О. Захарова, здобувачка

ОСНОВОПОЛОЖНІ ОЗНАКИ ФУНКЦІОНАЛЬНОГО ЗМІСТУ ЕКОПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ

Уперше в науковій літературі шляхом застосування діатропічної методології досліджено і визначено специфіку основоположних ознак функціонального змісту екоправового виховання у співвідношенні з функціями екологічного права та правового виховання, що є вагомим внеском у розроблення екософії права в цілому та концепції екоправового виховання зокрема.

Ключові слова: екологічне право, екософія права, правове виховання, екоправове виховання.

Актуальність проблеми. В умовах трансформації нашого соціуму на тлі правової світової глобалізації очевидним постає факт необхідності співвіднесення конституційно визначеної мети розвитку України до рівня правової державності із досвідом розв'язання пов'язаних із цим процесом проблем у найближчому геополітичному ареалі. Йдеться про творче застосування, зокрема, значущих досягнень країн скандинавського регіону в розбудові екологічного суспільства.

Вагомим, але ще не задіяним ресурсом у розбудові такого типу суспільства в Україні, на наш погляд, виявляється екоправове виховання. Його сутність та необхідність ще тільки починають відстежуватися науковцями [1; 2], котрі опираються як на потужну базу екософських досліджень [3–6], так і на дослідження феноменів екологізму [7], екологічного права [8–10] та правового виховання [11–17].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Слід зауважити, що у науковців не має єдності у визначенні повного переліку функцій правового виховання, а тим паче щодо пріоритетності тих чи інших з них. Разом з тим більшість дослідників проблеми правового виховання, зокрема, Л. Балін [11], О. Долгополов [12], О. Зайчук [13], Р. Кравцов [14], Н. Оніщенко [13], О. Орлова [15], В. Сирих [16], В. Стреляєва [17], солідарні щодо визнання основними з них когнітивної, комунікативної, регулятивної та охоронної функцій.

Утім, як засвідчує аналіз зазначених праць, вони не містять характеристики функцій екологізації правосвідомості, правотворчості і правозастосування, незважаючи на те, що до предметної сфери правового виховання належать імперативи екологічного права, які формують парадигмальні засади відносно самостійної площини у цій сфері. Тому **метою** статті власне і постає проблема визначення специфіки функціонального змісту екоправового виховання.

Аналіз проблеми. Для того щоб дослідити екоправове виховання повно і системно, треба з'ясувати особливості його функціональної сфери. На нашу думку, краще це зробити через аналіз основних функцій правового виховання як загальної категорії стосовно предмета нашого дослідження, що дозволить дійти до усвідомлення функціональної специфіки саме екоправовиховного впливу. У цьому сенсі тотожність правового і екоправового виховання виявляється крізь низку таких функцій: когнітивно-просвітницької, світоглядно-ідеологічної, імперативно-ціннісної, почуттєво-емоційної, регулятивно-діяльнійної.

Зокрема, когнітивно-просвітницька функція виявляється у тому, що в процесі правового виховання особистість отримує комплекс уявлень стосовно структури права, пізнає процес регулювання правом суспільних відносин, усвідомлює моделі поведінки, які заохочуються в суспільстві, а також ті, які осуджаються суспільством, засвоює уявлення про власні права та обов'язки як суб'єкта права. Це супроводжується виникненням певної системи правових знань, їх подальшим поглибленням та є джерелом розвитку правосвідомості.

Змістовним атрибутом цієї функції є інформаційність, завдяки якій особі пропонується інформація, потрібна для обрання правомірного варіанту поведінки. Проте доведення до відома громадян положень правових актів ще не означає усвідомлення ними їх змісту, а тому інформаційність виступає лише однією із необхідних змістовних ознак когнітивної функції.

У свою чергу регулятивно-діяльнійсна функція сприяє налагодженню правовідносин, забезпечує трансляцію правових цінностей, знань і вмінь [14, с. 19]. У її межах розв'язується проблема відповідності правової теорії і практики, адже мало сформувані комплекс правових знань, потрібно ще органічно увести його в площину правового дискурсу. Спілкування громадян у правовій сфері, яке є реалізацією попередньо сформованих правових концептів, забезпечує в свою чергу наступність правового досвіду та його якість, а відповідно формування і підвищення правової культури громадян.

Хоча більшість дослідників виділяють серед основних саме цю функцію, котру розуміють як вплив на поведінку громадян з точки зору її співвідношення з чинною у соціумі системою правових приписів, не можемо погодитися з цим повністю, не вносячи певних коректив до такого розуміння. Під цією функцією, як на нас, треба розуміти не стільки вплив на поведінку людей, скільки якісний вплив на сам процес регулювання правовими нормами цієї поведінки. Тому погоджуємося з тлумаченням цієї функції В. Сирих як такої, що притаманна лише соціальним нормам, у тому числі нормам права [16, с. 364]. Дійсно, саме вони регулюють поведінку в соціумі за допомогою встановлення дозволів та заборон, а ось якість таких норм, безперечно, залежить від рівня правової культури, ступеня правової вихованості нормотворців. Тому можна говорити про регулятивно-діяльнійсну функцію правового виховання лише із усвідомленням того, що вона має дещо опосередкований характер.

З розумінням ставлячись до бачення спектра правовиховних функцій Л. Баліним [11], О. Долгополовим [12], Р. Кравцовим [14] та О. Орловою [15], які визначають найважливішими з них: інформаційну, системно-теоретичну, орієнтаційну, етичну, стимулюючу та інтегруючу, вважаємо, що вони є відповідно тотожними за змістом визначеним вище когнітивно-просвітницькій, світоглядно-ідеологічній, імперативно-ціннісній, почуттєво-емоційній і регулятивно-діяльнісній функціям.

До змістовної сфери останньої відносимо відмічену дослідниками охоронну функцію, визначаючи її одним з атрибутів соціально-правової регуляції і комунікації, що опосередковують поведінкову позицію будь-якого суб'єкта права. У цьому сенсі можна погодитись із тим, що охоронна функція правового виховання – зумовлений соціальним призначенням напрям правов(иховно)ого впливу, спрямований на вироблення необхідних знань, умінь, навичок щодо охорони суспільних відносин, а також запобігання порушенням правових приписів. Вона зумовлена наявністю санкцій у правових приписах, що впливає на волю особи встановленням заборон, а у разі їх порушення – юридичної відповідальності [13, с. 424].

У цьому ж сенсі кваліфікуємо віднесення до ознак регулятивно-діяльнісної функції як похідної і підпорядкованої їй також профілактичної функції правовиховання, спрямованої на попередження і запобігання вчиненню правопорушень з боку всіх членів суспільства, а також на перевиховання осіб, які вже порушили приписи закону, а тому з очевидністю корелює з визначеною характеристикою охоронної функції.

Орієнтаційна функція, що запропонована деякими дослідниками як самостійна у спектрі правовиховних функцій з точки зору зумовленості нею вже охарактеризованих ознак регулятивно-діяльнісної або комунікативної функції, полягає у формуванні якісно стійких орієнтирів соціально корисної поведінки. Дійсно, орієнтуючи громадян на позитивні правові настанови, правовиховні заходи сприяють формуванню в особи адекватної меті розбудови правової державності системи правових оцінок і формуванню готовності діяти відповідно до правових приписів. Тому доречно відносити її до змістовної сфери імперативно-ціннісної функції правового виховання.

Цікавою в контексті наших роздумів стосовно співвідносності функціональних ознак правового і екоправового виховання є концепція В. Стреляєвої щодо побудови системи функцій правового виховання [17]. Це пов'язано із тим, що вона наполягає на тому, аби функції правового виховання розглядалися в межах аналізу перетворювальної функції виховання як такого, тобто в сенсі її визначення як функції першого порядку, що разом із орієнтуючою, ідеологічною, прогностичною і стратегічною функціями становить функціональну основу загального процесу виховання. Залежно від змісту передбачених перетворень, як зазначає авторка, вирізняють окремі специфічні функції, котрі в сукупності визначають зміст перетворювальної функції виховання. До

специфічних В. Стреляєва відносить ті з функцій виховання, які завжди характеризуються цільовою спрямованістю і можуть виявлятися в конкретній виховній ситуації [17, с. 70].

Виходячи з цього, доцільно застосувати таку засаду побудови системи функцій, як взаємодоповнюваність, коли кожна з окремих функцій, що належать до функції перетворення, доповнює іншу окрему функцію. У такий спосіб виокремлюються функції освітня, формуючо-розвиваюча, мобілізацій та перевиховання. Іноді до них додають функції заохочення до самовиховання, співпраці, соціального захисту, психолого-педагогічного та соціально-педагогічного супроводу тощо. Отже, залежно від міри спільності цілей і завдань перетворювальна функція передбачає існування загальних і особливих функцій другого порядку. Вони тісно взаємопов'язані, при цьому різні виховні системи можуть обирати певну функцію як базову перетворювальну функцію другого порядку залежно від специфіки цілей і завдань певної виховної установи або виховного аспекту, що досліджується. Зокрема, виховна система школи обирає як базову, як правило, освітню функцію виховання. Для пенітенціарних закладів базовою є перевиховна функція, і вона в свою чергу містить низку специфічних для неї функцій: відновлювальну, компенсуючу, корегуючу, стимулюючу тощо [17, с. 143–144].

Видається можливою екстраполяція такого підходу щодо досліджуваної функціональної сфери екоправового виховання як важливої складової процесу правового виховання з метою виокремлення його специфічних функцій на тлі загальної в цій системі функції справляння на правосвідомість особистості правовиховного впливу, що має безперечно перетворювальний характер. Тому суб'єкт виховання, що реалізує функцію екоправового виховання, отримує у своє розпорядження потенціал специфічних функцій третього порядку, концептуальною основою яких є екософія права: 1) правовиховну функцію як базову перетворювальну; 2) функцію екоправового виховання; 3) окремі функції екоправового виховання, а саме з екологізації правосвідомості, правотворчості та правозастосування.

Таким чином, зважаючи на щільний зв'язок екоправового виховання, з одного боку, з екологічним правом, а з другого – з екософією права, аналіз їх функціональної взаємопов'язаності виявляється важливим для розуміння специфіки поєднання у феномені екоправового виховання екологічного і правового складників та виявлення через розуміння сутності екоправової рефлексії як його специфічних функцій екологізації правосвідомості, екологізації правотворчості та екологізації правозастосування. Спираючись на концепти С. Шефеля з екософії права [18], спробуємо визначити їх сутність.

Функція екологізації правосвідомості, зокрема громадян України, полягає у наверненні їх до свідомого дотримання зобов'язань не тільки перед іншими членами суспільства, а й перед усім природним універсумом. Особливо цього потребують представники сфери державного управління, оскільки чимало

з яких просякнуті екофобними настановами. У разі ефективної дії цієї функції людина, якою б діяльністю вона не займалася, починає здійснювати її, керуючись екофільними принципами, виходячи з почуття екологічно просякнutoго сумління, коли вищим критерієм вчинків постає визнання самоцінності та збереження природного розмаїття.

Коли ж громадяни, що володіють необхідним обсягом правових знань, і є фахівцями своєї справи та ще й екофільно орієнтовані, залучаються до процесу створення правових норм, можна сподіватися і на реалізацію функції екологізації правотворчості. У цьому контексті важливу роль відіграє екософія права як галузь знання, здатна забезпечити функцію екологізації нормативної бази законодавства завдяки притаманній їй інтегративності в системі соціально-правового знання, без чого важко уявити саму можливість творення моделі (еко)правового виховання, адекватної конституційно визначеним вимогам.

За умови всеосяжної, а не формальної екологізації правотворчості заключним етапом для формування парадигмально оновленої системи взаємовідносин у суспільстві, яке вже мислиться його членами як складова «природного спільноsvіту», є реалізація правових норм, просякнутих екологічною імперативністю. Отже, практично реалізовується функція екологізації правозастосування, ефективність здійснення якої і є «лакмусом» спроможності соціуму до регуляції споживчих стандартів для самозбереження і піклування про право майбутніх поколінь на існування у сприятливому довкіллі.

У цьому сенсі не аби яке значення має чітка визначеність у розумінні місця інтегративної функції правового виховання співвідносно досліджуваної проблеми. Погоджуючись з О. Долгополовим у тому, що при розробленні теоретичних проблем правового виховання важливо враховувати взаємодію правової системи суспільства з політичною і моральною свідомістю [12], логічно постає питання про не меншу значущість феномену екологічної правосвідомості, зумовленої предметною сферою екологічного права. Власне сучасне життя вказує на потребу подолання у правовому вихованні залишків догматичного мислення, спрощеного бачення соціально-правової реальності, аби змусити фахівців у сфері правового виховання дивитися на правові феномени комплексно, інтегровано із іншими галузями знання. Це має важливе значення для цілісного осягнення феномену соціоприродних систем, процеси в яких мають свідомо скеровуватися на основі застосування норм екологічного права насамперед представниками відповідних фахових установ, рівень свідомості яких має бути зумовлений наслідками адекватного виховного впливу відповідно до вимог розбудови екологічної державності.

Наполягаючи на цьому, виходимо з того, що право життєво-природно вкорінене в самій природі людині від її народження. У такому вияві права виражається його антропна і соціальна природа. Саме тому екософія права, що розуміється як філософське вчення про гармонізацію відносин між людьми як правовими особистостями та їх соціумом з Природою на основі уста-

лення екоправової культури як регулюючого чинника соціоприродного розвитку [19, с. 184], засобом його гармонізації визначає право. Обґрунтовуючи спроможність гармонізації алгоритму відносин між суб'єктами права в соціумі і останніх з Природою за посередництвом права, зокрема його виховного потенціалу, екософія права передбачає використання для цього можливостей не тільки власне екологічного права, а й усього екологічно оновленого законодавства для відповідного наповнення теоретичним змістом форм правовиховного процесу адекватно вимогам забезпечення соціоприродної гармонії через парадигмальну зміну творчої самореалізації кожної людини [18, с. 65]. Як зазначає Т. Бургарт, через інтерсуб'єктивістську редукцію правознавства в цілому, і екологічного зокрема моделюється і конструюється уявлення суб'єктом права ідеї екологічного права як вияву ідеального виміру правової реальності, що віддзеркалює найважливіший з аспектів процесу формування цілісної у своєму розмаїтті правосвідомості репрезентанта пост-індустріальної правової культури [1, с. 266].

Виходячи з наведеного, вважаємо, що провідною функцією екологічного права є правове забезпечення завдання досягнення гармонійної взаємодії суспільства і природного довкілля. Вона становить основу для виникнення і формування інших функцій, які забезпечують гармонізацію суспільства і довкілля у цілісність природного спільноsvіту (термін К. М. Маєр-Абіха [4, с. 8]). Такий статус цієї функції офіційно закріплено приписом, що міститься у преамбулі Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» [20].

Гармонійність взаємодії суспільства і природи – об'єктивно існуючий зв'язок суспільства і довкілля, який передбачає узгоджену діяльність людей відносно природного середовища їх буття з додержанням законів Природи, вимог екологічно виваженої експлуатації природних ресурсів, їх відтворення та охорони. Тому невипадково в науковій літературі звертається увага на основні компоненти гармонізації суспільства і природного довкілля, які виступають ознаками зазначеної функції екологічного права, що у процесі екоправового виховання відтворюються у свідомості суб'єкта права шляхом філософсько-правової рефлексії: екологічна безпека природного спільноsvіту, раціональне природокористування; якість природного середовища; рівень здоров'я населення; екологічна забезпеченість відтворення природного трудового потенціалу тощо. Саме вони виступають імперативними атрибутами, які завдяки екоправовиховному впливу на особистість мають перетворитися на її стійкі характеристики.

Така ознака екологічного права, що, відтворюючись через процес екоправового виховання, сприяє імперативному наповненню правосвідомості, це функція правового забезпечення екологічної безпеки, спрямована на підтримання стану природного середовища, за якого унеможливаються погіршення екологічної ситуації і виникнення небезпеки для здоров'я людини. Еколо-

гічна безпека як інституційний феномен гарантується громадянам здійсненням широкого комплексу взаємопов'язаних політичних, екологічних, економічних, технічних, організаційних, державно-правових та інших заходів (ст. 50 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища»), передумовою яких і є реалізація функції екоправового виховання, що відтворює відповідну ознаку екологічного права.

Вважаємо, що правове забезпечення екологічно обґрунтованого використання природних ресурсів як функціональна ознака екологічного права є ієрархічно похідною, підпорядкованою зазначеній ознаці. Притаманна їй раціональність полягає у тому, що кожний власник чи користувач природних ресурсів зобов'язаний у процесі їх використання додержуватися еколого-правових приписів, аби не заподіяти шкоди всьому природному спільноsvіту: як життю і здоров'ю кожної окремої людини, так і усіх природних істот, виходячи з універсального принципу рівності всіх істот у праві на життя. В основі цього принципу лежить об'єктивний чинник – взаємозв'язок усіх природних об'єктів, які утворюють у сукупності екологічну систему, що в межах застосованого нами діатропічного методологічного підходу тотожно визначається як уся соціоприродна сфера. У цьому сенсі ми поділяємо міркування авторів монографії «Феномен соціоприродних систем. Світоглядно-методологічні нариси» [7, с. 10–26].

Значущість цієї екоправової аксіоми полягає у тому, що її імперативність постає здобутком саме людини як єдиної природної істоти, здатної збагнути не тільки власне місце у природному спільноsvіті і тим самим нести відповідальність за свої вчинки, а й скеровувати на основі такого розуміння не тільки процес відтворення цієї аксіоми в суспільній свідомості, але саме завдяки цьому зробити його атрактором розвитку всієї соціоприродної сфери. Це зобов'язує суб'єктів права усвідомлювати вимоги раціональності та ефективності використання природних ресурсів, у тому числі людських, як взаємопов'язані, однак не тотожні поняття. Слід зазначити, що раціональність охоплює головним чином екологічний, а ефективність – економічний аспект, а тому ці два поняття треба розглядати стосовно будь-якого природного ресурсу, оскільки кожний природний об'єкт має свої специфічні риси, притаманні тільки йому. При цьому за недодержання даної вимоги в екологічному законодавстві передбачено заходи правового впливу, які суттєво підсилюють можливості екоправового виховання.

Наявність такої аксіоми зумовлює необхідність її відтворення як функціонального концепту і у правовому вихованні, і у правозастосуванні. Так, у процесі екоправовиховання цей концепт виявляється складником усіх його зазначених функцій. Так, без нього втрачається цілісність уявлень як рівня побутової екологічної правосвідомості, так і її вищого теоретичного рівня. Як імперативно-ціннісна настанова екологічної правосвідомості, набута у процесі екоправовиховання як пересічних громадян, так і правників та державних

службовців, що працюють у сфері правового забезпечення екологічної безпеки, не кажучи вже про законодавців, цей концепт виявляється чинником, що детермінує їх емоційно-вольову сферу та вмотивовує їхню діяльність.

У такому ж контексті ми бачимо реалізацію в екоправовиховному процесі і функції правового забезпечення цільового використання природних об'єктів, яка виявляється через взаємодію двох основних чинників: об'єктивної необхідності задоволення потреб суспільства, колективів людей та індивідів у продуктах харчування, сировині, естетичних, господарських та інших вимог за рахунок використання природних об'єктів та необхідності підтримання екологічної сфери як соціоприродної системи у нормальному стані. Змістовне наповнення цієї функції виявляється у забезпеченні засобами екоправовиховного впливу на суб'єктів права адекватного вимогам екологічного права усвідомлення і дотримання ними принципу цільового використання природних об'єктів, закріпленого у нормах земельного, водного, лісового, гірничого, фауністичного, атмосфероповітряного, природно-заповідного та інших законодавчих складниках екологічного права. Ефективність такого впливу підсилюється тим, що за порушення цього принципу суб'єктами права у законодавстві передбачено заходи юридичної відповідальності щодо них, зокрема, не виключається можливість припинення права власності та природокористування ними природним об'єктом, використання якого здійснюється з порушенням цього принципу.

Не менш важливу роль відіграє функціональне забезпечення у екоправовиховному процесі такого принципу екологічного права, як стимулювання власників і користувачів природних об'єктів щодо належного використання природних ресурсів, їх відтворення та охорони. Воно полягає у здійсненні правовиховних заходів щодо усвідомлення суб'єктами права сенсу юридичного закріплення сукупності економічних заходів їх стимулювання щодо належного виконання ними своїх прав та обов'язків, участі у проведенні необхідних екологічних заходів і застосуванні санкцій за порушення вимог екологічного законодавства. Власне усвідомлення суб'єктами права сенсу заходів, що стимулюють їх діяльність в екологічній царині, передбачає розуміння їх розрізнення у двох аспектах: використання щодо них заохочувальних заходів та навпаки – застосування санкцій. Функціональне відтворення такого стимулювання в екоправовому вихованні означає передусім спонукання суб'єктів права до здійснення позитивних дій. Такий акцент у екоправовиховному впливі на суб'єктів права забезпечується завдяки опорі на закріплену в екологічному законодавстві систему заходів як заохочення, так і застосування відповідних видів майнової, адміністративної, дисциплінарної, кримінальної відповідальності.

Відтворення у свідомості суб'єктів права інтегруючої сутності екологічного права в системі регулювання суб'єкт-об'єктних відносин у межах соціоприродної сфери є одним з важливих функціональних завдань екоправового виховання.

Це зумовлюється співвідносністю даного завдання з ключовим для екологічного права принципом забезпечення комплексного підходу і до використання природних ресурсів, і до охорони довкілля. Комплексність у вирішенні цих питань обумовлена тим, що екологічна сфера як соціоприродна система складається з елементів, що полівимірно взаємодіють між собою на підставі певних об'єктивних чинників. Тому особливого значення набуває системність при здійсненні заходів щодо охорони природного середовища і раціонального вичерпування його ресурсів. Необхідний перелік цих заходів передбачено в державних, міждержавних, регіональних, міських та інших екологічних програмах (ст. 6 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища»).

Зазначений системно-функціональний підхід до розв'язання проблем соціоприродного розвитку виходить також із урахування принципу сталого розвитку довкілля, який покладено в основу концепції сталого розвитку за формулою, запропонованою в 1992 р. на конференції ООН в Ріо-де-Жанейро: сталість – це проста концепція: жити справедливо у межах наших екологічних можливостей. Згідно із цим принципом людство здатне зробити розвиток сталим, тобто забезпечити такі умови, які б задовольняли потреби сьогодення, не наражаючи на небезпеку здатність майбутніх поколінь задовольняти свої потреби [6, с. 102].

Наша держава юридично долучилася до світової програми сталого розвитку [21–23], визначаючи її концепти пріоритетами своєї екологічної політики, а саме: прагматичне передбачення і запобігання екологічним ризикам при здійсненні стратегій економічного розвитку; забезпечення балансу між ресурсами і забрудненням, що передбачає використання ресурсів у рамках регенеративної здатності екосистем; посилення контролю за обсягом антропогенного забруднення у межах потенціалу екосистем; збереження природного розмаїття на нинішньому рівні, а саме недопущення чи зменшення втрат природно-ресурсного потенціалу; дотримання примату фінансових санкцій щодо порушників екологічного законодавства, які повинні компенсувати повну вартість екологічного збитку. Саме вони мають стати основою екологічно виваженого світогляду, формування якого є метою екоправового виховання.

З-поміж інших завдань, що функціонально розв'язуються в екологічній сфері шляхом екоправових впливів на суб'єктів права, ключовим постає завдання поширення почуття відповідальності та поваги людини навіть не до собі подібних, а до всього довкілля взагалі, як того вимагають сучасні умови існування людства – умови постійної загрози екокатастроф. Недивно, що наукові пошуки в площині гуманізму, які з другої половини ХХ ст. набули глибокого екофільного наповнення, привели до впевненості у тому, що не свобода, не власність, а життя є найціннішим, *найприроднішим* правом, верхівкою ієрархії цінностей, що наповнює змістом інші, природні та набуті права людини. Визнання пріоритетності права на життя, а також усвідомлення того, що таким правом володіє не тільки людина, а поваги до своїх прав на існування вартий природний спільносвіт як цілісність, привели науковців до

упевненості в необхідності створення не тільки нової етики, яка визнає самоцінність Природи, її право на існування та дозволить розширити ціннісний простір і поле відповідальності особистості [3; 4; 6], а й до появи екософії права як галузі філософсько-правового знання, що постало світоглядно-методологічним підґрунтям організації екоправового виховання як процесу відтворення екологічної мудрості у правосвідомості й діяльнісній сфері правового буття особистості та її соціуму.

Висновки. Поліаспектність, багатовекторність феномену соціоприродної коеволюції є наслідком складного характеру взаємовідносин індивідів, націй, поколінь з оточуючим їх природним довкіллям. Приймаючи відповідальність за іншого або перед іншим, людина усвідомлює моральну залежність від іншого (об'єкта відповідальності): чи то іншої людини або людства взагалі та Природи в цілому. У цьому полягають гідність і тягар відповідальності. Саме ХХ ст. судилося стати епохою якісно нового осмислення цілей людського буття: якщо раніше аксіологічну функцію розглядали в контексті відносин між людьми, а не стосовно відношення «людина – довкілля» [6, с. 103], то зараз вона визнається як така, що всеосяжно охоплює соціоприродну сферу. На цьому, власне, й ґрунтується відтворення у процесі реалізації функцій екоправового виховання екологічної правосвідомості, сенс якої виявляється в усвідомленні людиною як нерозривної єдності із природними основами свого буття, так і особливої ролі у процесі соціоприродної еволюції, тобто відповідальності за збереження біосфери. У цьому сенсі, приєднуючись до слушної думки Н. Моїсеєва про те, що людству не просто важливо створення і використання нових технологій, йому потрібно «навчитися узгоджувати свої потреби з можливостями планети, що згасають», а тому доведеться підпорядковувати своє життя новим і досить жорстким обмеженням [5, с. 9], зауважимо, що це вимагає поширення екологічних імперативів на всю сферу правового буття соціуму.

Впевнюємося, що застосування діатропічного аналізу функціональної сфери екоправового виховання надає додаткові можливості для глибшого пізнання її специфіки і відповідно уточнення напрямів його впливу, котрі вирізняють саме його як специфічний компонент певної цілісної системи. До того ж з точки зору розмаїття своїх функцій екоправове виховання, доповнюючи арсенал загальної культури особистості, одночасно формує й опорну світоглядну основу всієї правової культури соціуму. Функціональна роль екоправового виховання у цьому сенсі полягає у тому, що воно як невід'ємна частина правовиховного процесу впливає на соціалізацію всіх репрезентантів громади, спрямовуючи її в напрямі поліпшення якості їх соціально-правової активності в контексті їх участі у розбудові правової і екологічної державності та громадянського суспільства. Процес екоправового виховання вирізняється методами, засобами, формами та етапами здійснення, але їх загальною функціональною ознакою залишається спрямованість на досягнення результативного впливу на свідомість особистості або спільноти осіб, а це завжди передбачає перетворення сформованих раніше уявлень і прищеплення більш корисних.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бургарт Т. І. Екоософський аспект правового виховання / Т. І. Бургарт // Проблеми законності : зб. наук. пр. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2009. – Вип. 103. – С. 264–267.
2. Захарова В. О. Щодо питання про врахування можливостей впливу вітчизняної правової ментальності на формування сучасної моделі екоправового виховання в Україні / В. О. Захарова // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого : зб. наук. пр. ; редкол. : А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2010. – Вип. 6. – С. 90–97. – (Серія : Філософія, філософія права, політологія, соціологія).
3. Йонас, Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації / Г. Йонас : пер. з нім. А. Н. Єрмоленко, В. А. Єрмоленко. – К. : Лібра, 2001. – 400 с.
4. Маєр–Абіх К. М. Повстання на захист природи. Від довкілля до спільносвіту / К. М. Маєр–Абіх : пер. з нім. А. Єрмоленко. – К. : Лібра, 2004. – 196 с.
5. Моисеев Н. Н. Вернадский и современность / Н. Н. Моисеев // Вопр. философии. – 1994. – № 4. – С. 3–13.
6. Яковенко Т. Принцип відповідальності як еко-етичний імператив сталого розвитку / Т. Яковенко // Наука. Релігія. Суспільство. – 2010. – № 4. – С. 102–106.
7. Кисельов М. М. Феномен соціоприродних систем. Світоглядно–метологічні нариси : нариси : монографія / М. М. Кисельов, Л. О. Боровська, Т. В. Гардашук та ін. – К. : Видавець ПАРАПАН, 2009. – 284 с.
8. Андрейцев, В. І. Право екологічної безпеки : навч. та наук.-практ. посіб. / В. І. Андрейцев. – К. : Знання-Прес, 2002. – 332 с.
9. Бредіхіна В. Л. Конституційні засади права громадян на безпечне навколишнє природне середовище : монографія / В. Л. Бредіхіна; за ред. М. В. Шульги. – Х. : Видавець ФО-П Вапнярчук Н. М., 2008. – 168 с.
10. Гетьман А. П. Витоки науки екологічного права України / А. П. Гетьман // Проблеми законності : зб. наук. пр. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2009. – Вип. 100. – С. 165–174.
11. Балин Л. Е. Правовое воспитание и его роль в профилактической деятельности ОВД : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Л. Е. Балин. – М., 1980. – 21 с.
12. Долгополов О. А. Организация правового воспитания в современной России : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.11, 12.00.01 / О. А. Долгополов. – Рязань, 2004. – 229 с. – (Акад. права и упр. Минюста РФ).
13. Зайчук О. В. Теорія держави і права: академічний курс : підручник / О. В. Зайчук, Н. М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.
14. Кравцов Р. В. Правовое воспитание личности в контексте аксиологии права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Р. В. Кравцов. – Челябинск, 2006. – 21 с.
15. Орлова О. О. Правове виховання і роль міліції у його здійсненні на сучасному етапі розвитку суспільства (теоретичні та прикладні аспекти) : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / О. О. Орлова. – К., 2008. – 216 с. – (Київ. нац. ун-т внутр. справ).
16. Сырых В. М. Логические основания общей теории права : в 3 т. / В. М. Сырых. – М. : ЗАО «Юстицинформ», 2004. – Т. 2 : Логика правового исследования (Как написать диссертацию). – 2004. – 560 с.
17. Стреляева В. В. Правовое воспитание в условиях становления правового государства : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / В. В. Стреляева. – М., 2007. – [Электронный ресурс РГБ].

18. Шефель С. В. Екософія права як форма діатропічної методології / С. В. Шефель // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого : зб. наук. пр. ; редкол. : А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2010. – Вип. 6. – С. 63–70. – (Серія : Філософія, філософія права, політологія, соціологія).
19. Бургарт Т. І. Особливості екософсько-правової методології / Т. І. Бургарт // Наук. зап. Харк. ун-ту Повітр. Сил. – Х. : ХУПС, 2009. – Вип. 1 (32). – С. 183–190. – (Серія : Соц. філософія, психологія).
20. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України // Відом. Верхов. Ради України. – 1991. – № 41. – Ст. 546.
21. Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року : Закон України від 21.12.2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=1&nreg=2818-17>.
22. Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=998_012.
23. Цілі розвитку Тисячоліття 2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.undp.org.ua//files/ua_52412MDGS_UKRAINE2010_pdf.

ОСНОВОПОЛАГАЮЩИЕ ПРИЗНАКИ ФУНКЦИОНАЛЬНОГО СОДЕРЖАНИЯ ЭКОПРАВОВОГО ВОСПИТАНИЯ

Захарова В. О.

Впервые в научной литературе путем использования диатропической методологии исследована и определена специфика основополагающих признаков функционального содержания экоправового воспитания в соотношении с функциями экологического права и правового воспитания, что представляет собой весомый вклад в развитие экософии права в целом и концепции экоправового воспитания в частности.

Ключевые слова: экологическое право, экософия права, правовое воспитание, экоправовое воспитание.

MAIN FEATURES OF THE FUNCTIONAL OF CONTENT OF ECOLEGAL EDUCATION

Zakharova V. O.

In the article first in scientific literature by means of application the diatropical methodology the specificity of main features of functional content of ecolegal education is researched in relation to the functions of environmental law and legal education, that is the considerable contribution to elaboration of the ecosophy of law in common and conception of ecolegal education in particular.

Keywords: environmental law, ecosophy of law, legal education, ecolegal education.

ПОЛІТОЛОГІЯ

УДК 316: 342.1 (477)

Н. П. Осипова, доктор філософських наук, професор

САМОСВІДОМІСТЬ ПОЛІТИЧНОЇ НАЦІЇ

Проаналізовано передумови становлення самосвідомості політичної нації, зміст і етапи цього процесу. Особливу увагу приділено питанням формування самосвідомості політичної нації в Україні.

Ключові слова: політична нація, етноси, самосвідомість, культура, самосвідомість громадян.

Актуальність проблеми. Глобалізація суспільного життя і бурхливе зростання національної самосвідомості народів, яке сягає аж до утворення нових держав, взаємно врівноважуються процесом становлення політичних націй. Найбільш болісним аспектом цього становлення є проблема самосвідомості політичної нації. У ній перехрещуються потреба долання суперечливих аспектів самосвідомості етнічного характеру і необхідність виходу цієї свідомості на новий, загальнолюдський рівень. Без розв'язання цієї проблеми процес становлення політичної нації є неможливим за визначенням.

Специфіка обраної теми зумовлює оцінний підхід до джерел, що можуть бути використані при її розробленні. З цієї точки зору слід відмітити визначення змісту понять нації і політичної нації [6; 9], дослідження форм політичної нації [7], аналіз об'єктивного і суб'єктивного аспектів самосвідомості [2], розгляд глобалізації з позицій її впливу на формування політичних націй [1], констатацію реальності формування політичної нації в Україні [10].

Мета статті – виявити передумови становлення політичної нації та її самосвідомості, динаміку і особливості цього процесу.

Сучасний світ наповнений суперечностями, на які ми не звертаємо увагу, оскільки вони пов'язані з явищами і процесами, що стали загальнозживаними і певною мірою набули ознак кліше. Ця особливість стосується і питань щодо політичної нації. Візьмемо, наприклад, назву «Організація Об'єднаних Націй». Вона згідно із заголовком, об'єднує нації. І в той же час до неї входять

лише держави, а не національні об'єднання. . Так кого ж вона об'єднує – держави чи нації? А якщо нації, то які? Відповідь видається самоочевидною – політичні нації, які набули державного статусу, і побажали вступити до ООН. У зв'язку з цим виникає питання про сутність основоположні риси політичної нації та її відмінності від нації в її етнічному розумінні. Фундаментальною відмінністю політичної нації, на наш погляд, є специфіка її самосвідомості.

Аналіз останніх джерел та публікацій. Науковий зміст поняття «нація» до цього часу є предметом довготривалих дискусій. Незважаючи на участь у них видатних учених минулого (І. Гердер, О. Багер, К. Каутський, М. Вебер, П. Сорокін) і сучасності (Д. Армстронг, Б. Андерсон, Е. Гелнер, Л. Гумільов, У. Коннор, Е. Сміт, Е. Хобзбоу), остаточного визначення в межах світової наукової спільноти не існує. У той же час крізь різноманіття визначень пробиваються деякі загальні риси. До них належать: існування сукупності людей, що мають схожі базові потреби, здатні на єдині і цілеспрямовані колективні дії з метою збереження умов свого життя, прагнення незалежності і збереження своєї унікальності, схожий погляд на своє майбутнє, існування загального духовного простору [6, с. 2–3].

Щодо політичної нації, то серед багатьох її визначень найбільш типовим є таке: це спільнота людей, що усталена, усвідомлена, одноманітна в громадянському відношенні, самопозиційонована з певним способом життя в просторі та часі і асоціює себе з певною територією та історією [9]. У цьому визначенні є декілька ключових моментів. По-перше, політична нація завжди позиціонує себе під кутом зору певного державного або політичного устрою. По-друге, її члени завжди самоусвідомлюють себе як певну спільноту – «МИ». І, нарешті, по-третє, це спільнота, яка об'єднана діяльнісно: політична нація, ланки якої не взаємодіють плідно одна з одною або не може існувати, або приречена.

Слово «політична» в понятті «політична нація» може підштовхнути до двох обмежених уявлень. По-перше, що процес формування такої нації є процесом виключно політичним; по-друге, нібито виникнення єдиної політичної нації, яка передбачає абсолютну рівність усіх громадян, супроводжується їх певною уніфікацією. Підходити так було б значною помилкою. При формуванні політичної нації державницько-політичні передумови створюють матрицю формування такої нації. А реальне наповнення цього процесу здійснюється шляхом формування цілісного культурного простору. Причому цей простір виступає не просто як мозаїка, а як система збереження культурного різноманіття суспільства через урізноманітнення і врахування його етнічних форм, активну промоцію національних культурних товарів і послуг, збереження і актуалізації національної культурної спадщини [5, с. 10]. Взаємна довіра і прагнення скористатися всім кращим з того, що є в країні, – об'єднуюча сила, завдяки якій політична нація виступає як явище не тільки політики, а й культури в цілому, і тільки це надає їй реальної життєвості і відкриває майбутнє.

Питання про реальні форми політичної нації є складним і досить дискусійним. Що стосується українських учених, то вони вважають за необхідне визначитися в першу чергу серед їх трьох типів, на які орієнтовані представники сучасних філософів, політологів, соціологів [7, с. 128]. Перший так званий мультикультурний тип, притаманний імігрантським (переселенським) суспільствам, які не мають свого загального ядра і фактично складаються із діаспорних спільнот (США, Канада). Другий, територіальний тип пов'язується із Західною Європою. Його відрізняє те, що він виник на територіальних засадах без участі етнічних чинники (Велика Британія, Швейцарія). Політичні нації третього типу також пов'язані із Західною Європою, але розглядаються як такі, що сформувалися навколо етнічного ядра, титульного етносу суспільства (Німеччина, Франція).

Перші європейські нації виростили на базі великих етносів, які підтвердили свою життєздатність тим, що забезпечили спільність мови, території і типових господарських форм (третя модель).

У межах зазначеної класифікації викликає дещо сумнів твердження деяких українських етносоціологів, що жодна із сучасних політичних націй не виникла без участі етнічного чинника. А як же бути з другим типом, політичною нацією вже згадуваної Швейцарії або Великої Британії? У зв'язку з цим існує необхідність в уточненні думки, згідно з якою реальним зразком для України має стати виключно етнічний тип, запропонований Е. Смітом. [7, с. 128].

Про необхідність суттєвого уточнення процесу становлення політичної нації в Україні багато в чому свідчить її сумний досвід. У ній багато мовиться про те, хто є справжнім, тобто етнічним, українцем, як відрізняються між собою, з точки зору культури та історичного минулого різні регіони, про загрозу розпаду держави і багато що інше в цьому сенсі. Зосередити ж увагу, на наш погляд, потрібно на зовсім іншому – як і при опорі на які рушійні сили, спираючись на які закономірності суспільного розвитку можна і необхідно сформувати політичну націю?

При цьому слід виходити з того, що першочерговим є вирішення питання про співвідношення етнічних та інших аспектів політичної нації. У цьому відношенні існують твердження, які потребують досить переконливих коментарів. Наприклад, стверджується, що політична нація не може не бути етнічно маркірованою спільнотою [7, с. 128]. Але ж, як уже зазначалось, із трьох націй етнічно маркірований лише третій тип. І це ще не все. Виникає сумнів щодо твердження про те, що «етносом є тільки та спільнота людей, яка з самого початку живе на своїй етнічній землі-батьківщині, і ця земля є суспільною власністю даного етносу [7, с. 129]. У зв'язку з цим виникає низка запитань: що означає поняття «з самого початку»? Коли цей «початок» відраховується – за 10, 300 чи може 1000 років? Як бути з тими етносами, які прийшли на певну землю пізніше, але живуть на ній десятки поколінь? Де вітчизна цих людей? У Сполучених Штатах Америки, наприклад, вітчизною

є ця країна, якщо людина народилася в ній. Не зовсім зрозуміле і викликає певний сумнів твердження про суспільнісну власність етносу. Власність, як би вона не породжувалася, які б форми не приймала, завжди надає певні переваги стосовно її присвоєння. Так які переваги має титульний етнос, оскільки він «з самого початку» живе на цій землі? Якщо перейти на практичну площину, то суспільнісною власністю якого етносу є земля-батьківщина Криму – кримсько-татарського, українського чи російського? В усякому разі на засадах згаданих вище позицій не можна, на наш погляд, вирішувати питання про формування самосвідомості політичної нації.

Крім того, на нашу думку, за допомогою тільки етнографічних ознак виявити «чисту» етнічну належність, наприклад, сучасного конкретного європейця практично неможливо. Зробимо прості арифметичні дії. В усіх є двоє батьків, четверо дідусів і бабусь, вісім прадідів і прабабусь, шістнадцять пра-пра і т. д. Якщо взяти за зміну поколінь двадцять п'ять років як умовну демографічну норму і підсумувати кількість предків у кожному поколінні та вивести їх загальну кількість, то виявиться, що за триста років у кожного з нас повинно бути 4096 прямих предків. Зваживши, які і скільки народів пройшли за триста років по території будь-якої вітчизни, спроба за допомогою певної «крові» ідентифікувати свою етнічну належність є марною справою. Це не означає, що етносів не існує. Просто їх зміст і сфера існування – це зміст і сфера культури та спільного взаємозумовленого способу життя людей [3, с. 107–108].

Світова суспільствознавча думка виходить з того, що виникнення нації історично пов'язане не тільки з розвитком виробничих відносин, а й з подоланням національної замкнутості та роздрібненості, виникненням загальних елементів культури у спільнот, які контактують одна з одною. Іншими словами, політична нація – феномен у першу чергу світоглядний і самосвідомий, а вже потім етнічний і соціальний [1]. Незалежності України всього 20 років. Але давайте пригадаємо реакцію на будівництво з боку Росії дамби в районі Тузли (акваторія Керченської протоки) – практично не виявилось в Україні будь-якого регіону або національності, які не поставилися б негативно до цього будівництва. А це і є вияв самосвідомості вже політичної нації. І було б дуже корисним публіцистичні форми підходу до неї замінити науково обґрунтованими позиціями.

Самосвідомість – форма індивідуальної свідомості, яка відбиває ставлення певного суб'єкта до самого себе, а через нього і до навколишньої суспільної дійсності, беручи таким чином участь у формуванні свідомості всього суспільства. Як клітинка суспільної свідомості, самосвідомість включає три блоки: світоглядний, психологічний та поведінковий [8, с. 49]. Це означає, що вона має об'єктивний і особистісний аспекти, із чого випливає існування причинно-наслідкових зв'язків у цій сфері.

Для дослідження даного поняття слушно, на наш погляд, спиратися на підхід, який мається в класичній науковій спадщині. Згідно з нею самосвідо-

мість як відбиття не тільки духовного, а й такого стану особистості, що прагне активної дії, в своєму становленні проходить три ступеня розвитку, і відповідно має три форми вияву [2, с. 236–236].

Перший із цих ступенів розкриває перед особистістю існування безпосередніх фактів, тобто вводить її в реальний світ. У становленні самосвідомості політичної нації цей етап іноді сприймається не як початок, а як завершення процесу самосвідомості. Така ілюзія виникає внаслідок того, що даний етап є для особистості джерелом головного, з її точки зору, ставлення до дійсності – достовірності. Була б неприпустимою спроба недооцінювати фундаментальність цього аспекту. Але з поправкою: зупинитися на ньому не тільки недостатньо з наукової точки зору, а й небезпечно для особистості практично.

Другий ступінь, другий стан самосвідомості комунікативний за своєю природою і породжується тим, що самосвідомість, як імпульс до дії, втрачає будь-який сенс, якщо вона замикається виключно на собі самій і не вступає в певні відносини з іншою самосвідомістю, іншою людиною, у якої, подobaється це нам чи ні, теж є самосвідомість.

На другому ступені розвитку в межах становлення політичної нації одична самосвідомість починає набувати рис, завдяки яким сукупність таких самосвідомостей переростає у самосвідомість всезагальну. Але на цьому справа не завершується: обидва зазначені типи самосвідомостей не тільки взаємодіють і доповнюють один одного, а й вступають у суперечність між собою. Ця суперечність особливо гострою є у сфері саме національної самосвідомості. Дуже показова в цьому відношенні ситуація в Україні: представники певних точок зору, спираючись на реальні факти, сконструювали власні уявлення і знати не хочуть, що, по-перше, їх уявлення є обмеженими, а по-друге, що існує можливість їх співіснування. Подібна можливість обумовлена існуванням шляхів вирішення цих суперечностей. Сутність одного з них полягає у тому, аби реалізувати можливість пізнання сутності кожного із зазначених поглядів і зіставити їх. Якщо це здійснити, виявляється, що вони за своєю природою є явищами одного порядку, однієї цінності, одного призначення і, врешті-решт, регулюються одними й тими самими закономірностями. Усе це є передумовою не тільки співіснування, а й взаємодії різних поглядів, завдяки чому вона виступає практичним аспектом змісту третього ступеня національної самосвідомості.

Становлення самосвідомості на рівні третього ступеня, тобто ступеня пізнання сутності, під кутом зору формування політичної нації має дві особливості. По-перше, це становлення має закономірний характер, хоча і виступає іноді на поверхні як сукупність незалежних або спорадичних процесів; по-друге, пізнання цього становлення є функцією суспільних наук і поза ними неможливе в принципі. Якщо вдивитися у реальне спілкування, люди часто поводяться і розмірковують так, нібито суспільство – це набір елементів, які виключно за своїм бажанням влада може, грубо кажучи, тасувати як завгодно.

Наведемо такий приклад. Один із високопосадовців у відповідь на запитання: «Як би він вирішував проблему статусу в Україні російської мови?» – заявив, що, мовляв, ми спочатку навчимо всіх українській мові, а потім, можливо, повернемо суспільству і російську. У даному разі відсутнє розуміння того, що мова як форма національної самосвідомості і самоідентичності не є наслідком милості можновладців, вона – продукт протяжного історичного розвитку, включаючи розвиток самосвідомості народу. У цій ситуації виникає підозра, що цей діяч не уявляє про те, що будь-яке суспільне явище, включаючи мову, має свої закономірності, які в певних ситуаціях можуть деяким прошаркам, а інколи і владі не подобатися. Пригадаймо: адже і з українською мовою намагалися поводитися за наведеним принципом, її «дозволяли використовувати», потім «забороняли» (так звані валуєвські закони), згодом знову «дозволяли», оскільки вирішили, що вже всі оволоділи російською мовою і можуть спілкуватися лише нею. А українська мова жила, розвивалася і нарешті пробила собі дорогу всупереч усьому. З чим слід безумовно погодитися в твердженнях зазначеного діяча, то це з тим, що українську мову як мову державну громадянам України обов'язково слід знати.

Таким чином, одиничні самосвідомості взаємодіють і перетворюються внаслідок цієї взаємодії на самосвідомість загальну. Це перетворення відбувається спочатку тільки на основі того, що опановується лише зовнішньо очевидне. Остаточне ж становлення самосвідомості можна вважати завершеним тільки тоді, коли вона підноситься до розуміння сутності і самої себе та своїх взаємодій у суспільстві. З точки зору формування самосвідомості політичної нації цей етап є і завершальним, і ключовим, адже будь-яка форма національної самосвідомості є, врешті-решт, нічим іншим, як особливою формою усвідомлення своєї людської сутності і передумов вияву цієї сутності у процесі спілкування. Слід особливо підкреслити, що становлення такого усвідомлення вирішальною мірою залежить від характеру взаємодії етносів, яка передуює виникненню політичної нації.

Сучасна суспільствознавча думка вирізняє принаймні три моделі взаємодії етносів [3, с. 123–126].

При першій моделі суб'єкти міжетнічної взаємодії характеризуються протиставленням етносів, наявністю гордовитості, неприязні і жорсткості в ставленні до «чужинців». Ця модель має два варіанти. Один з них є характерним для етноса-агресора, що напряму націлений на знищення основ іншого етносу. У даному разі відносини будуються за принципом римського сенатора Марка Порція Катона: «А, крім того, я вважаю, що Карфаген повинен бути зруйнований». Другий варіант першої моделі пов'язаний з існуванням такого етносу, що демонструє націленість на економічну експлуатацію інших етносів і їх територій з опорою на хитрощі, обман, різні фінансові та економічні виверти. Наслідки обох варіантів існування етносів-агресорів і етносів-паразитів однакові. Що стосується формування спільної національної само-

свідомості як основи політичної нації, то при такій моделі вона обмежується накопиченням життєвих фактів з боку потерпілих етносів, які в подальшому можуть стати основою вимог стосовно поваги до етнічної самосвідомості як умови життєвості самосвідомості політичної нації.

Для другої моделі типовим є латентний характер протиставлення етносів у процесі їх взаємодії головним чином в економічній сфері. У той же час у процесі регульованого державою спілкування демонструється повага до всіх етносів і не допускається зневажливе ставлення до будь-якого із них. Зазначена модель вибудовується на прагненні паритетних засад і може розглядатися як перша форма виразу толерантних міжетнічних взаємовідносин та перший крок щодо реального становлення самосвідомості політичних націй.

Що стосується третьої моделі, то суб'єкти міжетнічної взаємодії характеризуються тут схожістю базових етичних категорій, відкритістю відносин між етносами. Різниця існує в поодиноких неспівпаданнях, які не зачіпають кардинальних характеристик етносів. У межах цієї моделі відбувається збагачення кожного з етносів, і вони здатні створити навіть суперетнос, в основі якого лежить типова для нього самосвідомість. Це ідеальний варіант завершення генези політичної нації.

Фундаментальною ознакою третьої моделі є досягнення згоди при прагненні не позбутися своєї ідентичності. Розв'язати подібну проблему можливо лише за умови відбиття самосвідомістю представників усіх етносів сутності міжетнічних відносин у межах політичної нації та їх об'єднуючих чинників. Тобто, в цьому разі можна говорити про глибинну спорідненість етносів як феноменів суспільного життя. При такому підході до національної самосвідомості вона як чинник існування політичної нації набуває основоположного значення, оскільки в усі аспекти її формування вносяться, по-перше, реальні, об'єднуючі засади, а по-друге – загальнолюдські цінності.

Стосовно політичної нації, на яку перетворюється багатонаціональний народ, реальною формою розуміння своєї сутності в будь-якому разі виступає об'єднуюча, креативна та гуманістична за змістом національна ідея. Для України такою ідеєю є ідея незалежності, але не у вузькому значенні простого проголошення державного суверенітету, а як синтез таких цінностей, як свобода, гуманізм, демократія, толерантність, справедливість, соціальна єдність [10, с. 2].

Практичну систему генези самосвідомості політичної нації в Україні доцільніше за все оцінювати, виходячи із тих засад, що сформульовані в її Конституції. Так, розділ другий «Права, свободи і обов'язки людини і громадянина» Конституції України не тільки має видатне практичне значення, але й формує відповідне цьому значенню світоглядне підґрунтя, без чого неможливе вирішення питання про формування політичної нації. Таке підґрунтя базується на декількох засадах. По-перше, в ст. 21 Конституції проголошено, що всі люди вільні і рівні у своїй гідності і правах. Це проголошення є пере-

думовою об'єднання всіх людей незалежно від етнічної належності і тому виступає як найбільша фундаментальна передумова виникнення і політичної нації. По-друге, в статтях 25–30 держава формулює принципи захисту людини і громадянина незалежно від етнічності, що створює визнання державою кожної людини повноправним громадянином своєї держави. Без такого визнання і відбиття його в самосвідомості існування політичної нації неможливе за визначенням. По-третє, проголошення прав і свобод людини і громадянина створює державницькі, соціальні та особистісні аспекти простору життя і свободи для всіх громадян, що є визначальним моментом не тільки становлення, а й розуміння політичної нації. Зважаючи на це, на наш погляд, науковий підхід до формування національної самосвідомості під кутом зору становлення політичної нації в Україні необхідно здійснювати і на практиці, і в наукових дослідженнях, виходячи із єдності трьох зазначених особливостей нашого життя, що закріплені в Конституції.

Висновки. Фундаментальною передумовою виникнення самосвідомості політичної нації є толерантність етносів, що входять до неї. Ланцюжок розвитку цієї самосвідомості охоплює спочатку протиставлення, потім латентне протистояння в економічній сфері і демонстративну повагу у сфері державницькій і, нарешті, відкритість та схожість базових етнічних і економічних підходів до сумісного життя в межах єдиної політичної нації. У цьому ланцюжкові неможливо відшукати жодної ланки, яку можна «перескочити». Сама ж самосвідомість політичної нації як суспільний феномен виступає у формі динамічної системи, що має подвійну природу. Це одночасно сукупність індивідуальних самосвідомостей конкретних особистостей із певних етносів і інтегрована понадетнічна самосвідомість громадян, що позиціонують себе з конкретною державницько визначеною територією та історією і об'єднані певним способом життя. Така самосвідомість виступає як система із трьох її рівнів – опанування фактами дійсності, усвідомлення необхідності взаємодії з іншими самосвідомостями, а потім такий підхід до самосвідомості та їх взаємодії, який надає пріоритет їх сутності, тобто розглядає їх як усвідомлені людиною незалежно від етнічного забарвлення і реалізовані в процесі спілкування її невідчужувані права. Зазначені рівні самосвідомості політичної нації є і закономірними етапами її становлення. В Україні реальне становлення самосвідомості політичної нації спирається на розвиток конституційних засад суспільства і формування загальнонаціональної ідеї.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балибар Э. Раса, нация, класс. Двусмысленные идентичности : пер. с англ. / Э. Балибар, И. Валлерстайн. – М. : Логос –Альтера, ЕССЕ Ното, 2003.– 272 с.
2. Гегель Г. Философия духа / Георг Вильгельм Фридрих Гегель // Энциклопедия философских наук / отв. ред. Е. П. Ситковский. – М. : Мысль, 1977. – Т. 3. – 471 с. (АН СССР. Ин-т философии. Филос. наследие).

3. Зимичев А. М. К проблеме толерантности – интолерантности этносов / А. М. Зимичев, А. В. Забарин // Толерантность и интолерантность в современном обществе : материалы Междунар. науч.-практ. конф., СПб., 24–25 апр. 2007 г. ; под ред. И. Л. Первой. – СПб., 2007. – С. 107–126.
4. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. – К. : Видання Верхов. Ради України, 1996.
5. Кулиняк М. Культуру збагатить різноманіття / М. Кулиняк // Уряд. кур'єр. – 2011. – 16 квіт., № 70. – С. 10.
6. Нация // Новая философская энциклопедия (Российской Академии Наук. Электронная библиотека). – [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://iph.ras.ru/elib/2024.html>.
7. Нельга О. Поняття політичної нації / О. Нельга // Соціологічний погляд на етнорелігійний чинник формування політичної нації в Україні // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2011. – № 2 (квіт. – черв.). – С. 127–129.
8. Осипова Н. П. Правосвідомість / Н. П. Осипова, О. Д. Тихомиров // Юрид. енцикл. : В 6 т. / ред. кол. : Ю. С. Шемшученко (голова ред. кол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 5. – С. 49.
9. Подходы к пониманию нации. – Википедия – свободная энциклопедия. – [Электронный ресурс]. Режим доступа : <http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%D0%D0%D1%86%D0%B8%D1%8f>.
10. Янукович В. Выступление Президента Украины во время торжеств по случаю 20-летия независимости Украины во Дворце «Украина» / В. Ф. Янукович // 2000. – 2011. – № 34 (570). Блок А. – С. 1, 3.

САМОСОЗНАНИЕ ПОЛИТИЧЕСКОЙ НАЦИИ

Осипова Н. Ф.

Проанализированы предпосылки становления самосознания политической нации, содержание и этапы этого процесса. Особое внимание уделено вопросам формирования самосознания политической нации в Украине.

Ключевые слова: *политическая нация, этносы, самосознание, культура, самосознание граждан.*

THE CONSCIOUSNESS OF POLITICAL NATION

Osyrova N. P.

The article analyzes the prerequisites of consciousness becoming of political nation, the content and stages of this process. The special attention devoted to the questions of forming consciousness of political nation in Ukraine.

Keywords: *political nation, ethnos, consciousness, culture, citizen's consciousness.*

УДК 323:343.37(477)

І. О. Поліщук, доктор політичних наук, професор

ЧИННИК ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ У ПОЛІТИЧНОМУ ПРОЦЕСІ ТРАНЗИТИВНОЇ УКРАЇНИ

Розглянуто вплив чинника тіньової економіки на політичний процес в Україні. Проаналізовано історію та природу тінізації української економіки. Розкрито взаємозв'язок між становленням тіньової економіки та формуванням олігархічного політичного режиму в Україні. Зроблено висновок про те, що детінізація української економіки є однією з головних умов демократизації політичного режиму та зміцнення державності України.

Ключові слова: *тіньова економіка, Україна, політичний процес, олігархічний режим, демократизація, державність.*

Актуальність проблеми. Значення чинника тіньової економіки для політичного розвитку перехідних суспільств, до яких належить і Україна, переоцінити дуже важко, адже особливості економічного розвитку несталого соціуму безпосередньо детермінують і специфіку його соціальної та політичної динаміки. Порядок денний здійснення глибинних суспільних трансформацій серед головних своїх пунктів має обов'язково включати питання детінізації економічного процесу. Для всіх країн, що вступили у період системних перетворень, масштаби поширення і структура тіньової економіки розглядаються як надважливі передумови успіху чи неуспіху проведення масштабних соціальних реформ. Це визначає політичну вагу чинника тіньової економіки для здійснення демократичного транзиту загалом, адже режим поліархії має за підґрунтя легальну, соціально орієнтовану ринкову економіку, яка гарантує індивідам більш-менш справедливе привласнення суспільного продукту.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблеми тіньової економіки опинилися у центрі уваги дослідників-суспільствознавців ще з початку проголошення реформ в Україні у середині 90-х років ХХ ст. Цю проблематику досліджували вітчизняні автори Д. Баюра, М. Дикаленко, А. Кибовська, В. Княжанський, Л. Корабейник, Є. Невмержицький, М. Мельник та ін. [1–6]. У своїх працях вони докладно розглядають причини та умови виникнення тіньової економіки в сучасному суспільстві. Згадані автори цілком слушно зауважують, що для глибокого осмислення феномену корупції і тінізації економіки слід відійти від формально-юридичного тлумачення цього феномену, адже його розвиток і поширення сягає глибинних соціальних, політичних та економічних процесів, що мають місце у суспільстві. Б. Мяновський, А. Рябченко [7; 8] наголошують на тому, що тіньова економіка в Україні докорінно відрізняється не тільки від «західної», а й від «східноєвропейської». Учені пояснюють нинішній розмах тіньового бізнесу в нашій країні винятково

генетичними передумовами, сформованими ще при соціалізмі. О. Кужель зазначає, що специфіка і масштаби тіньової діяльності в сучасній Україні – це насамперед продукти сьогодення, наслідок обраної моделі перебудови економіки і суспільства [9, с. 139]. Поступово проблема тіньової економіки потрапила у центр уваги наукового дискурсу, особливо у зв'язку з дотичними до неї проблемами боротьби з корупцією, політичною демократизацією та ін.

Метою статті є розгляд впливу чинника тіньової економіки на політичний процес в Україні через аналіз історії та природи тінізації вітчизняної економіки.

Виклад основного матеріалу. Під тіньовою економікою у даний час розуміють усю сукупність економічної діяльності, що не враховує офіційна статистика, і не включають у валовий національний продукт країни [5, с. 21]. На сьогодні немає єдиного загальноприйнятого визначення тіньової економіки. Найпопулярніші тлумачення цього феномену такі: 1) тіньова економіка – економічна діяльність, яка не враховується і не контролюється офіційними державними органами і (або) спрямована на отримання доходу шляхом порушення чинного законодавства; 2) економічна діяльність, яка здійснюється неофіційно, за межами правового поля України або з порушенням законодавства і від якої держава не отримує податкових надходжень; 3) це економічна діяльність, що здійснюється в рамках закону, але не реєструється державними органами; діяльність, яка в основі є кримінальною і охоплює незаконні види діяльності, а також діяльність, що є легальною, але здійснюється методами, які є поза законом [9, с. 141].

У просторі тіньової економіки виділяють такі основні зони: неофіційна економіка – легальні види економічної діяльності, у рамках яких має місце не фіксоване офіційною статистикою виробництво товарів і послуг, приховування цієї діяльності від податків; фіктивна економіка – хабарництво, приписки, спекулятивні угоди та інші види шахрайства, пов'язані з одержанням і передаванням грошей; підпільна економіка – всі заборонені законом види економічної діяльності. У багатьох країнах, особливо в тих, які переживають складні періоди трансформації, тіньова економіка не тільки складає помітну частину економічної діяльності, а й продовжує розширюватися [9, с. 143]. Багато дослідників виділяють такі структурні компоненти тіньової економіки. Вагомою складовою тіньового сектору вважають так званий «чорний ринок» (або «кримінальну економіку»), тісно пов'язаний зі сферою грошового обігу і виникає внаслідок шахрайства, розкрадання, рекету, проституції, наркобізнесу, незаконних валютних операцій тощо. Іншою складовою тіньового сектору господарства країни є так звана «паралельна економіка», що більшою мірою, ніж «чорний ринок», пов'язана зі сферою виробництва. Проблема тіньової економіки полягає у неконтрольованому суспільством виробництві, розподілі, обміні та споживанні товарно-матеріальних цінностей і послуг, тобто приховуваних від органів державного управління і громадськості соціально-економічних відносин між окремими громадянами та соціальними групами.

Експансія тіньових економічних відносин є в першу чергу результатом руйнування колишньої радянської державності, що призвело до розриву тра-

диційних зв'язків між окремими підприємствами і цілими територіями. Не останню роль у криміналізації господарського життя України відіграло і значне послаблення боротьби з економічними злочинами, що виправдовувалися тезою про необхідність використання капіталів тіньової економіки як ресурсної бази економічних реформ.

На думку більшості експертів з проблеми тіньового сектору в економіці України, найвищими темпами тіньова економіка в Україні розвивалася у 1994–1998 роках. На той час тіньовий сектор охопив більшу частину промислового виробництва, особливо паливно-енергетичного комплексу, сільського господарства, приватизації. Розпочата під прапором необхідності пошуку «дійсного хазяїна» приватизація в Україні привела до приховування дійсної картини прав власності. У структурі вітчизняної тіньової економіки особливе місце посіли процеси, пов'язані з приватизацією державного і комунального майна. Це пояснювалося необхідністю легітимізації відносин власності, яким належить стратегічна роль у всій системі економіко-політичних відносин в Україні. Адже право власності на різноманітні економічні об'єкти на практиці розглядається багатьма суб'єктами як одна з ключових гарантій не тільки сучасного, а й майбутнього становища їх власників у економічній та соціально-політичній ієрархії українського суспільства.

Після всього декількох років «реформи власності» стало неможливо провести чітке розмежування між державним і приватним секторами економіки: відбулася практично повна дифузія форм власності, причому проникнення приватної власності виявилось значно більшим, ніж це реєструється офіційною статистикою. Великого поширення набули «неофіційні» готівкові розрахунки за різноманітні «послуги» (за встановлення телефонних ліній, реєстрацію підприємств, перевірку санітарної, пожежної, податкової інспекцій тощо). На початок 2001 р., за даними Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції України, уряду вдалося знизити процес тінзації економіки на 5 %. Проте, на думку експертів, питома вага тіньового сектору економіки в Україні й далі залишалася досить високою – 65 % ВВП [6, с. 201].

Вирішальний вплив на активізацію та поширення тіньової економіки справили механізми алокації ресурсів і влади; особливості з'єднання працівника з засобами виробництва; специфіка розподільних відносин, що формувалися.

Корені теперішніх проблем слід шукати насамперед у специфіці сформованих механізмів алокації ресурсів і влади. У створеній соціально-економічній і політичній реальності навряд чи значну роль відіграють механізми локального корпоративного регулювання. Сутність нового механізму алокації ресурсів зводиться до того, що окремі інститути економічної системи, використовуючи визначені переваги свого становища (високий рівень концентрації виробництва і капіталу, корпоративна влада тощо), одержують можливість свідомо (хоча й у локальних, обмежених масштабах) впливати на параметри виробництва постачальників і споживачів, ринку, соціального життя тощо. Панування псевдодержавних і псевдоприватних корпорацій призвело до на-

ростання диспропорцій, у першу чергу в господарській структурі, динаміці цін, фінансах і т. д. У цьому результаті національна економіка перетворилася на поле неекономічного суперництва корпоративно-бюрократичних структур, сферу зіткнення їх владних і регулюючих впливів.

Невизначеність меж приватного сектору є наслідком як мінімум двох причин: по-перше, до недавнього часу «організовані» форми приватизації відігравали порівняно незначну роль. Вони або легалізували вже раніше здійснений перерозподіл власності, або шляхом масової приватизації готували базу для наступного вторинного перерозподілу; по-друге, широке поширення одержали так звані «специфічні способи» формування приватного сектору. Їхній діапазон дуже великий – від прямого грабежу державної власності до легальних трансакцій у формі перекидання частини створеної державним підприємством доданої вартості у приватний сектор. Створення фінансових холдингів, конгломератів, напівдержавних банків і фінансових структур сприяло виникненню рівнобіжних ринків грошей, кредитів і капіталу [8, с. 7]. Звідси сформувалася власність політичних і громадських структур, виникають номенклатура громадських і політичних організацій і близьке до них оточення. Фактично провідні політичні сили країни стали політичним продовженням найбільш потужних економічних корпорацій, які акумулюють величезний фінансовий ресурс у тіньовому секторі. Вибірчі кампанії стали засобом легалізації цього ресурсу, адже їх значна частина регулюється «чорним налом».

Основна причина того, що «гроші партії» (колишньої КПРС) дотепер «не знайдені», криється, очевидно, у тому, що саме на фінансах цієї партії були створені найбільш дієздатні комерційні структури, у тому числі найбільш респектабельні банки і спільні підприємства. Ці економічні структури у свою чергу стали згодом фінансовими донорами переважної більшості політичних проектів. Представники нової економічної еліти і політичного керівництва, як видно, змогли домовитися між собою, що виявилось не занадто складною справою, якщо врахувати, що значна частина як тих, так й інших колись належала до одного клану – компартійної номенклатури. Наближення політичних, особливо президентських виборів привносить свою специфіку в процес функціонування вітчизняної тіньової економіки, що виявляється у такому. По-перше, зацікавлені фінансово-політичні групи прагнуть легітимізувати свій фактичний контроль над підприємствами через їх офіційну приватизацію. Водночас стрімко зростає інтерес супервеликих підприємницьких структур до найпривабливіших об'єктів приватизації, що викликає загострення конкурентної боротьби за право приватизації цих об'єктів, у тому числі з використанням «сірих», тіньових механізмів. По-друге, зростає значення різноманітних схем бізнесу, що дають змогу накопичувати тіньовий капітал у наймобільнішій, найліквіднішій формі – формі грошових активів. Це автоматично веде до підвищення ролі банків та інших фінансових установ у процесі функціонування тіньового сектору вітчизняного господарського комплексу. Характерним явищем української економічної політики стало надання незаконних

пільг наближеним до влади комерційним структурам. У підсумку сформувався упривілейований прошарок населення, який контролює всі основні економічні та як наслідок політичні процеси в країні – група олігархів, представників великого капіталу, які мають реальну владу в Україні. Такий політичний режим отримав назву олігархічного (кланового), або неоптримоніального.

Відомо, що, починаючи з 1993 р., ціни в країні зростають значно швидше, ніж офіційна заробітна плата: мінімальна і навіть середня по країні заробітна плата нині не забезпечує необхідного прожиткового мінімуму [7, с. 5]. Однак дотепер соціальна ситуація в країні не вибухнула; банківські нагромадження населення зростають; кількість знову утворених на підприємницькій основі господарських організацій збільшується – незважаючи на те, що кожна третя зі знову створених дрібних і середніх фірм виявилася збитковою [4, с. 2]. Є всі підстави припустити, що і проблема виживання, і проблема первісного нагромадження капіталу зважуються в Україні на шляхах активного включення населення в різні процеси, що розгортаються в рамках тіньової економіки.

Мотиви, механізми і результати такої участі в різних груп населення різні. Сучасне українське суспільство можна розділити на три основні страти, кожна з яких у свою чергу підрозділена на групи.

1. Нові власники, топ-менеджери, працівники вищої і середньої ланок, почасти наймані працівники нижчої ланки корпоратизованого сектору, де утворюються величезні надприбутки. Для цієї категорії населення характерне прагнення одержати і максимально вивести з-під оподаткування свої прибутки та інші доходи, що можливо тільки шляхом прямих порушень законодавства і встановлення особливих «довірчих» відносин із двома соціальними групами: бюрократією, що визначає умови комерційної діяльності і змушує платити «данину» кримінальним елементам.

2. Групи, що мають реальні можливості брати участь у перерозподілі надприбутків; серед них, у першу чергу бюрократія і кримінальні елементи, а так само нечисленні групи, що обслуговують надприбутки супермонополістів.

3. Переважна частина населення, яка виведена за рамки корпоративного сектору і не допущена до його доходів. У підсумку середня заробітна плата у кваліфікованого українського працівника в 125 разів менше, ніж в американського, хоча вартість споживчого кошика вже складає понад 40 % від американського рівня [9, с. 139]. За теперішніми оцінками, масштаби тіньової економіки в Україні коливаються у межах від 40 до 80 % ВВП залежно від методу оцінювання (наприклад, на основі попиту на гроші чи споживання електроенергії) [6, с. 125].

Населення, аби вижити, змушене адаптуватися до нових умов, беручи участь у різних формах тіньової економіки. За даними соціологічних опитувань, додатковий дохід працівників промислових підприємств від різних видів побічної діяльності сягає 80 % сукупного сімейного доходу [5, с. 309]. Таким чином, у переважній частині населення з'являється об'єктивна необхідність активізації своєї участі в тіньовій економіці, що зміцнює основу хабарництва тіньової діяльності і кримінальної активності.

Нині вже очевидно, що значне розширення сфери тіньової, насамперед фіктивної і кримінальної, економіки привело нас не до цивілізованого ринку і демократії, а до встановлення корпоративно-бюрократичного кланового правління, що, як свідчить історія, може бути тривалим і навіть здатним забезпечити певну соціальну квазістабільність. Проте така уявна стабільність має досить хиткий характер, адже будь-яка екстремальна політична кампанія, в якій беруть участь політичні сили, що мають спонсорів поза межами вітчизняного тіньового сектору, може призвести до істотних суспільних катаклізмів та непередбачуваних наслідків. Підтвердження цьому – події кінця 2004 р., які прийнято називати «помаранчевою революцією». Перемога кандидата від опозиційного табору була забезпечена у тому числі й суттєвою фінансовою допомогою західних джерел, які прокручувалися через різноманітні фонди та інші громадські організації. Підсумок цього всім відомий: було втрачено історичний час для проведення справжніх системних реформ тощо.

Висновки. Потужний тіньовий сектор української економіки, насамперед його фіктивна і кримінальна частина, виступає базисом для існування олігархічного, неопатріманального режиму в Україні, який може певний час забезпечувати соціальну квазістабільність, але загострення соціальних суперечностей між переважною більшістю населення (яка має мізерні офіційні статки) та упривілейованими соціальними групами, що мають надприбутки у тіньовому секторі, виступає постійною загрозою такої стабільності.

Детінізація української економіки є однією з головних умов демократизації політичного режиму та зміцнення державності України. Для подолання тіньового сектору Українська держава має якнайшвидше створити умови для розвитку підприємництва (особливо малого та середнього бізнесу), усунути бюрократичні обмеження щодо його діяльності. Іншим важливим напрямом є стимулювання виробничої діяльності, відновлення і забезпечення ефективного функціонування виробничого потенціалу на основі національних та іноземних інвестиційних ресурсів. Серед довгострокових завдань щодо обмеження тіньового сектору економіки слід виділити розроблення цілісної системи державних, регіональних і галузевих програм, дія яких спиратиметься на безумовне виконання законів України.

Поступового зменшення вимагає чисельність державних структур, що здійснюють контроль за розвитком підприємництва, з метою недопущення дублювання деяких контрольних функцій. Необхідно чітко визначити і законодавчо затвердити функції державних структур для попередження незаконних дій як з боку цих структур у цілому, так і їх окремих працівників. Має бути забезпечені прозорість і відкритість діяльності державних органів регулювання економіки, для чого необхідно встановити персональну відповідальність за перевищення повноважень державними службовцями тощо.

Перспективним напрямом подальших досліджень є здійснення компаративістського аналізу впливу чинника тіньової економіки на політичний процес транзитивних суспільств та суспільств консолідованої демократії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баюра Д. Генпрокуратура начала проверку участников зернового рынка / Д. Баюра // Укр. Инвест. Газ. – 2003. – № 11. – С. 17–23.
2. Кибовская А. Проходной балл / А. Кибовская // Бизнес. – 2003. – № 9. – С. 54–55.
3. Княжанский В. Легкие деньги / В. Княжанский // День – 2003. – 28 февр. – С. 5.
4. Корабейник Л. Зерно в казенном доме / Л. Корабейник // Деловая столица. – 2003. – № 13. – С. 1–5.
5. Невмержицький Є. В. Корупція в Україні: причини, наслідки, механізми протидії / Є. В. Невмержицький – К. : КНТ, 2008. – 368 с.
6. Мельник М. І. Корупція – корозія влади (соціальна сутність, тенденції та наслідки, заходи протидії) / М. І Мельник. – К. : Юрид. думка, 2004. – 400 с.
7. Мянковский Б. Зерновой «Комбинатор» / Б. Мянковский // Деловая Украина. – 2003. – № 20. – С. 4–7.
8. Рябченко А. Всех не купят / А. Рябченко // Деловая Украина. – 2003. – № 17. – С. 7–8.
9. Кужель О. Корупція і розвиток малого бізнесу/ О. Кужель // Економіка і прогнозування. – 2002. – № 2. – С. 137–148.

ФАКТОР ТЕНЕВОЙ ЭКОНОМИКИ В ПОЛИТИЧЕСКОМ ПРОЦЕССЕ ТРАНЗИТИВНОЙ УКРАИНЫ

Полищук И. А.

Рассмотрено влияние фактора теневой экономики на политический процесс в Украине. Проанализированы история и природа тенизации украинской экономики. Раскрыта взаимосвязь между становлением теневой экономики и формированием олигархического политического режима в Украине. Сделан вывод о том, что детенизация украинской экономики является одним из главных условий демократизации политического режима и укрепления государственности Украины.

Ключевые слова: теневая экономика, Украина, политический процесс, олигархический режим, демократизация, государственность.

THE FACTOR OF SHADOW ECONOMY IN THE POLITICAL PROCESS OF TRANSITIVE UKRAINE

Polishchuk I. O.

The thesis looks into the shadow economy factor 's influence on the political process in Ukraine. The history and nature of Ukrainian economy's shadowing are analyzed. The interaction between the formation of the shadow economy and the establishment of oligarchical political regime of Ukraine is disposed. It is concluded that taking Ukrainian economy out of shadow is one of the main conditions of political regime democratisation and strengthening of Ukrainian statehood.

Keywords: and word combinations: shadow economy, Ukraine, political process, oligarchical regime, democratisation, statehood.

УДК 316-057. 875

*В. Л. Погрібна, доктор соціологічних наук, доцент;
Д. Л. Дзвіняк, здобувачка*

МЕРЕЖЕВИЙ СОЦІАЛЬНИЙ КАПІТАЛ СТУДЕНТІВ ЯК ЧИННИК ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ

Досліджено соціальний капітал студентів. Наведено підходи до визначення сутності соціального капіталу. Розглянуто соціальний капітал на рівні окремого вищого навчального закладу.

***Ключові слова:** соціальний капітал, соціальний конфлікт, соціально-психологічне оточення студентів.*

Актуальність проблеми. Діяльність будь-якого соціального інституту суспільства передбачає не тільки створення відповідного продукту, а й налагодження різноманітних соціальних зв'язків між його членами. Такі соціальні зв'язки справляють суттєвий вплив на ефективність діяльності інституту, формуючи систему суб'єктивних чинників корпоративної культури. Особливої гостроти ця проблема набуває у діяльності навчальних закладів, оскільки підготовка високопрофесійного фахівця детермінується як об'єктивними чинниками – якістю професорсько-викладацького та допоміжного складів, навчальних програм та планів, організацією навчально-виховного процесу, матеріальним забезпеченням ВНЗ тощо, так і суб'єктивними – рівнями довіри/недовіри, взаємної допомоги/конфліктності, взаємодії/відчуженості, що виникають між акторами навчального процесу. Саме дослідженню означених суб'єктивних чинників, які фокусуються в понятті «соціальний капітал», присвячено дану статтю.

Об'єктом дослідження виступає мережевий соціальний капітал студентів ВНЗ.

Аналіз останніх джерел та публікацій. Сучасні соціологічні теорії відрізняються дещо іншою дослідницькою перспективою, ніж концепції минулого, новими оцінками соціальної дійсності. Вони містять результати наукових дискусій і дебатів щодо питань, які раніше залишалися поза увагою представників класичної і академічної соціології. Яскравим прикладом цього є звернення до проблеми соціального капіталу. Сьогодні підсилюється увага до явищ і процесів, які мають об'єднуючий, інтегруючий характер – соціального капіталу, довіри, корпоративної культури, пошуку єдиних основ у діловій взаємодії тощо. Соціологічному аналізу проблеми соціального капіталу в різні періоди приділяли увагу як класики соціології (П. Бурдьє, Дж. Коулман, Г. Лоурі, Р. Патнам, Ф. Фукуяма, Дж. Ханіфан і Дж. Якобс), так і сучасні українські дослідники – А. Бова, О. Демків, А. Колодій, М. Лесечко, В. Оні-

щук, В. Степаненко, А. Чемерис. Викликають інтерес також праці російських науковців Т. Ворожейкіної, І. Дискіна, Н. Лебедевої, В. Радаєва, В. Римського, Л. Стрельнікова, О. Татарка, Н. Тихонової, П. Шихирєва.

Виклад основного матеріалу. Соціальний капітал розглядається у багатьох соціологічних концепціях і теоріях, які ґрунтуються на парадигмах класичної соціології. Це природно, оскільки проблема безпосередньо стосується одного з центральних питань соціології, а саме розкриває можливості соціального суб'єкта раціонально конструювати особливі відносини щодо соціальної дійсності. Більш того, з питаннями соціального капіталу пов'язані фундаментальні проблеми соціології щодо взаємодії і взаємовідносин людей у зв'язку з економічним і соціальним життям суспільства.

Підходи до визначення сутності соціального капіталу як капіталу суспільних відносин, норм та цінностей на відміну від фізичного, економічного, інтелектуального були закладені в класичній політичній економії А. Смітом та Д. Рікардо. Вони створили підґрунтя для дослідження феномену «соціальний капітал», проте концептуально завершеного вигляду цим дослідженням не надали.

Згодом ідея соціального капіталу розвивалася в рамках багатьох соціальних наук. Залежно від того, на чому роблять акцент дослідники при концептуалізації цього поняття, можна виділити принаймні чотири основні підходи до його аналізу: соціально-антропологічний, економіко-інституціональний, політологічний та соціологічний [1].

Соціально-антропологічний підхід ґрунтується на уявленні про природні інстинктивні прагнення людських істот до об'єднання. Так, Л. Ханіфан висунув гіпотезу про те, що «соціальний капітал належить до таких людських якостей, які у звичайному житті називаються доброзичливістю (прихильністю), дружбою і які створюють соціальні осередки суспільства» [2, с. 132]. Цю ідею розвивав Ф. Фукуяма, який підкреслював біологічну основу соціального ладу і виявляв корені соціального капіталу в людській природі. В основі його вчення про соціальну моральність і шляхи досягнення процвітання лежить теза Е. Дюркгейма «про культуру як джерело довіри і співробітництва» [3, с. 32]. Ф. Фукуяма знаходить кроскультурні відмінності в соціальному капіталі, аби пояснити кроснаціональні розбіжності у формах економічних організацій. Зокрема, він порівнює фірми, засновані на сімейних і родинних зв'язках (наприклад у Франції), і ті, які будуються на інших зв'язках з безособовими корпораціями (як, наприклад, у Японії). Емпірично теорія культури заснована на гіпотезі однорідності соціального капіталу в суспільстві, включаючи ситуативну сталість [4].

Економіко-інституціональний підхід (І. Дискін) виходить з того, що люди при міжособистісній взаємодії прагнуть максимізації індивідуальної корисності і використовують ресурси соціального капіталу при здійсненні різних типів діяльності. За такого підходу акценти зосереджено на інвестиційних стратегіях індивідуума в умовах альтернативних можливостей використання часу [5].

У політології основний наголос робиться на ролі політичних і соціальних норм у формуванні людської поведінки. Так, Р. Патнам, аналізуючи процес формування демократичної культури, припускає, що розвиток демократії передуює матеріальному добробуту [6, с. 37]. Досліджуючи взаємозалежність особливостей культури і економічного добробуту різних співтовариств, він доходить висновку про те, що «не матеріальний достаток є причиною розвитку соціального капіталу, а, навпаки, економічне зростання відбувається в тих країнах, де існує розвинене громадянське суспільство» [6, с. 39]. На думку вченого, суспільство, засноване на загальній взаємодії, є більш результативним, ніж суспільство загальної недовіри [7]. Можна погодитися з думкою Р. Патнама, бо, на наш погляд, довіра – найважливіша складова соціального капіталу, вона необхідна для успішного розвитку як суспільства в цілому, так і окремих його інститутів та організацій. Низький рівень довіри є перешкодою консолідації їх членів і як наслідок зниження ефективності діяльності.

У соціологічному підході описуються соціальні норми і джерела мотивації людської поведінки. При цьому соціальний капітал розглядається як норми, мережі та організації, за допомогою яких індивіди отримують користь [8–10]. Дж. Тернер виділяє три рівні вияву соціального капіталу. На його думку, соціальний капітал – це «ті сили, які підвищують потенціал економічного розвитку суспільства шляхом створення і підтримання соціальних зв'язків і моделей соціальних організацій» [11, с. 98]. Ці сили діють на макро-, мезо- і мікрорівнях. Відповідно соціальний капітал формується як: а) об'єднання індивідів для вирішення фундаментальних питань, пов'язаних із виробництвом, відтворенням, регулюванням та координацією основних потреб (макрорівень); б) корпоративні елементи людського капіталу і категоріальні елементи, які генерують соціальні розбіжності, що позначаються на ставленні до них у суспільстві (мезорівень); в) безпосередні особисті стосунки в рамках корпоративних і соціальних осередків (мікрорівень) [12].

Український дослідник О. Демків, виділяючи індивідуальний (мікрорівень аналізу) і колективний (мезо- та макрорівні) соціальні капітали, зазначає, що їх відмінність полягає передусім у тому, що індивідуальний капітал є значно меншою мірою контекстуально зумовленим: незалежно від цінностей, норм та довіри, характерних для певної спільноти, актор може мати високий показник індивідуального соціального капіталу, натомість необхідною умовою великого обсягу соціального капіталу макрорівня є специфічні цінності, норми та довіра. Автор пропонує називати соціальний капітал індивідуального рівня «мережевим капіталом» [13, с. 110]. Саме мережевий капітал на рівні окремого ВНЗ та можливість його використання для підвищення ефективності навчально-виховного процесу став предметом нашого емпіричного дослідження.

У дослідженні, проведеному у лютому 2011 р. серед студентів 3–4 курсів усіх факультетів денної форми навчання Національного університету «Юри-

дична академія України імені Ярослава Мудрого», взяли участь 493 особи, у тому числі 260 хлопців і 233 дівчини. 37 % опитаних студентів навчаються переважно на відмінно, 50 % є хорошистами, 13 % мають трійки. До вибірки було включено студентів 3–4 курсів, оскільки, з одного боку, для них процес адаптації до навчання вже завершено і вони добре орієнтуються в особливостях його організації, а з другого – на відміну від випускників-п'ятикурсників наші респонденти ще активно налаштовані на навчання і досить вибагливо ставляться до свого оточення і власних стосунків з ним.

Аналіз отриманих даних свідчить про те, що в цілому відносини зі своїм оточенням студенти оцінюють досить високо. Так, від 51 % до 65 % опитаних оцінюють свої стосунки з одногрупниками, однокурсниками, керівниками і методистами деканатів, викладачами та навчально-допоміжним персоналом кафедр, працівниками бібліотеки та комендантом гуртожитку як нормальні, рівні. Частіше проблеми виникають у стосунках з працівниками бібліотеки, бо 39 % студентів зазначили, що конфлікти з ними бувають, у тому числі 10 % з них, ще доволі часто. Звертає на себе увагу той факт, що на конфлікти з працівниками бібліотеки більшою мірою скаржаться відмінники (46 %), тобто ті студенти, які значно більше, ніж трієчники, користуються їхніми послугами. «Неоднозначні» стосунки з працівниками бібліотеки склалися у студентів 4, 5 та 2 факультетів – відповідно 55 %, 53 % та 48 % респондентів зазначили, що конфлікти трапляються. Не може не викликати тривогу ситуація, коли практично кожен шостий студент цих факультетів зазначив, що суперечки з працівниками бібліотеки виникають доволі часто.

Виникають конфлікти у студентів і з викладачами та навчально-допоміжним персоналом кафедр (відповідно 28 % і 29 % підтверджуючих відповідей). 47 % респондентів зазначили, що конфлікти з викладачами зазвичай пов'язані з оцінюванням знань, а 27 % – з пропущеннями занять. Цілком природно, що подібні непорозуміння частіше виникають у студентів, які мають проблеми у навчанні – більше 42 % трієчників указали на це, тоді як серед відмінників тих, у кого іноді відбуваються конфлікти з викладачами, майже вдвічі менше (23 %). Найбільше конфліктів з викладачами виникає у студентів 9 та 6 факультетів (відповідно 37 % і 35 %). Основна кількість таких проблем пов'язана з оцінюванням знань (відповідно 56 % і 63 %) та пропущеннями занять (відповідно 42 % і 25 %). Вельми позитивним є той факт, що 2/3 усіх конфліктів і з викладачами, і з навчально-допоміжним персоналом кафедр вирішується шляхом компромісу. У той же час викликає тривогу ситуація, що 12–14 % конфліктів, за оцінками респондентів, не вирішуються, а «консервуються», коли гострота стихає, але проблема залишається. На це треба звернути увагу керівникам кафедр, не пускаючи вирішення можливих конфліктних ситуацій напризволяще. Такий висновок підтверджується і студентами, бо кожен п'ятий з них у подоланні непорозумінь з викладачами полягається на допомогу «третьої особи».

Дослідження виявило, що стосунки між студентами і працівниками деканатів у цілому не мають проблемного характеру – 70 % опитаних зазначили, що зіткнень і непорозумінь у них ніколи не буває. Решта респондентів зауважили, що конфлікти зазвичай виникають при розв'язанні навчальних проблем, що є цілком природним, оскільки навчальний процес апріорі не може бути абсолютно безконфліктним. Найбільша кількість проблем, пов'язаних з навчанням, зафіксована у студентів 2 факультету – 15 % респондентів повідомили, що такі конфлікти трапляються доволі часто, ще 32 % – іноді. Досить часто непорозуміння з методистами деканату виникають також у студентів 4 факультету (відповідно 10 % та 31 %) та 1 факультету (відповідно 10 % та 24 %). Ускладнює ситуацію також те, що практично кожний четвертий конфлікт студентів з працівниками деканатів (23 %) фактично не вирішується, тобто причини його залишаються і «переходять» до наступних поколінь студентів.

Аналіз отриманої емпіричної інформації свідчить про те, що рівень задоволення респондентів своїми стосунками з однокурсниками є найвищим: 8 з 10 опитаних студентів зазначили, що вони характеризуються фактичною відсутністю конфліктів, моральною підтримкою, доброзичливим ставленням одне до одного. Три чверті з 20 % респондентів, які не виказали задоволення своїми відносинами з колегами по навчанню і поскаржилися на наявність конфліктів, підкреслили, що такі конфлікти вирішуються завдяки компромісу і не мають віддалених негативних наслідків. Це дозволяє зробити вельми оптимістичний висновок стосовно стану соціально-психологічного клімату в навчальних колективах, що, безумовно, сприяє продуктивній навчальній діяльності студентів.

Студенти, які мешкають у гуртожитку, також не відчувають особливих проблем соціально-психологічного характеру. Майже три чверті з них (74 %) оцінили відносини з сусідами в основному як добрі, а якщо іноді і виникають конфлікти, то, як правило, на побутовому ґрунті (75 %), вони вирішуються досить швидко і без значних негативних наслідків.

Висновки. Незважаючи на те що проведене дослідження не виявило суттєвих проблем, пов'язаних зі станом соціальних взаємодій в Національному університеті «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», аналіз його матеріалів дозволив зробити декілька узагальнюючих висновків.

По-перше, об'єктивні чинники навчально-виховного процесу у ВНЗ (рівень підготовки професорсько-викладацького та навчально-допоміжного складів, навчальні програми та плани, матеріальне забезпечення тощо) є системоутворюючими, тобто мають обов'язковий характер і повинні відповідати певним чітко визначеним критеріям. Суб'єктивні чинники (показники мережевого соціального капіталу) є системоорганізуючими, мають варіативний характер і виявляються у корпоративній культурі й етиці.

По-друге, потенціал соціального капіталу може бути негативним і позитивним. Перший варіант (негативний) пов'язаний з високим рівнем конфлікт-

ності, недовіри, непорозуміннь між учасниками взаємодії. Реалізація такого потенціалу продукує зниження ефективності навчально-виховного процесу і відповідним чином впливає на якість підготовки фахівця. Актуалізація ж позитивного потенціалу мережевого соціального капіталу ВНЗ справляє вплив протилежного характеру, мобілізує приховані резерви і оптимізує організаційний механізм навчально-виховного процесу.

І, нарешті, останнє. Враховуючи, що основними показниками соціального капіталу є його доступність та обсяг, реалізація позитивного потенціалу цього капіталу потребує постійної уваги до зазначених показників з боку як соціологів, які мають проводити їх моніторинг, так і керівництва ВНЗ, члени якого повинні зважати на отримані дані при організації навчально-виховного процесу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Стрельникова Л. В. Социальный капитал: типология зарубежных подходов / Л. В. Стрельникова // *Общественные науки и современность*. – 2003. – № 2. – С. 33–40.
2. Hanifan L. J. The Rural School Community Center / L. J. Hanifan // *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, – 1916. – № 67. – P. 130–138.
3. Дюркгейм Э. Социология / Э. Дюркгейм : пер. с англ., науч. ред. и предисл. В. Ядова. – М. : Феникс, 1994.
4. Фукуяма Ф. Социальный капитал / Ф. Фукуяма : пер. с англ. // *Культура имеет значение. Каким образом ценности способствуют общественному прогрессу* / под ред. Л. Харрисона, С. Хантингтона. – М., 2002. – С. 129–149.
5. Дискин И. Е. Экономическая трансформация и социальный капитал / И. Е. Дискин // *Проблемы прогнозирования*. – 1997. – № 1. – С. 19–23.
6. Putnam R. D. The prosperous community, social capital and public life / R. D. Putnam // *The American prospect*. – 1993. – Vol. 4–13. – P. 1–8.
7. Патнэм Р. Чтобы демократия сработала: Гражданские традиции в современной Италии / Р. Патнэм : пер. с англ. А. Захаров. – М. : Ad Marginem, 1996. – 288 с.
8. Бурдые П. Формы капитала / П. Бурдые ; пер. с англ. М. С. Добряковой // *Экон. социология. Электрон. журн.* – Т. 3, № 5. – 2002. – С. 60–74. – [Электронный ресурс] Режим доступа : http://www.ecsoc.mses.ru/data/670/586/1234/ecsoc_t3_n5.pdf. – Загл. с экрана
9. Coleman J. Social capital / J. Coleman // *Foundations of social theory*. – Cambridge, Mass. : Belknap Press of Harvard University Press, 1990. – P. 300–321.
10. Rose R. Getting things done in an antimodern society: social capital networks in Russia / R. Rose // *Social capital. A Multifaceted perspective* / ed. by P. Dasgupta, I. Serageldin. – Washington, 2000. – P. 147–171.
11. Turner J. The formation of social capital / J. Turner // *Social capital: A multifaceted perspective*. – Washington, 2000. – P. 94–146.
12. Stone W. Measuring social capital. Towards a theoretically informed measurement framework for researching social capital in family and community life / W. Stone // *Australian institute of family studies. Research paper*. – 2001. – Vol. 24. – P. 38–54.
13. Демків О. Концепція групового соціального капіталу та її адаптація до вітчизняних умов / О. Демків // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. – 2005. – № 4. – С. 104–117.

СЕТЕВОЙ СОЦИАЛЬНЫЙ КАПИТАЛ СТУДЕНТОВ КАК ФАКТОР ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ УЧЕБНО- ВОСПИТАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА

*Погребная В. Л.,
Дзвиняк Д. Л.*

Исследован социальный капитал студентов. Приведены подходы к определению сущности социального капитала. Социальный капитал рассмотрен на уровне отдельного высшего учебного заведения.

Ключевые слова: социальный капитал, социальный конфликт, социально-психологическое окружение студентов.

NETWORK SOCIAL CAPITAL OF STUDENTS AS EFFICIENCY INCREASE FACTOR OF THE EDUCATIONAL PROCESS

*Pogribna V. L.,
Dzvinyak D. L.*

The article is dedicated to research social capital. It made the approaches to determination essence of social capital. The authors researched social capital at separate higher educational establishment level.

Keywords: social capital, social conflict, social and psychological environment of students.

УДК 316.3

*О. М. Кузь, кандидат соціологічних наук, доцент;
О. М. Сахань, кандидат соціологічних наук, доцент*

СТАНОВЛЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКОГО ДИСКУРСУ ВІДЧУЖЕННЯ: ДОМАРКСИСТСЬКИЙ ЕТАП

Розглянуто проблему становлення соціально-філософського дискурсу відчуження. Беручи до уваги відомі домарксистські концепції відчуження (Сократ, Платон, Гоббс, Руссо, Кант, Гегель, Фейєрбах), автори намагаються прояснити їх комплементарність та конотаційний потенціал.

Ключові слова: відчуження, людина, суспільство, соціальність, праця.

Актуальність проблеми. Проблема відчуження досліджується в історії філософії віддавна. Час від часу виникає потреба в актуалізації феномену

відчуження з новими імплікаціями, у нових контекстах з метою як зберегти смисли, так і встановити нові горизонти для подальших філософських розвідок у даній царині. Останній такий всеохоплюючий компендіум у вітчизняній філософській думці – дослідження «Відчуження: минувшість і сьогодення», видане у Києві в 1995 р. [1].

Протягом усього свого розвитку поняття відчуження має особливий значеннєвий інваріант. Це зумовлено, на наш погляд, саме тим, що проблема відчуження тісно пов'язана і безпосередньо впливає з наріжного загальнокультурного «основного питання» про співвідношення Добра і Зла. Логічним «переходом» від цієї основи до проблеми відчуження є питання про сутність життя, що особливо докладно досліджується в релігійній і теологічній літературі. Що таке життя – чи це Добро, яким Бог «нагороджує» людину, чи це неминуче Зло, страждання, «хрест», випробування, накладене на людину Всевишнім, а справжнє Добро попереду, після цього життя? Природно, що даний «логічний щабель» конкретизації загальнокультурної проблеми нині є надзвичайно цікавим і досить актуальним. Однак – це предмет окремої розмови, що виводить нас за межі даної роботи.

Аналіз останніх джерел та публікацій свідчить про те, що окреслене в науковій літературі наукове поле, в межах якого відбувається дискурс відчуження, є одним із завдань даного дослідження. Наразі можна відзначити класичний дискурс суб'єкта в марксистському сенсі та некласичний, представлений, зокрема, екзистенціалізмом.

Серед вітчизняних дослідників проблеми відчуження слід виокремити роботи Ю. Давидова, В. Іванова, О. Ноговіцина, О. Огурцова, Т. Ойзермана, В. Табачковського та ін. [1; 2; 6; 7], в яких аналізуються деякі аспекти цієї проблеми. Отже, незважаючи на постійний інтерес науковців до проблеми відчуження, ступінь її розробленості потребує сучасних наукових розвідок. Тому **метою** статті є історико-філософський аналіз дискурсу відчуження задля окреслення евристичної траєкторії соціально-філософського тлумачення зазначеного концепту. Об'єктом дослідження постає соціально-філософський дискурс відчуження.

Виклад основного матеріалу. Джерело проблеми відчуження – у наступній «щаблі» конкретизації проблеми Добра і Зла. Цей щабель також представлений в античності – як зіставлення альтернатив: життя – засіб для отримання задоволення, благ, цінностей тощо чи життя – це самоцінна річ, що є сама по собі коштовною та сама для себе метою. Особливо яскраво зазначені альтернативи зафіксовано в концепціях Сократа і Платона.

Для *Сократа* життя є прагненням до задоволень. Звичайно, це не божевільна і не безрозсудна пристрасть до насолод, а цілком помірковане, розумне, зрозуміле оцінювання причин, що спонукають людину до дії. Іноді «розумність» Сократа у прагненні задоволення доходить навіть до того, що на перший погляд видається абсурдом. Йдеться про відомі «парадокси Сократа»: най-

більше задоволення дістає справедливий і той, хто зазнає, ніж той, хто чинить несправедливість щодо інших [2]. Але якщо життя – це прагнення задоволення, то саме задоволення є його метою. Саме ж життя виявляється лише засобом, нав'язаним природою або богами людині для досягнення мети.

Так починає формуватися образ життя, яке походить від людини, але яке людині, за великим рахунком, ні до чого, навіть іноді заважає. Дійсно, якщо життя добродесне, то людина, за Сократом, дістане максимум задоволення і досягне Блага. А якщо воно позбавлене чеснот, то, природно, це заважатиме досягненню людської мети – задоволення і блага. Питання, як зробити життя добродесним, є дуже складним і дискусійним. Добродесність узагалі, за Сократом, – доля обраних мудреців. От і виходить, що життя, хоча й необхідне як засіб, разом з тим дуже часто просто заважає людині в досягненні її цілей. Це слід підкреслити: виникає ідея *життя як переешкоди*.

За Платоном, життя людини є саме по собі метою. Людина не живе для задоволень, а дістає задоволення живучи. Таким чином, продовжуючи тематику Сократа, Платон стверджував: життя і є вище задоволення й благо [2, підрозд. 2.1]. Загалом, ідея самоцінності життя – величезний крок уперед у розвитку етичних учень. Але це й формування другої альтернативи нашої проблематики: життя не тільки не заважає, це не тільки витвір людини власних рукотворних зусиль, а й процес його олюднення; проживаючи життя, людина стає людиною, шукаючи сенс свого існування.

Зазначена дихотомія – *життя як засіб і життя як мета* – фактично задала парадигму подальшого дослідження проблеми відчуження. Аналіз цієї альтернативи став підґрунтям подальшого розвитку проблеми, в якій у різні епохи виявлялися різні аспекти, елементи, структура тощо.

Найбільш усвідомленою і чітко конкретизованою як альтернатива античній є позиція мислителів *Нового часу*. При цьому одні з них схильні до сократівської позиції (життя – засіб), а інші – до платонівської (життя – мета). Хоча ця альтернатива модифікується і отримує такий вигляд: життя (повністю або частково) присвячується чомусь іншому, віддається іншому заради якихось благ (Сократ), отже, воно «відчужується» заради благої мети; міра «доброти» може бути різною, але сутність залишається та сама.

Якщо ж життя самоцінне (Платон), то воно нікому не присвячується, крім самого себе, нікому не віддається (ні повністю, ні частково), отже, і не відчужується. Наприклад, теоретики концепції «громадського договору», досліджуючи причини виникнення сучасного їм суспільства, вважали за відчуження акт передавання людиною своїх прав політичному організму. Саме через це, на їх погляд, людина поневолюється державою. У результаті такого передавання виникає дещо (державна), створене людиною та її ж поневолює. Державна підкорює собі права і волю громадян, і народ стає знаряддям державної волі. *Т. Гоббс* писав: «Піддані монарха не можуть скинути монархію без його дозволу...» [3, с. 198].

Так, досліджуючи цілком конкретне питання, творці теорії «громадського договору» аналізували і конкретний аспект відчуження – відчуження політичних прав. І якщо у Сократа життя відчужене саме як засіб отримання задоволення, то у Т. Гоббса політичне життя відчужене як засіб наведення і підтримування політичного ладу державою.

Ідея відчуження пронизує всю філософію Ж.-Ж. Руссо, хоча термін «відчуження» (alienation) він уживав у суто юридичному значенні – продаж, перетворення майна внаслідок цього на «чуже», не моє. У зв'язку із цим Руссо пропонував і засіб зцілення від «відчуженості» людей – піти від матеріального поневолення, бігти від власності, повернутися до власної сутності, свого єства, початкового вигляду.

Аналіз феномену відчуження не тільки в політичному і духовному, а й в економічному аспекті – серйозна заслуга французьких філософів епохи Просвітництва, напрацювання яких стали підґрунтям матеріалістично-наукового тлумачення. Якщо в Т. Гоббса йдеться про відчуження політичного життя з метою наведення ладу, то в Ж.-Ж. Руссо це відчуження «практичного» життя в багатстві, власності – знову ж як засіб підтримання життя. А життя – річ серйозна, від нього просто так не втекти.

І Т. Гоббс, і Ж.-Ж. Руссо, і інші автори, які опрацьовували дану проблематику, бачили, що *результатом людської діяльності є їхня обоюдна об'єктивізація*, але об'єктивізація, над якою людина не владна. Навпаки, результат чомусь поневолює власного творця. Відчуження тут – не щось невідне, воно втілене, зокрема, у групі людей (держава), що привласнили відчужене.

До кінця XVIII ст. проблема відчуження посідає все значніше місце у філософських дослідженнях. Своєрідні нові моменти в розуміння відчуження вніс поет, драматург і філософ Ф. Шіллер. Розглядаючи людину як істоту універсальну, він наголосив на тому, що розвиток знарядь праці, особливо поділу праці, підриває цю універсальність, відчужує від людини *духовні*, зокрема, естетичні, цінності. Ф. Шіллер пропонував досить ілюзорний вихід – виведення особистості з-під влади держави. Саме ця ідея стала згодом однією з наріжних у піднесено-гуманістичній концепції анархізму в працях відомих анархістів П. Кропоткіна і М. Бакуніна. Усім розглянутим нами і близьким до них концепціям відчуження властивий, як видається, «сократівський» підхід: людина відчужує частку свого життя, свого буття, своєї сутності задля якоїсь *Мети*. Це відчуження є засобом для поліпшення життя. Людина жертвує часткою себе, перетворюючи її на «чуже» собі і пануюче над нею, але заради більшого блага, заради того, аби бути більш вдоволеною, отримати більше «задоволень» (за Сократом).

На противагу цьому німецька класична філософія ближча до концепції Платона. Не розрізняючи чітко відчуження і опредметнення та вбачаючи мету життя в опредметненні, німецькі філософи-класики, власне кажучи, включа-

ють до цієї мети відчуження, яке постає реалізацією себе, опредметненням людини.

І. Кант, здійснивши гносеологічний («коперніканський») поворот у філософії, змістив і точку зору на цю проблему, представивши інше бачення як більш конструктивне. Людина пізнає лише те, що вона чуттєво сприймає. Однак це не «речі-в-собі», принципово непізнані, а явища, *феномени*, тобто структурно організовані дані органів чуттів. «Річ-явище» – синтез чуттєвих даних і апріорних форм розуму. У процесі організації цього досвіду людина, можливо, навіть неусвідомлено відчужує від себе структуру цих апріорних форм, надаючи їх «форму» речам. Інакше вона ні пізнавати, ні жити не може. Це і є сутність її існування, що саме по собі, природно, для людини є *самоцінним*.

Саме тому – через «буденність», «звичність», «неможливість жити по-іншому» – людина й не усвідомлює це відчуження та своє відчужене життя. Але саме це дозволяє людині (за І. Кантом) регулярно долати відчуження: людина в процесі пізнання впізнає «своє рідне» у речах, саме те (і лише те), що вона сама ж туди і вклала. Тим самим вона долає відчуження в даному акті пізнання, але тільки для того, аби у наступну мить почати все з початку: відчужувати себе, знову фактично творити світ, потім впізнавати в ньому себе і невідрефлектованою свідомістю дивуватися, наскільки світ людський і логічний. Засвоївши цю «логіку», знову починати з початку, тому що це і є життя людини. Іншого не дано.

Однак І. Кант – фігура «перехідна» в нашому тлумаченні відчуження, адже поєднує в собі «платонівську» тенденцію і частково «сократівську». Річ у тім, що людина, за І. Кантом, не «суверенно» творить світ. Є «річ-у-собі», людиною не створена і далека їй, оскільки привносить у її життя, її світ різні ірраціональні ефекти і несподіванки. Із взаємного впливу один на одного «річ-у-собі» і людина (органами чуттів) спільно творять чуттєвий матеріал. Але його справжня «чужість», ірраціональність приходять від «речі-в-собі». Сама ж «річ-у-собі» – явище необхідне, вона потрібна людині як засіб залишитися на «твердому ґрунті», як засіб «устояти на землі» і не розчинитися у своєму суб'єктивному умоглядному світі.

І. Кант приділив недостатньо уваги аналізу «речі-в-собі», щоб стверджувати це з впевненістю, але у нашому контексті можна сказати, що він розробив нову порівняно з попередньою «платонівську» концепцію, приділивши «сократівській» концепції увагу як данину традиції. І дійсно, це великий крок уперед в аналізі відчуження. І. Кант фактично показав, що перед тим, як відчужувати своє політичне життя (Т. Гоббс), майно (Ж.-Ж. Руссо), духовні цінності (Ф. Шіллер) тощо, людина вже споконвічно здійснила ще більш глобальне відчуження (опредметнення) – вона майже «створила» увесь світ, олюднивши його і зречевивши себе. Це можна розглядати як ще вищий щабель узагальнення в дослідженні відчуження.

Однак І. Кант свою концепцію «створення світу» суб'єктом на основі трансцендентальних форм сам безпосередньо не пов'язував з аналізом конкретних соціальних процесів. Він залишив існувати «річ-у-собі», яка, до того ж, відчужена від людини, але потрібна їй як *засіб усталеності* в житті, як точка опертя.

Цього прагнув позбутися *Й. Г. Фіхте*, нібито цілковито переходячи до «платонівської» традиції. Поняття відчуження він уживав при описуванні породження світу творчим суб'єктом, тобто фактично при описуванні об'єктивування, «опредметнення» людського «Я». Відчуження, за *Й. Г. Фіхте*, – акт «опредметнення» «Я» в «не-Я». Це і є життя – те самоцінне, заради чого людина існує. «Твоя діяльність, тільки твоя діяльність, – стверджував *Й. Г. Фіхте*, – визначає твою цінність» [4, с. 7].

Але *Й. Г. Фіхте* на цьому не зупиняється, він закладає основу для подальшого розвитку проблеми. Створений людським «Я» світ виявляється не настільки вже й близький для нього. У світі діє й деяка справді «далека» сила, що перебуває за межами «не-Я». Філософ підходив до вивчення людського життя не просто як до життя сукупності індивідів, а як до життя людського Роду. Основа життя всіх людей, основа життя Роду – Розум, закон життя всього людства як усякого духовного буття. Розум «діє як природна сила і як природний закон, що виявляється у свідомості, неясному почутті як неясний інстинкт» [4, с. 7]. Цей Розум і «втручається» у життя людського «Я», пропонуючи – найчастіше всупереч бажанням «Я» – що робити і як робити.

Розум («розумний інстинкт») пов'язаний із законом життя і має тим самим для «неясного інстинкту» як сліпого «прагнення» дійсно характер далекої сили. У житті людина всіляко прагне звільнитися від панування цієї далекої сили, але це їй не вдається, оскільки Розум-закон не може допустити суперечності із собою, тобто фактично не може допустити боротьби із самим собою. Тільки за допомогою «розмірковування» (розумного міркування) людина може позбутися цієї «Фройдівської» ситуації тиску на себе «Я» і «над-Я». Саме так вона може піднятися над своїми неясними інстинктами до закону Розуму і досягти, згідно з *Й. Г. Фіхте*, вищого і невідчужуваного права на життя – на життя Роду, родове. Але це майже неможливо через «неясний» зміст кожного окремого «Я» і неможливість у дрібній частці «Я» вмістити життя Роду.

Відчужена від Роду людина відчуває це безпосередньо і насамперед завдяки наявності держави, адже саме вона є найближчою причиною відчуженого стану. Сам же «стан» держави визначається переважно «станом», в якому перебуває вся маса особистостей, які утворюють державу, оскільки відчужений стан «зв'язує руки найяснішим розумам і необмеженій владі та ставить межу виконанню їхніх планів» [4, с. 115]. Стан речей такий тому, що й держава – лише продукт об'єктивації певної вищої сили. Це сила, що тисне на людину, вбиваючи будь-яку схильність до творчості, самодіяльності. Вона стоїть і вище за державний устрій. Ця вища сила як неблаганний закон панує через державу і за допомогою нього над долями людського роду.

Незважаючи на «невблаганність» цього загального закону Буття, Й. Г. Фіхте, вірний своїй філософії «активізму», пропонує шлях рятування від цього гніту. Зазначений шлях виражається в досить простій схемі: зламати державне управління та встановити загальне християнство. Християнство – саме той засіб, що допоможе людям уникнути відчуженості та встановити рівність усіх перед Богом. Така апеляція до релігії є досить цікавою: у релігії, певному світогляді Й. Г. Фіхте вбачав шлях до подолання відчуження.

Отже, припустивши існування не створеної людським «Я» вищої сили, що до того ж панує над ним, Й. Г. Фіхте об'єктивно виявляється «перехідним» етапом від І. Канта до *Г. В. Ф. Гегеля*. Кантівський світ «речей-у-собі» Й. Г. Фіхте перетворив на духовну Вищу силу, залишивши її панувати над людиною. Вища сила – відчужена від людини міць, необхідна їй як *засіб* упорядкування життя. Гегель же у своїх дослідженнях сам перейшов з точки зору окремого людського «Я» на точку зору цієї сили, проголосивши Абсолютний Дух справжнім суб'єктом і буттям.

Тим самим Гегель остаточно позбувся і залишків подвійності позиції, перетворивши фактично повністю «відчуження» на «опредметнення» власної сутності суб'єкта, цілком ототожнивши ці поняття. Світовий дух відчужує від себе все, що пов'язано зі світом, природою, людиною, громадським життям тощо. Він – єдиний Творець усього, що існує. Історія духу є власне історією. Природа – також «відчужений» дух. І будь-яка дія Духу є його самовідчуженням. Інакше він існувати не може. У цьому відчуженні від себе і є його зміст, сенс його існування: «Історія духу, – зазначав Гегель, – є його «дія», те, що він робить, це є його відчуження» [5, с. 354].

Відчуження настільки пов'язується Гегелем із самим існуванням Духу, що часто й відчуження від Духа виглядає вже суб'єктом відчуження, а сам Дух – його результатом. Особливо яскраво це видно в гегелівській концепції про «два світи відчуженого від себе духу». У вченні про «Царство духу в собі відчуженого» Гегель писав: «Світ цього духу розпадається на два світи: перший є світ дійсності, або світ самого відчуження духу; другий є світ, що, піднімаючись над першим, дух споруджує собі у ефірі чистої свідомості. Цей другий світ, протилежний зазначеному відчуженню, саме тому від нього й не вільний, а скоріше є тільки іншою формою відчуження, яка в тому і полягає, що має свідомість у двоїстого штибу світах і охоплює обидва» [5, с. 262]. Обидва світи виявляються один щодо одного власними відчуженнями.

За Гегелем, людина може подолати це відчуження, але для цього потрібно величезне зусилля, аби зробити «стрибок» у новий світ, в якому зіллються за допомогою власного духу розум і людина. Саме тому для подолання відчуження зі світу природи відбувається важкий і болісний вихід духу – для того, щоб повернутися в абстрактний світ, світ ідеального мислення. «За вченням Гегеля, – пише Т. П. Ойзерман, – дух (а отже, і людина)

почувається, так би мовити, незатишно в природі, прагне подолати це своє відчужене буття і лише в абстрактній стихії мислення самосвідомість знаходить задоволення» [6, с. 295].

Це означає, що, на погляд Гегеля (періоду «енциклопедії»), подолання відчуження, по-перше, відбувається; по-друге, воно відбувається у сфері мислення завдяки мисленню; по-третє, лише на певному щаблі розвитку світового розуму, тобто (якщо не залишатися в рамках гегелівської термінології) коли склалися об'єктивні передумови цього подолання. Загальну схему «відчуження – існування» Світового духу далі Гегель конкретизує. У результаті цього з'являється нібито другий рівень феномену відчуження. Перший – відчуження як «відкидання» абсолютної ідеї себе в природу. Тут відбувається практичне ототожнення відчуження з «опредметненням» абсолютної ідеї, відчуження як певна «абстрактна» творча діяльність Духу.

Другий рівень відчуження пов'язаний уже з конкретною діяльністю людини. Через те, що людину Гегель в остаточному підсумку звів до «самосвідомості», то будь-який об'єкт, що перебуває перед ним, постає саме предметом свідомості. Більше того, цей предмет є фактом «опредметнення» такої самосвідомості. Навіть у процесі праці зберігається ця ситуація. «Самосвідомість, – писав Гегель, – знаходить себе в продукті праці. Форма як «предметне негативне» або «чужа сутність» знята, і «чужий зміст» праці набув вигляду «власного змісту того, хто працює»» [5, с. 106].

Очевидно, що в цьому разі праця у Гегеля постає не дійсно відчуженою – у сучасному розумінні цього терміна, а як «уявно» відчужена, розглянута тільки як позитивна сторона праці, тобто та, що «покладає» предмет, створює його, опредметнюючи себе у ньому. Але власне відчуження, тобто «негативна» сторона праці, філософ не розглядає. Для нього це цілком природно, адже жодного серйозного зв'язку між уречевленням праці, опредметненням людських властивостей і товарно-грошовою формою відчуження, наприклад, цього опредметнення, для нього не існує. Відчуження є «лише» *явще* (Духу, людини).

За Гегелем, праця – це взаємодія людей. І якщо людина щось втрачає у процесі опредметнення-відчуження, то вона здобуває (розпредметнює – за-своює) теж деякі людські якості – як плату за свою працю. Однак з праці як взаємодії людей філософ виводить і нові форми відчуження «вищого» рівня – різні форми відчуження у вигляді громадського ладу, суспільних інститутів, законів тощо. Такий поділ відчуження на більш «конкретне» і більш «абстрактне», вочевидь, став джерелом і соціально-економічних досліджень К. Маркса. Отже, маємо в гегелівській концепції фактично два головні види відчуження: первинне і основне – це самовідчуження Духу як сутнісна характеристика його «життя»; і вторинне, похідне – це самовідчуження людини в процесі її існування як сутність її ж життя.

Людвіг Фейєрбах, продовжуючи дослідження з даної проблеми і відмовляючись від гегелівського Абсолюту, не погоджується з людським самовідчуженням як вторинним і похідним. Тим самим він повертається на «точку зору» людини. Але цим фейєрбахівське «повернення» не закінчується: він не тільки йде на догегелівський рівень загальності дослідження відчуження, а й фактично йде від «платонівської» традиції до «сократівської». Досліджуючи *духовне самовідчуження* людини в релігії, Л. Фейєрбах знову переходить до тлумачення відчуження не як «самоцінного» феномену (що ми бачили в Канта, Фіхте, Гегеля), а як «засобу» для певного поліпшення життя.

І в цьому тлумаченні, як справедливо зазначає Ю. Давидов, «Фейєрбах істотно уточнює проблему, коли заявляє, що у всіх випадках «відчуження» може йтися лише про відчуження людини» [7, с. 99]. Звузивши в такий спосіб проблему відчуження до «відчуження людини», Л. Фейєрбах ще більше уточнює власну позицію. Унаслідок антропологічності своєї філософії, він у центрі питання про відчуження бачить насамперед людську свідомість. І виявляється природним, що феномен відчуження представлений фактично лише одним своїм видом – духовним відчуженням, і навіть ще вужче – релігійним.

Незважаючи на вузькість такої постановки проблеми, Л. Фейєрбах виявився одним з найбільших теоретиків, що розкрили людські засади Бога і релігії. Як говорив сам Л. Фейєрбах: «Божественна сутність не що інше, як людська сутність, очищена, звільнена від індивідуальних меж, тобто від дійсної тілесної людини; об'єктивована, тобто яку розглядають і шанують як окрему сторонню сутність» [8, с. 43]. Так, людина, відчужуючи свій дух, свою свідомість, перетворює їх на об'єкт і поклоняється йому. «Об'єкт» при цьому ставленні «оживає» і починає панувати над людиною, стаючи її господарем, Господом. І це панування доходить, як показує Л. Фейєрбах, до парадоксальних речей: Бог стає безсмертним, безгрішним, а людина – гріховною, завжди «винуватою» перед власним же витвором.

Бог – завжди щось позитивне, людина – негативне. Ці два феномени внаслідок такого стану речей, природно, виявляються настільки несхожими і далекими один від одного, що стають «чужими», «далекими» у своїх відносинах: «Щоб збагатити Бога, треба розорити людину, аби Бог був усім, людина має стати «нічим»» [8, с. 56]. І згодом: «Теологія розвінчує і засуджує людину, щоб цю відчужену сутність знов-таки з нею ототожнювати» [8, с. 117].

Людина «руйнує» себе, усе більше і більше власних якостей відчужуючи від себе, доводячи їх до логічної межі і приписуючи Богові: сила людини перетворюється на всемогутність Бога, розум і знання – на всевідання, тривалість життя – на безсмертя і вічність, доброта – на вседоброту тощо. У цьому процесі й відбувається «збагачення» Бога атрибутами, що видаються його власними, притаманними лише йому одному. Як стверджує, виходячи з подібного пояснення божественних властивостей, Л. Фейєрбах, надприродні сили (боги...) у реальному світі не існують і тому релігія має «дійсний» характер – у тому сенсі, що все в ній (у тому числі боги) не з «потойбічного» світу, а з

нашого, реального, дійсного світу, тільки представлене це все в перекрученому, ілюзорному вигляді.

«Таємниця невичерпного джерела божественних властивостей є не що інше, як таємниця людської, нескінченно різноманітної, нескінченно зумовленої і саме через це чуттєву сутність» [8, с. 53]. Аналізуючи далі цю таємницю «вигаданості» Бога людиною, Л. Фейєрбах акцентує увагу на тому, що цей процес відчуження доходить до того, що людина втрачає реальність власного буття і реальність навколишнього світу. Єдиною і дійсно справжньою реальністю виявляється лише «відчужений» від людини Бог, що є «не що інше, як сутність людської здатності до уяви, мислення та уявлення, сутність, що стала дійсною, предметною, що слугує об'єктом думки і уявлення як дійсної і навіть найбільш дійсної абсолютної сутності» [8, с. 469].

Л. Фейєрбах настільки захоплений розвінчуванням таємниці Бога і процедурою людського самоосуду, що майже не звертає уваги на *історичний* контекст цього самовідчуження. Його не цікавить фактично, ні в який час, ні в якій країні, ні в яких суспільних умовах це відбувається, ні навіть у якому світі. Людина, таким чином, виявляється поза історичною, абстрактною людиною, «придатною для всіх часів і народів».

Як зазначав Ф. Енгельс, «за формою він (Л. Фейєрбах. – *Авт.*) реалістичний, за точку відліку він бере людину, але про світ, у якому вона живе, ця людина, у нього немає й мови, і тому його людина залишається постійно тією ж абстрактною людиною, що фігурує у філософії релігії. Ця людина з'явилася на світ не з материнського лона, вона, як метелик з ляльки, вилетіла з бога монотеїстичних релігій. Тому вона живе не в дійсному історично розвиненому та історично конкретному світі. Хоча вона перебуває у спілкуванні з іншими людьми, але кожна з них настільки ж абстрактна, як вона сама» [9, с. 295].

Унаслідок цього відчуження у Л. Фейєрбаха втрачає своє підґрунтя, оскільки з поля зору, а отже, і з життя «випали» або виявилися свідомо викинутими реальні, земні, дійсні причини відчуження. Відповідно до цього необхідно лише *скасувати християнство*, і людина звільниться від божественного пута, повернеться до себе, до власної не відчуженої сутності. Виявляється, що причина відчуження – теж усередині людини. Ніщо її більше не змушує самовідчужуватися, тільки вона сама – через не цілком зрозумілі причини – починає самовідчужуватися і стає «рабою божою». Реальні причини цього процесу випали з поля зору Л. Фейєрбаха разом з усією людською історією. «Матеріалізм і історія у нього, – писали К. Маркс і Ф. Енгельс, – повністю відірвані одне від одного» [10, с. 44]. Обмеженість Л. Фейєрбаха, на наш погляд, тут полягає не в тому, що, на його думку, подолання відчуження означає подолання ілюзорного світогляду, а в тому, що останнє можливе незалежно від конкретно-історичного стану суспільства.

Як *висновки* зазначимо, що всі передумови для появи марксистського дискурсу відчуження були сформовані. Це стосується як ідеалістичного, так і матеріалістичного тлумачення проблеми відчуження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Відчуження: минувшість і сьогодення : монографія / відп. ред. В. Г. Табачковський. – К. : Наук. думка, 1995. – 139 с.
2. Ноговицын О. М. Ступени свободы. Логико-исторический анализ категории свободы / О. М. Ноговицын. – Л. : Изд-во Ленинград. ун-та, 1990. – 217 с.
3. Гоббс Т. Сочинения : в 2 т. / Т. Гоббс. – М. : Мысль, 1991. – Т. 2. – 731 с.
4. Фихте И. Г. Факты сознания. Наукословие, изложенное в общих чертах / И. Г. Фихте : пер. с нем. – СПб. : Тип. акц. об-ва Брокгауз-Ефрон, 1914. – 152 с.
5. Гегель Г. В. Ф. Философия права / Г. В. Ф. Гегель // Гегель Г. В. Ф. Сочинения. – Т. VII. – М. : Соцэкгиз, 1934. – 380 с.
6. Ойзерман Т. И. Философия как история философии / Т. И. Ойзерман. – СПб. : Алетейя, 1999. – 447 с.
7. Давыдов Ю. Н. О месте и значении исторической компоненты в составе социальной теории. Предисловие к циклу статей / Ю. Н. Давыдов // Полис. – 1993. – № 4. – С. 97–101.
8. Фейербах Л. Избранные философские произведения : в 2 т. / Л. Фейербах. – М. : Госполитиздат, 1955. – Т. 2. – 943 с.
9. Энгельс Ф. Людвиг Фейербах и конец классической немецкой философии / Ф. Энгельс // К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения. – 2-е изд. – М. : Госполитиздат, 1960. – Т. 21. – С. 269–317.
10. Маркс К. Немецкая идеология / К. Маркс // К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения. – 2-е изд. – М. : Госполитиздат, 1955. – Т. 3. – С. 7–544.

СТАНОВЛЕНИЕ СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКОГО ДИСКУРСА ОТЧУЖДЕНИЯ: ДОМАРКСИСТСКИЙ ЭТАП

Кузь О. Н., Сахань Е. Н.

Рассмотрена проблема становления социально-философского дискурса отчуждения. С учетом известных домарксистских концепций отчуждения (Сократ, Платон, Гоббс, Руссо, Кант, Гегель, Фейербах), авторы пытаются прояснить их комплементарность и коннотационный потенциал.

Ключевые слова: *отчуждение, человек, общество, социальность, труд.*

BECOMING A SOCIAL-PHILOSOPHICAL DISCOURSE OF ALIENATION: PRE-MARXIST PERIOD

Kuz O. N., Sakhan E. N.

The article is devoted to the formation of social and philosophical discourse of alienation. Considering the well-known pre-marxist concepts of alienation (Socrates, Plato, Hobbes, Rousseau, Kant, Hegel, Feuerbach), the authors attempt to clarify their complementarity and potential of connotations.

Keywords: *alienation, man, society, sociality, work.*

УДК 32: 001.891.3 (075.8)

О. В. Воронянський, кандидат історичних наук, доцент

«НАЦІОНАЛЬНІ ІНТЕРЕСИ» ЯК КАТЕГОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

Поняття «національні інтереси» розглянуто як політичну категорію, сутністю якої є агрегування різноспрямованих соціальних вимог у суспільстві. Національні інтереси відображають конкурентну боротьбу в суспільстві з приводу доступу до ресурсів і суспільних благ та владного контролю такого доступу з боку національної держави.

Ключові слова: національні інтереси, нація, національна держава.

Актуальність проблеми. Категорія «національні інтереси» досить широко використовується у вітчизняному політичному та медійному просторі, а також у наукових дослідженнях. Проте вона не має обґрунтованого єдиного наукового визначення, залишаючись предметом вільного тлумачення з боку представників окремих наук, політиків та журналістів. Така ситуація суперечить принципам наукового аналізу, оскільки багатозначність змісту поняття не дає можливості повноцінно використати його для дослідження реальної дійсності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій з даної проблематики свідчить про те, що сам термін «національні інтереси» був запозичений українськими науковцями із західної англійської політичної літератури, в якій він має значення державного інтересу (англ. *national interest*). В інших європейських мовах це поняття виражається в термінах, висхідних до сформульованого ще Н. Макіавеллі поняття державного інтересу (італ. *ragion di Stato*, франц. *raison d'État*, нім. *Staatsräson*). У західній науці ототожнення понять «національні інтереси» та «державні інтереси» впливає з традиційного для неї розуміння категорії «нація» як поєднання мононаціонального громадянського суспільства і створеної ним держави (так звана нація-держава). Звідси поняття «національні інтереси» постає як узагальнююча категорія, що знімає суперечності між розумінням інтересів держави і громадянського суспільства.

Тому більшість сучасних західних науковців (К. Боулдінг, Л. Козер, Р. Дарендорф, Г. Зіммель, Р. Парк та ін.) розглядають проблему національних інтересів фактично лише у парадигмах конфліктології міжнародних відносин, виходячи з того, що інтереси окремих націй-держав формуються в конкурентному середовищі міжнародної боротьби за духовні цінності та доступ до світових ресурсів. Показово, що в осмисленні національних інтересів у сучасній західній політології теоретичний пріоритет має напрям політичного реалізму, який детермінує їх насамперед зовнішньополітичними умовами

(виходячи саме з того, що у сфері міжнародних відносин інтереси всіх груп окремого суспільства начебто збігаються).

У російській політологічній науці категорія «національні інтереси» використовується відносно мало. Пов'язано це насамперед із надзвичайною «вибухонебезпечністю» проблем міжнаціональних відносин у багатонаціональній Російській Федерації, суб'єктами якої є низка національних державних утворень із власним баченням національних інтересів та підходів до їх вирішення. Саме через намагання значної частини дослідників уникнути політичних проблем при визначенні понять «нація» та «національні інтереси» у російській політології відсутні єдині підходи до розуміння останньої категорії. На думку деяких російських науковців, національний інтерес в умовах глобалізації стає або архаїзмом наукової думки, або «одним з численних псевдопонять, за яким жодної реальності не приховується» [1, с. 66]. Представниками цього підходу є Б. Капустін, Д. Фурман та ін.

Більшість російських дослідників, посилаючись на невизначеність і розмитість поняття «національні інтереси», взагалі надає перевагу синтетичному поняттю «національно-державні інтереси», пов'язуючи останні не скільки з інтересами націй, стільки з загальнодержавними інтересами. Таким підходом характеризуються праці Л. Абалкіна, В. Межуєва, В. Тішкова та ін. Так, Л. Абалкін вважає, що категорія «національно-державні інтереси», не виключаючи ні різноманіття інтересів, ні їх внутрішньої суперечливості, а часом і антагоністичності, надає можливість їх наукового аналізу з огляду на дослідження об'єктивної заданості національно-державних інтересів геополітичним становищем та цивілізаційними особливостями сучасної Росії [2]. Варіантом такого підходу є точка зору Т. Алексеевої. Вона розуміє національні інтереси як потреби виживання держави, зумовлені реальним оцінюванням протидії середовища, а також власних можливостей і потенціалу. Різницю між національними і державними інтересами Т. Алексеева вбачає в тому, що останні являють собою лише «домагання, не підкріплені належними ресурсами» [3, с. 80].

В Україні вивченню різноманітних аспектів національних інтересів присвячено наукові праці та експертні дослідження В. Богдановича, О. Власюка, А. Гальчинського, Р. Зіммермана, Г. Пастернак-Таранущенко, І. Романова, В. Саламатова, Г. Ситника, О. Чомахашвілі та ін. Проте розуміння самого змісту даної категорії у різних авторів далеко неоднакове. Так, Г. Ситник визначає національний інтерес як усвідомлену суспільством, виражену елітою і затверджену законодавством життєво необхідну потребу всіх членів суспільства, яка реалізується через систему державного управління країни [4]. О. Бабкіна та В. Горбатенко наголошують на необхідності розрізняти інтереси окремих націй, що населяють Україну, та національні інтереси як інтегральний вираз інтересів усіх членів суспільства [5]. В. Ліпкан пропонує розрізняти інтереси особи, інтереси суспільства та інтереси держави як окремі, хоча і взаємопов'язані групи інтересів [6].

Однак здебільшого в українській науковій літературі та експертних дослідженнях категорія «національні інтереси» використовується у розумінні потреб держави, що визначаються зовнішньоекономічною і геополітичною ситуацією, культурно-історичними традиціями, необхідністю забезпечення безпеки, захистом населення від зовнішньої загрози, екологічних катастроф тощо. Типовим прикладом такого підходу є визначення Г. Яворської, яка детермінує національні інтереси «позицією держави щодо системи міжнародних відносин» [7]. Застосування ж даної категорії для аналізу інтересів громадянського суспільства (основою якого і є нація в етніцистському розумінні), як правило, українські дослідники вважають некоректним. Підставою для цього слугує посилення на те, що національні інтереси апелюють до образу єдиної нації або держави, а внутрішня політика в демократичній державі принципово повинна бути плюралістичною.

Таке тлумачення методологічних засад дослідження категорії «національні інтереси» суперечить основним засадам теорії політичних систем, зокрема про агрегування різноспрямованих суспільних вимог, плюралістичний характер суб'єктності політичної влади та механізмів її реалізації. Фактично цей підхід базується на ототожненні понять «нація» та «державна», «політична влада» та «державна влада». Крім того, етатистський за своєю сутністю підхід до поняття «нація» як до політико-державної категорії суперечить домінантним у вітчизняній науці розумінням нації як етнокультурної спільноти, яка становить більшість громадянського суспільства України. Разом із тим визнання експертними групами наявності внутрішніх різноспрямованих інтересів усередині спільноти, що визначається ними як українська нація, є важливим сигналом для українських науковців, котрі прагнуть оперувати категорією «нація» як внутрішньо несуперечливим, неподільним поняттям.

Метою статті є визначення політичної сутності та суб'єктності категорії «національні інтереси».

Виклад основного матеріалу. Сучасна міжнародна політична система склалася як сукупність національних державно-територіальних утворень. На історичній сцені головними дійовими особами залишаються і надовго ще залишаться нації як спільноти людей, пов'язані мовою, культурою і ментальністю, що використовують взаємні економічні зв'язки, спільну територію і національну державу як засоби виживання і розвитку. Саме згуртованість за національною ознакою призводить до формування у спільності національних інтересів і цінностей, реалізація яких спрямована на самовизначення і самоствердження в сучасному світі.

Однак національний тип організації соціуму (так само, як і етнічний) ніколи не був єдиним і більш того – самодостатнім. Поряд із ним і навіть у його межах існує достатня кількість інших типів соціальної організації, в яких роль інтегративного чинника відіграють не національні, а економічні, культурні, гендерні та інші характеристики. Та й сама нація як соціальний

організм не є монолітною – це досить складна система з перманентною динамікою еволюції внутрішньої структури, в якій інтереси окремих страт, класів та прошарків створюють конкурентне і навіть конфліктне середовище.

Тому національний інтерес, як і будь-який політичний інтерес, у довгостроковому плані не є самостійним. Він визначається існуючими в суспільстві економічними та соціальними інтересами, які не є незмінними. Останні у свою чергу відображають потреби і відносини, що формуються в процесі споживання і розподілу матеріальних ресурсів та культурних цінностей. Політичний інтерес держави як суб'єкта влади – здійснення владних дій у процесі реалізації свого панування – має за кінцеву мету контроль доступу до ресурсів та цінностей. У самому суспільстві це об'єктивно передбачає боротьбу між різними соціальними групами та класами. Боротьба політичних інтересів, які відображають економічні інтереси різних груп суспільства (в окремих випадках антагоністичні) є основою всього політичного процесу.

Питання ж щодо культурно-мовних інтересів соціальних спільнот із точки зору владних відносин є другорядним. Доведено, що навіть спільноти, створені не на основі кровно-спорідненої єдності, в перебігу загальної діяльності формують спільну культуру і соціальні інститути, з часом набуваючи рис етносу з власною етнічною, а в перспективі й національною самосвідомістю. Саме таким шляхом сформовано і більшість сучасних націй [8]. З другого боку, у кровно-споріднених спільнот, які проживають у різних умовах, формуються власні субкультури і навіть діалектичні мовні системи, які з часом можуть перерости в окремі культуру та мову.

Разом з тим не слід забувати, що термін «національні інтереси» правомірно використовувати лише в тому разі, коли ці інтереси сформульовано саме нацією як політичною спільнотою громадян національної держави. Якщо носієм державного суверенітету є не нація, а монарх чи олігархічне угруповання, то використання цього терміна з наукової точки зору не можна визнати правомірним, навіть за умови, що сама правляча верхівка користується ним у політичній сфері життя. Водночас не можна змішувати поняття національного інтересу з інтересами титульної етнічної нації, оскільки вона представляє не всю політичну націю держави.

Для визначення політичної сутності національних інтересів України вихідним є розуміння сучасної української нації як відкритої поліетнічної спільноти, яка усвідомлює себе українським народом, а її члени – політично суб'єктними громадянами суверенної держави. На нашу думку, саме такий підхід, сприяючи подоланню етнонаціональної обмеженості окремих націй та етносів, створює умови для консолідації українського суспільства навколо ідеї національної держави, яка здатна забезпечити права своїх громадян незалежно від їх етнічного походження. Звідси категорія «національні інтереси» визначається як агрегований вираз інтересів політично суб'єктних членів суспільства національного типу, що реалізуються через політичну

систему відповідної національної держави як компроміс у поєднанні запитів суспільства в цілому та індивідів і соціальних спільнот (у тому числі етнонаціональних), які його складають.

Національна держава як центральний елемент політичної системи теоретично покликана якнайточніше виражати національні інтереси, вирішувати соціальні суперечності та забезпечувати права своїх громадян. Але, оскільки національні інтереси реалізуються державою насамперед через державні інтереси, то останні можуть приховувати за собою інтереси державного апарату і навіть персонального складу органів державної влади. Ці інтереси можуть відрізнятись, а то й суперечити реальним національним інтересам, подаючись у той же час масовій свідомості як національні. Уникнути цих суперечностей можна тільки шляхом створення ефективної системи зворотного впливу суспільства (а не лише його еліт) на механізм державної влади, який дозволяє своєчасно коригувати ухвалені політичні рішення відповідно до динаміки національних інтересів у всіх сферах суспільного життя.

Висновки. Можна зазначити, що як в українській, так і в зарубіжній політичній науці домінують підходи, котрі фактично отождожують поняття «національні інтереси» з двома принципово відмінними категоріями:

– державними інтересами, які формулюються насамперед представниками правлячого угруповання і не завжди збігаються з інтересами основної маси громадян;

– інтересами націй як етнокультурних спільнот.

Вважаємо, що найбільш перспективним у науково-аналітичному плані підходом до визначення політичної сутності категорії «національні інтереси» є її розуміння як агрегованого інтересу політично суб'єктних членів суспільства, яке будує свою політичну систему навколо державності національного типу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Капустин Б. Г. Малопродуктивная категория [круглый стол «Концепция национальных интересов: общие параметры и российская специфика»] / Б. Г. Капустин // Мировая экономика и международные экономические отношения. – 1996. – № 7. – С. 65–69.
2. Абалкин А. О национально-государственных интересах России / А. О. Абалкин // Вопр. экономики. – 1994. – № 4. – С. 4–12.
3. Алексеева Т. А. Инструментальное понятие (круглый стол «Концепция национальных интересов: общие параметры и российская специфика») / Т. А. Алексеева // Мировая экономика и международные экономические отношения. – 1996. – № 8. – С. 74–86.
4. Ситник Г. П. Концептуальні та організаційні засади забезпечення національної безпеки України : навч. посіб. // Г. П. Ситник. – К. : Вид-во НАДУ, 2005. – 180 с.

5. Політологія : підручник / ред. О. В. Бабкіна, В. П. Горбатенко. – К. : ВЦ Академія, 2003. – 528 с.
6. Ліпкан В. А. Національна безпека України : навч. посіб. // А. В. Ліпкан —К. : Кондор, 2008 – 552 с.
7. Круглий стіл «Національні інтереси України – історія, реалії, перспективи», проведений 18 листопада 2008 р. Фондом «Демократичні ініціативи» / Електронний ресурс. – Режим доступу : {<http://dif.org.ua/ua/publications/comentar/jij>}.
8. Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса / Ю. В. Бромлей. – М., 1983. – С. 412.

«НАЦИОНАЛЬНЫЕ ИНТЕРЕСЫ» КАК КАТЕГОРИЯ ПОЛИТИЧЕСКОЙ НАУКИ

Воронянский А. В.

Понятие «национальные интересы» рассмотрено как политическая категория, сущностью которой является агрегирование разнонаправленных социальных требований в обществе. Национальные интересы отражают конкурентную борьбу в обществе по поводу доступа к ресурсам и властного контроля над этим доступом со стороны национального государства.

Ключевые слова: национальные интересы, нация, национальное государство.

«NATIONAL INTERESTS» AS CATEGORY OF POLITICAL SCIENCE

Woronyansky O. V.

The concept of «national interest» is seen as a political category, the essence of which is the aggregation of differently oriented social demands in society. Reflect the national interests compete in society over access to resources and imperious control over the access from national state.

Keywords: national interests, nation, nation state.

УДК 316. 648

О. К. Садовніков, кандидат філософських наук, доцент

РЕМІФОЛОГІЗАЦІЯ В СУСПІЛЬСТВІ СПОЖИВАННЯ

Споживання стає в нашому суспільстві важливим чинником, який справляє вплив на різні соціальні сфери, поступово діє і на свідомість, перенаправляючи її у бік ірраціоналізації. Споживання діє не тільки як частка економічних стосунків, а стає сенсом для людського існування, набуваючи ознаки міфу. І вже як міф споживання

перебудовує свідомість сучасної людини, що є сенс розглядати як ситуацію реміфологізації суспільної свідомості.

Ключові слова: *ірраціональність, міф, міфологія, міфологічна свідомість, суспільство споживання, сучасність, реміфологізація.*

Актуальність проблеми. Численні характеристики, що надаються для позначення сучасного суспільства, мають на меті розкрити суттєві риси існування та розвитку людства. Філософські, соціологічні, економічні, політологічні, футурологічні надбання найчастіше пропонують розглядати наше суспільство як постмодерністське, постіндустріальне, масове, інформаційне, споживаюче, що, безумовно, має сенс та відповідає дійсності. Але ж ці формулювання вказують на зовнішні вияви діючого суспільства, недостатньо занурюючись у зміни, що відбуваються у суспільній свідомості, яка у свою чергу корелює, переосмислює та змінює суспільство. Відштовхуючись від загальною позиції, згідно з якою свідомість спрямовує дії людини на перетворення навколишньої дійсності заради задоволення власних потреб, на перше місце слід ставити свідомість що створює, а вже на друге – результати діяльності та ті перетворення, які стають наслідком свідомості, що втілює.

Таким чином, актуальність статті полягає в необхідності з'ясування змін, що відбуваються в свідомості сучасного суспільства, для розуміння загальних сил і процесів, що змінюють соціальне середовище, моральний та інтелектуальний стан суспільства.

Аналіз останніх джерел та публікацій. На сучасному етапі гуманітарні дослідження в більшості зосереджуються на проблемах сьогодення, що є цілком виправданим, але ж це не дає можливості розуміти стратегічні еволюційні зміни, що відбуваються з людством та не відображає зміни, що відбуваються у свідомості. Особливості сучасного стану суспільства, котре є сенс розглядати як суспільство споживання, відображено в працях Е. Фромма, В. Ільїна, Н. Леденцова, К. Кондратьєва та ін. Вплив міфологічної свідомості на життя суспільства достатньо переконливо було досліджено в роботах Р. Барта, Я. Голосовкера, М. Еліаде, Е. Кассирера, К. Леви-Стросса, О. Лосєва, К. Хюбнера З. Фрейда, К. Юнга.

Але ж сила впливу міфології та перебудови, що відбуваються у суспільстві під впливом зорієнтованої в напрямі міфу свідомості, недостатньо опрацьовано. Винятком є робота Ж. Бодрійєра «Суспільство споживання», яка побачила світ у 1970 р., та була перекладена на російську мову у 2006 р. У цій книзі аналізуються основні проблеми суспільства споживання, визначаються його головні риси, які впливають на формування та реорганізацію нової свідомості, притаманної суспільству споживання. Ж. Бодрійєр зазначає, що свідомість суспільства споживання активно використовує, впроваджує та розвиває саме міфологічні компоненти, які починають превалювати над іншими формами свідомості, та взагалі в сучасному світі відбувається процес формування нового світогляду.

У вітчизняних дослідженнях розвиток міфологічної свідомості в умовах зростаючого впливу чинників, що притаманні суспільству споживання, не набув відображення, за винятком робіт економічного та маркетингового характеру, які використовують характерні ознаки суспільства споживання для практичного застосування, в основному, в економічно-торговельній сфері.

Формування цілей статті визначається необхідністю розуміння сучасних соціальних процесів, що відбуваються в суспільстві, яке перебуває на етапі переходу до нового ступеня розвитку, до якого можна застосовувати визначення «суспільство споживання». Таким чином, головною **метою** статті є спроба наблизитися до розуміння змін, що відбуваються в суспільній свідомості на зламі суспільних відносин, та засади, що відтворюють суспільні відносини у майбутньому. Виходячи з цього, автор поставив завдання: висвітлити головні ознаки суспільства споживання, встановити їх вплив на ірраціоналізацію свідомості сучасного суспільства взагалі та зокрема українського суспільства у напрямі реміфологізації.

Виклад основного матеріалу. Сучасне суспільство досягло достатньо високого промислового, виробничого та наукового рівня. Відомо, що силу інтелектуального та економічного потенціалів суспільства в основному спрямовано на задоволення потреб людства, які слід вважати головними чинниками загального розвитку. Не заперечуючи значущість духовних, релігійних, політичних, географічних, технологічних та інших чинників, слід погодитися з думкою, що їхня роль є не абсолютною, а відносною. Абсолютними є, мабуть, лише людська праця, діяльність, суспільне виробництво, основу якого становить виробництво матеріальних благ, що забезпечують безпосереднє життя людини та суспільства [1; с. 159]. Але ж Е. Тоффлер, Д. Белл, Ф. Фукуяма, Н. Вінер, Д. Рісмен зазначають, що сучасне суспільство вийшло на новий рівень розвитку, а отже, і на нові суспільні відносини та світоглядні позиції.

Ці новації визначаються таким феноменом, як повстання мас, що відображає кризовий стан суспільства та створює заділ на майбутнє. Цей феномен не є цілком унікальним та притаманним тільки нашому часу [2, с. 15]. Утім, сьогодні вказує, що цей феномен набрав величезну силу деструктивного характеру. Якщо у попередні часи повстання руйнували застарілі форми існування суспільства, а на їх останках будувалися нові відносини прогресуючого характеру, то в сучасних змінах передусім убачаються руйнівні моменти, які не ставлять перед собою цілі перебудови. Це не означає, що суспільство спрямоване на кінець історії. Більш імовірно, що розвиток суспільства може увійти в стадію уповільненого розвитку і затяжних криз економічного, політичного та соціального характерів, вияви чого ми вже спостерігаємо як в окремих країнах, включаючи Україну, так і в загальносвітовому масштабі. Звісно, що недостатньо спостерігати ці негативні вияви, слід перш за все зрозуміти причину і сутність явища і тільки в цьому разі можливо зупинити деструкцію

і формувати нові умови існування та розвитку суспільства, а не намагатися нівелювати результати зіткнення минулого з майбутнім.

Ще у ХІХ ст. К. Маркс, Т. Веблен, Г. Зіммель, В. Зомбарт, Г. Марсель звернули увагу на домінуючу роль споживання в суспільстві. Загострюючи увагу до цієї проблеми Е. Фромм використовував термін «суспільство споживання» для позначення сучасного суспільства. За Е. Фроммом, накопичення речей при їх зростаючій кількості стає головним сенсом існування людини. Це відбувається тому, що коли з тих чи інших соціально-психологічних причин людина не може реалізувати себе в любові і творчості, то своєрідною сублимацією стає володіння речами, а їх кількість символізує певні досягнення людини у житті. Сучасна ж суспільна система спрямовується на задоволення потреб людини в її прагненні до накопичення та збереження самої системи. Як відомо, Е. Фромм сподівався, що наука в основі якої повинна знаходитися гуманістична етика, надасть можливість розв'язувати суспільні проблеми. На жаль, його оптимістичні погляди зіткнулися з реальністю дегуманізації мистецтва і науки.

Характер суспільства споживання було відображено в роботах Д. Рімена, котрий, виходячи з притаманних суспільству споживання ознак, до яких Д. Рімен відносить демографічний спад, урбанізацію, бюрократизацію, зростання нового середнього класу, зростаючі групові контакти, робить висновок про те, що соціальний характер формується ззовні як «орієнтований іншими». Влада Супер-Его значно послаблює свій вплив, не має твердої визначеності і власне «Я». Першочерговий вплив справляють групи ровесників та характерні для них норми поведінки, цінності та переконання. Впливову роль відіграють засоби масової інформації, авторитарна бюрократія та мода. Крім того, зберігаються й інші типи, що були більш розвинуті в попередні часи. Людина за таких умов розвивається як знеособлена, стандартизована, схильна до зовнішнього маніпулювання, і при тому важко переживає відчуження, дезорієнтацію, що приводить до кризового стану, виявом якого є апатія або ж, навпаки, підкреслена агресивність. Відбувається зростання натовпу самотніх.

Судження про зміни, що відбувалися і відбуваються в суспільстві споживання, досить докладно відображено в працях Ж. Бодрійяра. Його погляди спрямовані на повсякденність, яка поглинає сучасну людину, спрямовує її свідомість на розв'язання побутових проблем, формує власний світ, в якому панує споживання як форма існування, простежується втрата смислів і розквітає гра знаків у світі знаків. Ж. Бодрійяр зазначає, що відмовитися від споживання людина не в змозі, та від цього і неможливо відмовитися, людина потребує задовольняти власні попити. Йдеться про знакове споживання, коли речі стають своєрідним кодом, що надає сенсу їх власникові та поступово стає сімулякром самого власника. Крім того, споживання поширюється не тільки на речі, а й на час, простір, соціальні, політичні і культурні відносини. Воно стає керуючою силою людського існування.

Процеси, що змінювали суспільство в напрямі формування суспільства споживання, розвинені країни вже пройшли – Сполучені Штати Америки ще у 50-х роках, більшість європейських держав у 60-х роках ХХ ст. Зараз вони вже вступили в активну стадію існування в умовах суспільства споживання. Рівень життя, а точніше, рівень споживання, стає привабливим і жаданим для країн, що не досягли подібного рівня. Як наслідок, західний спосіб і стиль життя стають омріяними для більшості країн світу. Головним моментом тут визначається прагнення економічного добробуту та можливості користуватися досягненнями сучасної економіки насамперед у повсякденному житті. Проблеми, які існують та виникають у сучасному західному світі тьмяніють і відходять на другий план. Небажаним стає бачення того, що комфортне життя Заходу – це тільки розцяцькована, розрекламована, гламурна вершина айсберга, під якою ховається реальне життя.

Наша країна тільки наближається до суспільства споживання, але з огляду на стрімкість сучасного розвитку і прискорення процесів глобалізації ми відчуваємо ці зміни надто скоріше. Крім того, не досягши необхідного економічного рівня виробництва для задоволення власних потреб, ми змушені використовувати можливості інших виробників, від яких, врешті-решт, і починає залежати наш добробут, звідси – й орієнтація в напрямі цих виробників. Чим більше невітчизняні виробники задовольняють наші потреби, тим меншою стає потреба розвивати власне виробництво. Більше того, ми можемо зіткнутися з проблемами глобального характеру, гострою конкуренцією з розвиненими державами, боротьбою за виживання на планеті. На що вказував Патріарх Московський і Всея Русі Кирило 28 липня 2011 р. під час виступу в прямому ефірі на каналі «Інтер», коли говорив: «Якщо все суспільство стане на шлях такого нестримного споживання, то і земля наша, ресурси її цього не витримають! Вже доведено: якщо середній рівень споживання буде таким, як в США, то основних ресурсів вистачить всього на 40–50 років. Бог не дав нам ресурсів, щоб усім жити так».

Суспільство споживання вже набуло власних ознак, до яких можна віднести: індивідуалізацію споживання, доступне споживання матеріальних благ, бурхливий розвиток техніки, перевищення витрат над доходами, зниження тривалості робочого часу і зростання вільного, нівелювання соціальної структури суспільства при наявності страт, споживання стає цінністю існування, дрібні магазинчики замінюються дрогсторами, шопінг перетворюється на найголовнішу форму дозвілля, розширюється інформаційний простір, доступ до якого контролюється провайдером, та стає платним, бізнес керує культурою, відбувається віртуалізація грошей, розширюється система кредитування, прискорюються темпи моди, комерціалізація підпорядковує собі освіту, культуру, спорт тощо. При більш уважних дослідженнях змін, що відбуваються в сучасному суспільстві, можна знайти й інші ознаки, які характеризують суспільство споживання.

Але ж важливо не тільки з'ясувати зміни економічного та соціального характеру, а зрозуміти, який вплив ці зміни справляють на свідомість суспільства. Ж. Бодрійяр, Ж. Дельоз, Г. Маркузе, аналізуючи зміни, що відбуваються в свідомості суспільства споживання, доходять висновку про кінець трансцендентного в його розумінні започаткованому ще Г. Лейбніцем, як того, що є чимось позамежним, не досягається за допомогою розуму і досвіду. Осягнення дійсності концентрується на безпосередньому спостереженні існування. Ж. Бодрійяр вважає: «Наше суспільство мислить про себе і говорить про себе як про суспільство споживання. Принаймні, оскільки воно споживає, воно споживає себе як суспільства споживання, в ідеї» [3, с. 242]. Суспільство споживання стає міфом не в сенсі якогось химерного оповідання, не в сенсі спроби пояснити навколишній світ, або його окремих частин, а в сенсі розуміння міфу з позиції О. Лосева як життєву реальність [4, с. 205–404]. «Споживання – це міф, тобто це слово сучасного суспільства, висловлене ним стосовно самого себе, це спосіб, яким наше суспільство висловлюється про себе. І в деякому роді єдина об'єктивна реальність споживання – це ідея про споживання, рефлексивна та дискурсивна конфігурація, нескінченно відтворювана повсякденним і інтелектуальним дискурсом, яка набула значущість здорового глузду» [3, 242].

Суспільство споживання створює власну міфологічну реальність. Головним міфом є самоспоживання, яке формує навколо себе численні «відкриті твори». Такий термін використовує У. Еко задля описування твору, який не прагне розкриття власного вимислу, а навпаки, створює бажання сприймати твір як такий, що має рацію, пропонуючи або навіть нав'язуючи низку тлумачень і продукуючи можливість широких інтерпретацій. «Відкриті твори» є сенс сприймати як форми відтворення уявлень про картину світу. Їх функціонування відкриває шлях для повернення, впровадження та розвитку міфологічної свідомості як на індивідуальному, так і на суспільному рівні.

Міфи сучасного суспільства мають суттєво відрізнятись від класичних міфів. Останні розвивалися в суспільстві для об'єднання окремих уявлень про світ, зближення людей у певних етнічних або соціальних групах, поєднання та координації суспільних відносин, формування єдиних етичних норм. Міфи діяли як первинні моменти осягнення людиною світу. Спираючись на традиційну ієрархію розвитку свідомості, ми бачимо шлях від образності міфу, через догматизм релігії до точності науки і роздумів філософії. Міфічні розбудови сучасності зберігають головні ознаки міфу як форми свідомості, змінюючи вектор своєї дії; відбувається пермутація міфічної складової у свідомості. Сучасні міфи в основному спрямовуються на пояснення загальної ситуації, що склалася, тобто діють від загального через окреме до особистого, скеровують свідомість від раціоналістичних напрямів філософської думки до ірраціоналістичних. Досягнення науки зміщуються у бік навколонукового поля, що у свою чергу шукає підтримки з боку компонентів релігійної форми

свідомості – вірі, фантазії, що уособлює, авторитета «вчителя», «гуру», «наставника», «просвітленого». Згладжування чітких меж між формами свідомості повертає світосприйняття людини у часи Хаосмоса, де хаос і космос мають рівноправне існування, де вирує множинність інтерпретацій. На тлі цього й розгортається міф, який прагне пояснення розбудов Космосу, створює Порядок, надає людині сенсу власного існування в складні часи руйнування та створення.

У такий час для людини загострюється проблема власного існування та виживання, вона протиставляє себе всім та всьому. При цьому людина далеко не завжди спроможна змагатися з усім, що її оточує, що майже на психологічному рівні примушує людину створювати навколо себе затишний простір, хоч частку комфортного світу, де завершується руйнівна дія хаосу та тріумфує Космос. Таким простором стають власна оселя, офіс, спортивний зал, паб, кав'ярня, улюблені магазини тощо. Формується деякий комплекс місць, які поєднуються та створюють зразок власного світу, – це профанний світ, «світ достатку і безпеки», як характеризував його Р. Кайуа [5, с. 184]. За межами профанного світу існує світ сакральний. Сучасна людина не наповнює його богами чи чудернацькими створіннями, але ж тут панують і впливають на світ людей не менш грізні сили. Головує тут Споживання, його підтримують Техніка, Прогрес, Бренд, Бажання, Достаток та ін. Між світами профанним та сакральним діють посланці, які зв'язують світи – Реклама, Мода, Масс-Медіа. Взірцями, що скуштували благ і дарів сакрального світу, стають Успішні Люди. Ми можемо їх бачити на обкладинках глянцевого журналу, білбордах та сіті-лайтах, в рекламних роликах, світській хроніці, численних телепередачах. Вабливий і бажаний світ споживання представляється близьким і досяжним – сяючі вітрини, яскраві шоу, розкішні презентації закликають, як вершина Олімпу, як сповнена таємності Шамбала. Наблизитися до цього світу надано не кожному – потрібно стати Обраним, Суперспоживачем.

Суперспоживач має природне право на достаток, яке він повинен реалізувати. Пересічна людина може працювати і здобувати собі необхідні речі по можливості. Суперспоживач потребує всього одночасно, він діє на потребу та за велінням «богів». Речі, якими користується Суперспоживач, вказують на його статус у суспільстві; звісно, це брендові речі. Крім того, Суперспоживача не задовольняє тільки користування речами, його володіння має публічний характер. Речі повинні пригортати увагу до власника, підкреслювати його значущість у суспільстві, а головне – у власних очах.

Речі, якими користується людина, набувають сенсу симулякрів, у яких превалює не значущість і корисність речі і навіть не її вартість, хоч це є невід'ємним, а головують фірмова відзнака, рік виробництва, модний дизайн, рекламна відомість. Більше того, окрема річ не надасть її власникові бажаного статусу, діє динамічний та примхливий комплекс речей, брендів та виробників – світ речей. Бурхливий світ речей змушує людину до занепокоєння,

навіть достаток сприймається як банальність, подарунок Споживання на деякий час.

Світ набуває сприйняття небезпечності або потенційної небезпечності, як такий, що таїть у собі щось невідоме, потребує від людини відповідних дій, формування нових соціальних стосунків. На чолі суспільних відносин постає споживаючий суб'єкт, а споживання стає головною ознакою. Можливість здобути щось із зовнішнього світу, розширити горизонти власного існування стає потребою. Як аргонавти за золотим руном, людина здійснює мандрівку до супермаркету в надії здобути трофеї та прикрасити власне існування. Володіння річчю, навіть й не сама річ, включає людину у світовий процес діючого буття, володіння з'єднує людину зі Споживанням.

Висновки. Міфологічність речі, міфологічність володіння і міфологічність споживання занурюють людину та суспільство в стан реміфологізованої реальності. Розвиток сучасних міфологічних побудов надає міфологічної завершеності задля людського існування. На жаль, у такому разі людина змінює власні підходи до існування, змінює і власну рефлексію, під впливом якої формуються нові уявлення щодо картини світу, власне існування, нові форми свідомості, змінюється психологічний стан людини і людства. При такому виборі відбувається ірраціоналізація свідомості в напрямі пристосування до мінливих умов. Людина прагне насамперед виживання через зростаюче споживання, що й розглядається як сенс людського життя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрущенко В. П. Сучасна соціальна філософія / В. П. Андрущенко, М. І. Михальченко. – К. : Генеза, 1996. – 368 с.
2. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс : пер. с исп. / Х. Ортега-и-Гассет. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2002. – 509 с.
3. Бодрийяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры : пер. с франц. / Ж. Бодрийяр – М. : Республика; Культурная революция, 2006. – 269 с.
4. Лосев А. Ф. Диалектика мифа / А. Ф. Лосев // Лосев А. Ф. Самое само : сочинения. – М. : ЭКСМО-Пресс, 1999. – 1024 с.
5. Кайуа Р. Миф и человек. Человек и сакральное : пер. с франц. / Р. Кайуа. – М. : ОГИ, 2003. – 296 с.

РЕМИФОЛОГИЗАЦИЯ В ОБЩЕСТВЕ ПОТРЕБЛЕНИЯ

Садовников О. К.

Потребление становится в нашем обществе важным фактором, который влияет на различные социальные сферы и постепенно действует на сознание, перенаправляя его в сторону иррационализации. Потребление не только действует как часть экономических отношений, но и становится смыслом для человеческого существования, приобретая признаки мифа. И уже как миф потребление перестраивает созна-

ние современного человека, что есть смысл рассматривать это как ситуацию ремифологизации общественного сознания.

Ключевые слова: *иррациональность, миф, мифология, мифологическое сознание, общество потребления, современность, ремифологизация.*

REMYTHOLOGY IN A CONSUMER SOCIETY

Sadovnikov O. K.

Consumption is becoming in our society is an important factor which has influence on the different social sectors and gradually works on the mind by directing it toward irrationalization. Consumption acts not only as part of economic relations, but it becomes a meaning for human existence, acquiring attributes of myth. And now as a myth consumption restructures consciousness of modern man, it makes sense to consider how the situation remythology public consciousness.

Keywords: *irrationality, a myth, mythology, mythological consciousness, consumer society, the present, remythology.*

УДК 32: 291. 13

С. О. Топалова, кандидат політичних наук, доцент

МІФОЛОГІЯ АРХАЇЧНА ТА СУЧАСНА ПОЛІТИЧНА: СПАДКОЄМНІСТЬ СЮЖЕТІВ І ПЕРСОНАЖІВ

Досліджено специфіку головних груп архаїчних міфів. Визначено їх функції і роль у формуванні свідомості первісної людини. Встановлено наявність спільних рис у сюжетах архаїчних та сучасних політичних міфів. Здійснено порівняльний аналіз впливу міфів на свідомість первісної і сучасної людини. На прикладах проілюстровано застосування різних типів політичних міфів у сучасній політичній риторичі.

Ключові слова: *архаїчні міфи, політичні міфи, календарні міфи, героїчні міфи, ініціації, тотемізм.*

Актуальність проблеми. Незважаючи на значний період, що відділяє нас від архаїчних часів, великий обсяг знань, накопичений науками у різних галузях, міфологічна свідомість залишається атрибутом розвитку цивілізації. Міфи різних сюжетів через використання безлічі шляхів і засобів упроваджуються в масову свідомість і тримають у ній свою нішу, періодично оновлюються і замінюються іншими. При цьому чітко простежується наявність певної спадкоємності та паралелей у міфологічних сюжетах – від архаїки до сучасності. У сучасній політиці знаходимо практично всі типи і сюжетні особливості арха-

їчних міфів. Різниця полягає лише у тому, що сучасна політична міфологія спрямована не на пошук пояснень явищ і процесів, а на формування потрібних суб'єкту впливу почуттів, думок, переконань та відповідних моделей політичної поведінки. Це призводить до втрати реальної політичної суб'єктності не тільки окремих громадян, а й цілих соціальних груп і верств, які стають об'єктами масштабного політичного маніпулювання. Отже, актуальність дослідження цієї проблеми визначається необхідністю виявлення специфіки міфологічної складової людської свідомості, зокрема політичної, а також формування здатності до критично-раціонального оцінювання сучасної політичної комунікації, вироблення механізмів захисту від тотальної міфологізації.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема міфу і міфологізації присвячено низку робіт зарубіжних і вітчизняних науковців. Серед головних наукових напрямів для реалізації нашої мети і завдань найбільш значущими є ті, які присвячені вивченню особливостей людського мислення, дихотомії раціонального і ірраціонального, аналізу ролі міфів у різні періоди розвитку суспільства.

Анатомія міфу і його логічна схема розкриваються у класичних працях К. Леві-Строса. Міф у психоаналітичному розрізі дослідив К.-Г. Юнг. А. Шопенгауер та Ф. Ніцше вбачали причини існування і необхідність міфів в особливостях психології мас, розглядали їх як ілюзію, необхідну для консолідації соціуму. В. Парето та Ж. Сорель розглядали міфи як ключовий емоційний стимул, заснований на історичній і колективній соціальній пам'яті. Політичну міфологію в контексті реалій сучасного інформаційного суспільства досліджують О. Тоффлер, С. Хантінгтон, М. Кастельс. Дослідженню сучасних політичних міфів присвячено роботи В. Полосіна, М. Фірсова, Т. Євгенєвої, В. Теріна, А. Мосейко, В. Скуратівського, І. Кравченка, Н. Щербініної, В. Нечаєва, Я. Шимова, А. Левандовського, М. Поповича, В. Малахова, В. Горського, В. Ткаченка, А. Тихолаза, І. Буркута, О. Садовникова, Ю. Баумана.

Метою статті є виявлення спільного і відмінного, встановлення міри спадкоємності у сюжетах і функціях архаїчних та сучасних політичних міфів, аналіз ролі міфів у сучасних політичних процесах. Простежити цю спадкоємність і встановити відмінності допомагають дослідження, класифікація і аналіз особливостей архаїчних міфів та пошук відповідних сюжетів, пояснень у сучасній політичній риторичі.

Виклад основного матеріалу. Етиологічні міфи – це група архаїчних міфів, що описують появу, походження, причини і особливості природних, соціальних, культурних феноменів. Етиологічна функція притаманна більшості архаїчних міфів, оскільки будь-який міфологічний сюжет включає пояснюючу складову. Однак виділення цієї групи міфів як окремої надає можливість більш впорядкованого розгляду їх значного масиву та більш точної класифікації за домінуючими ознаками. В архаїчний період ці міфи пояснювали походження та особливості рослин, тварин, людей, ландшафтів, причини існування певних явищ. Вони були пов'язані з культом і культовими

церемоніями, необхідними для забезпечення відтворення важливих і бажаних для людей дій міфічних персонажів сакрального світу. Міфологічна інтерпретація подій і явищ виступала основним засобом установаження зв'язків між реальними життєвими подіями, що відбувалися колись чи відбуваються тепер, та між діями сакральних істот, наслідком яких стали інтерпретовані явища.

У трансформованому вигляді ці міфи нині функціонують у політичній сфері. Їх головною відмінністю від архаїчних є пояснення подій політичного життя в квазіраціональний спосіб. Ззовні така політична риторика часто виглядає логічною, аргументованою, раціональною. З'ясовуються причини, які вписують певні явища в існуючі причинно-наслідкові зв'язки та певні логічні схеми, сукупність об'єктивних законів і закономірностей. Докази і аргументи обов'язково вписуються в рамки існуючих у певних соціальних груп уявлень про благо і зло, політичну доцільність і діяльність політичних опонентів, яка шкодить національним інтересам, тобто відображають головну лінію політичної міфологізації, впроваджувану політичною силою. Присутні й елементи культу та культові дії, але політичні. Об'єктами культу є реальні політики, які своєю земною політичною діяльністю забезпечують бажані для суспільства життєві блага.

Приклади розкручування і впровадження таких міфів спостерігаються й у щоденній діяльності влади та опозиції при поясненні суспільству причин досягнень і невдач, як своїх, так і опонентів, і у перебігу виборчих кампаній. При цьому досягнення і невдачі можуть бути як реальними, так і міфічними. Так, у перебігу президентської кампанії 2004 р. головний вектор впливу на мотивацію електоральної поведінки визначався «значними економічними досягненнями уряду В. Януковича, що стали можливими завдяки професіоналізму, злагодженій роботі команди і т. п. », а головним показником досягнень виступало суттєве зростання ВВП. Бачимо одночасно два об'єкта міфологізації: по-перше, кандидат та його особисті якості, що стали причиною позитивних змін; по-друге, ВВП як суто економічна величина і як соціальний міф. Як економічна величина ВВП і темпи його зростання визначаються і перебувають під впливом низки чинників, у тому числі не пов'язаних із економічним зростанням. Як соціальний міф показник ВВП не відображає взаємозв'язку між економічним зростанням і зростанням добробуту людей, однак є привабливим, оскільки ця привабливість насаджується. Отже, цей показник, що частково відображає сутність реальних економічних процесів, у сфері соціально-політичній функціонує у вигляді фетиша, якому слід поклонятися, міфу, який має встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, визначати мотивацію, орієнтувати на майбутні проекти. І в тому, що міф не проводить паралелей між успіхами уряду, зростанням ВВП та рівнем задоволення повсякденних потреб громадян теж є своя «міфологічна логіка». Міф має залишати простір для пошуку і пояснень, власної творчості.

Факт подорожчання енергоносіїв та причини «газових війн» з Росією 2007–2009 рр. також мали яскраво виражені міфологічні інтерпретації. Об'єктивні чинники – світові ринки, тенденції їх розвитку і руху цін тощо відтіснялись на другий план. Конкуруючі політичні табори розкручували сюжети надзвичайних

дипломатичних здібностей-нездібностей конкурентів, а істотами потойбічного сакрального світу виступали перші особи російської політичної і газової ієрархії, симпатії чи антипатії яких стали визначальним чинником впливу на ціну і умови постачання газу. «Харківські домовленості» 2010 р. теж, при відсутності доступної для суспільства достовірної інформації «обросли» міфами про «відповідність національним інтересам», «економічні поступки, вигідність і політичні пріоритети», а конкретизація відповідності і вигідності залишається у полі «народної міфотворчості». Місцеві вибори 2010 р. також демонструють приклади використання такого роду міфів. Єдиною причиною погіршення в економічній і соціальній сферах, згідно зі стратегією агітації партії влади було «перебування при владі "помаранчевих", які протягом п'яти років руйнували економіку». Світова економічна криза не згадується. Публічне звітування у 2011 р. прем'єр-міністра про результати діяльності уряду за рік трималось у цьому самому руслі: причиною «поліпшення життя», що відобразилось у цифрах, діаграмах та графіках, став прихід нової влади, яка від попередників отримала зруйновану країну, що спричинило всі проблеми.

Як бачимо, етіологічні міфи в модифікованому вигляді завжди присутні у політичному середовищі, оскільки потреба пояснювати у зручному для себе ракурсі є одвічною, притаманною політикам усіх часів і народів.

До групи теогонічних належать міфи про походження богів, їх родовід, зміну поколінь та боротьбу за верховенство. Найбільш яскраво цю групу міфів подано в античній міфології. Визначальною рисою даних міфів є наявність різного роду інверсій, завдяки яким відбувається дискредитація богів, які перетворюються із могутніх, справедливих на повну протилежність. Зевс, який уявлявся наймогутнішим, справедливим, далі стає жорстоким.

У сучасній політиці ці міфи найбільш представлені у різних біографічних довідках, публіцистичних матеріалах про життєвий шлях і сходження до «владного олімпу». Одвічна людська цікавість до подробиць життя інших, наближення чергової виборчої кампанії та загострення політичної боротьби і протистояння, політизація суспільства підвищують попит на подібні міфологічні сюжети. Як правило, у біографічних міфах відображається таке походження, якого потребують час, політична ситуація, партійна ідеологія. За радянських часів іншого походження, ніж робітничо-селянське, чи, у гіршому разі, із родини службовців, не уявлялося. Нині «зріс попит» на вихідців із середовища еліти – наукової, технічної, культурної.

Наближення чергових виборів чи ймовірність дострокових завжди актуалізує проблему обґрунтування претензій на владу існуючих еліт і контреліт. Одні обґрунтовують необхідність приходу нового покоління політиків, оскільки попередники «відстають від вимог часу», «не орієнтуються у ситуації», «не відчують нових суспільних потреб». Міфологічна складова присутня і у назвах: «Озиме покоління», «Фронт змін». Інші акцентують увагу на необхідності збереження певних традицій і спадкоємності у системі влади чи претендують на роль «третьої сили», що виведуть країну і суспільство на власний шлях розвитку.

Це супроводжується відповідними перипетіями, які перетворюють одних лідерів на могутніх богів, а інших – на страшних титанів. А владу отримують ті, хто (за їх власним баченням) довели суспільству свої переваги і право на управління. Яскраву ілюстрацію дає виборча кампанія 2010 р. у Харківському регіоні. Протистояння двох головних кандидатів на посаду міського голови Харкова відбувалося у руслі акцентування уваги на благах, створених за участю кандидата від влади для жителів міста, та пропозиції альтернатив з боку опонента. Тут міфологічний компонент був більш прихований. Явним і очевидним він був у частині особистісного протистояння. Театралізоване дійство, яке щодня демонструвалося глядачам 7-го каналу, було спрямоване на формування у них уявлення про «Собакова» як деякого нащадка релігійно-міфологічного Іуди.

Заслуговують на увагу і астральні міфи – міфи про походження зірок, планет. Звичайним для них є сюжет про земне походження та переміщення земних героїв на небо та їх перетворення на астральні об'єкти. Однак зірки є не тільки на астрономічному небі, а й на політичному, а їх походження і шлях пояснюють сучасні астральні політичні міфи. Вони, як правило, розповідають про походження «із простого народу», надзвичайні здібності й інтелект, відмінне навчання, роботу і авторитет серед собі подібних (інших учнів, одногрупників, колег) та старших (учителів, керівників). Саме завдяки цьому вони здійснили самостійне сходження і «засяли» на політичному небосхилі.

У сучасній політиці можна знайти і деякі аналоги календарних та аграрних міфів. З їх допомогою суспільству пояснюють зростання чи зменшення цін і рівня інфляції у відповідні періоди. Оскільки цінові коливання, як правило, є наслідком дії низки чинників, у тому числі сезонних змін, а чітко визначити частку кожного з них пересічному громадянину важко, календарно-міфічні пояснення часто сприймаються як достовірні, а до настання нового сезону ми вже звикаємо до існуючих і зниження не очікуємо. Іноді трапляється навпаки: сезонні зниження видаються заслугами влади, як, наприклад, зниження цін на капусту в жовтні, в період її масового збирання, що наводилося прем'єр-міністром М. Азаровим як заслуга влади.

Антропологічні міфи в архаїчній міфології розповідають про походження людини. Відповідно до сюжетів більшості цих міфів поява чоловіка і жінки відбувалася різними шляхами, що й зумовлює відмінності між ними. У сучасній політиці відголос цих міфів присутній у галузі з'ясування гендерних стосунків і відмінностей, їх впливу на політичну діяльність, здатності чи нездатності чоловіків або жінок до виконання певних політичних ролей. Уявлення про чоловічі та жіночі ролі формувалось і змінювалось під впливом багатьох чинників: історичних, релігійних, культурних. Незважаючи на суттєві трансформації цих уявлень, у сучасному суспільстві гендерні питання належать до розряду конфліктних. Саме ціннісні уявлення і намагання змінити їх стають причиною актуалізації і поширення такого роду міфів. За часів першого прем'єрства Ю. Тимошенко міф навіть набув форми афоризму: «В уряді один чоловік, і той у спідниці».

Одними із найбільш застосовуваних у політиці є міфи героїчні. В архаїчні часи вони присвячувалися культурним героям, розповідали про їх незвичайне походження чи народження, визначні моменти долі і подвиги, здійснені з метою виконання своєї місії. Саме герої встановлюють і підтримують певний космічний порядок, але час їхнього перебування в соціумі нетривалий. Незважаючи на героїчні подвиги для блага людей, люди їх не розуміють, не сприймають або ж герої самі йдуть від них, шукаючи своє призначення. Ці міфи мають найбільш яскраве емоційне забарвлення, при цьому образ героя викликає не тільки позитивні емоції. Захоплення могутністю, сміливістю, винахідливістю Ахіллеса межує із розчаруванням його жорстокістю. Деякі міфологічні сюжети про змови, таємні зради викликають протест, однак залишається позитивний образ героїв і героїчний пафос міфів.

У сучасній політиці героїчні міфи є чи не найбільш представленими. Це пов'язано передусім із визначальною роллю іміджу політика та вимогами щодо його формування і розкручення. «Для впевненої перемоги на виборах необхідна Легенда, Міф. Станьте такою легендою, тому що особливість виборів у тому, що перемагає міф – відображення іміджу в свідомості людей, а не сама людина» [1, с. 221]. Тому сучасні виборчі кампанії більше нагадують змагання культурних героїв за право здійснити більш вагомий подвиг на благо суспільства, а у представлених електорату біографічних довідках та відповідних рекламних матеріалах наочним є прагнення політтехнологів наситити їх героїчними фактами та подати зворушливу картину життєвих випробувань і їх подолання, героїчних учинків в ім'я людей та нерозуміння героїзму останніми. Формуються у політичному середовищі і образи чудовиськ, яких мусять перемагати герої. Залежно від статі, особистісних якостей та обраної стратегії боротьби в інформаційному полі ці чудовиська можуть набувати рис Медузи Горгони, Лернейської гідри чи Цербера.

В архаїчному суспільстві обряд ініціації символізував перехід із одного статусу в інший – перетворення дитини у дорослу людину. Оскільки первісне суспільство було найпростішим з погляду структури і наявних статусів, а статус дорослого чоловіка чи жінки виступав як найбільш суспільно важливий, то й обряд ініціації включав здійснення ритуалів і таїнств, посвяту в доросле життя. Головний формальний принцип ініціації – символічна смерть «людини старої» у попередній якості, що звільняє місце для «людини нової» [2]. Він реалізується у символічній віртуальній реальності, а конкретний спосіб визначається мірою посвяти. У такому широкому розумінні все наше життя являє собою послідовний ланцюг ініціацій, переходів у нову якість. Деякі з цих переходів за формою і змістом дуже нагадують обряд ініціації в первісному суспільстві: вступ до піонерської чи комсомольської організації за часів СРСР, військова присяга.

Простежується спадкоємність і у сучасних політичних процедурах та ритуалах, зокрема у такому. Головними елементами обряду ініціації у первісному суспільстві були: 1) навчання ритуалам, усьому, що має знати дорос-

лий чоловік чи жінка, воїн. Людина, яка в наш час хоче набути певного політичного статусу – члена політичної партії чи іншої організації, має засвоїти відповідну суму знань, необхідну носієві цього статусу (статут, мету і завдання, основи ідеології, вимоги до членів партії, принципи функціонування організації та ін.); 2) виконання «дорослих» справ, що потребує відповідної підготовки. Партійний активіст теж має набути певних якостей і вміти виконувати відповідні завдання – брати участь у партійних заходах, вести агітаційну роботу, і досить часто перевірка відповідних здібностей передреє надання статусу; 3) символічне передавання сили від старших молодим. У сучасності це реалізується у вигляді передавання партійних символів разом із відповідними настановами, побажаннями, висловлюванням надій; 4) очищення, випробування мужності і зміцнення свідомості, протистояння стражданням. В архаїчному суспільстві це символічне позбавлення, відмова від попередніх звичок, якостей, які не відповідають «дорослому» статусу. У сучасному політичному житті це символічна смерть людини безпартійної чи носія ідей іншої партії, членом якої вона була раніше. Усі ці складові відображають певні етапи духовної підготовки людини до отримання нового статусу. Сам обряд ініціації включає низку ритуалів, символів, а його завершення означає повернення «заново народженої» людини у новій якості, з новим іменем. Таким ритуальним політичним дійством є урочисте прийняття у партію чи іншу політичну організацію, депутатська присяга, інавгурація президента.

Чи не найбільша спадкоємність у сучасному політичному житті простежується із тотемізмом – релігійно-соціальною системою, в основі якої лежить уявлення про родинні зв'язки між групою людей та їхнім міфічним предком (тотемом), культ тотема. Сучасне суспільство також є розділеним на своєрідні «тотемні групи» за партійно-ідеологічними критеріями чи особистісними політичними симпатіями і антипатіями. В основі цих груп – не родинні зв'язки, але соціальні. Політичні інтереси є суттєвою основою об'єднання і можуть забезпечувати навіть більш стійкі зв'язки, ніж родинні. Елементи релігійної віри і культу присутні у діяльності політичних партій. Відмінності полягають лише у тому, що роль релігійних вірувань виконують ідеологічні переконання, які також містять елементи фанатичної віри, а масштаби регулювання соціальних відносин обмежуються політичною сферою життя соціуму. Сучасними політичними тотемами є клас об'єктів – політична еліта (чи політична верхівка за відсутності еліти). Віра у родинність із «політичним тотемом» також є і символічною, і найвищою реальною мірою, а впевненість у захисній місії, незважаючи на постійні розчарування, виступає атрибутом групової політичної свідомості. Недоторканність їх є і формальною (для народних депутатів), і реальною (гарантованою статусом в умовах відсутності верховенства закону). Значна кількість «іменних» блоків з різною тривалістю існування і періодичністю появи («Блок Кучми-Гриньова», «Блок Юлії Тимошенко», «Блок Кличка», «Блок Литвина» та ін.) вказує на присутність ще однієї характеристики архаїчного тотемізму, яка присутня у сучасній політиці майже у «чистому» вигляді.

Висновки. Проведений нами порівняльний аналіз архаїчних і сучасних політичних міфологічних сюжетів та персонажів дає змогу уникнути уявлення про те, що міфи і символи минулого нині стосуються лише відсталих у розвитку племен австралійських чи африканських аборигенів, не мають відношення до сучасного життя індустріального чи інформаційного суспільства з його проблемами. Сучасна людина схильна сприймати міфи як основу для формування мотивації власної політичної участі і політичного вибору.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сучасний виборчий PR : навч. посіб. В. Лісничий, В. Грищенко, В. Іванов. / Сєвєродонецьк : Вид. дім «Еврика», 2001. – 480 с.
2. Електронний ресурс. – Режим доступу : <http://www.soul-ecology.ru/initiation.htm>
3. Поликарпов В. С. История религий. Лекции и хрестоматия / В. Поликарпов – М. : «Гардарика», «Экспертное бюро», 1997. – 312 с.

МИФОЛОГИЯ АРХАИЧЕСКАЯ И СОВРЕМЕННАЯ ПОЛИТИЧЕСКАЯ: ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ СЮЖЕТОВ И ПЕРСОНАЖЕЙ

Топалова С. А.

Исследована специфика главных групп архаических мифов. Определены их роль и функции в формировании сознания древнего человека. Установлено наличие общих черт в сюжетах архаических и современных политических мифов. Осуществлен сравнительный анализ влияния мифов на сознание древнего и современного человека. На примерах проиллюстрировано применение различных типов политических мифов в современной политической риторике.

Ключевые слова: архаические мифы, политические мифы, календарные мифы, героические мифы, инициации, тотемизм.

ARCHAIC AND MODERN POLITICAL MYTHOLOGY: CONTINUITY OF PLOTS AND CHARACTERS

Topalova S. A.

The specificity of the main groups of archaic myths is investigated in this article; their functions and a role in consciousness formation of a primitive person are defined; the presence of common features in plots of archaic and modern political myths is determined; the comparative analysis of influence of myths on primitive and modern person consciousness is carried out; the usage of different types of political myths in modern political rhetoric is illustrated by examples.

Keywords: archaic myths, political myths, calendar myths, heroic myths, initiation, totemism.

УДК 321. 022+323. 234+323. 25+323. 262

В. М. Торяник, кандидат політичних наук, доцент

КОНСУМЕРІЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ АКТИВНОСТІ ЯК НОВА ТЕНДЕНЦІЯ В СУЧАСНОМУ ПОЛІТИЧНОМУ ПРОЦЕСІ

Розкрито сутність політичного консумерізму як форми політичної участі. Визначено передумови виникнення нових тенденцій політичної активності в розвитку сучасного суспільства.

Ключові слова: традиційні форми політичної участі, політичний консумерізм, теорія суспільства ризику У. Бека, концепція політичного К. Шмітта, субполітика.

Актуальність проблеми. Сьогодні на Заході спостерігається тенденція до розширення і навіть трансформації традиційної сфери політики. Все частіше громадяни, особливо молодь, надають перевагу слабоформалізованим, неієрархізованим, спорадичним колективним діям [11]. Виявилось, що, зосереджуючи свою увагу на конвенціональних формах політичної участі та членстві в соціально-політичних організаціях, дослідники просто не помічали цілі групи населення, залучені в нові, неформальні практики. До них можна віднести різні локальні групи, в тому числі Інтернет-співтовариства, рух антиглобалістів, організаторів різного роду петиційних кампаній, спонтанних простестних акцій, що не передбачають членства у будь-яких організаціях. Нерідко такі зусилля задіяні у сферах, які звично відносять до неполітичних (наприклад, кампанії бойкоту товарів, акти політично вмотивованого споживання) [8–10].

За допомогою таких форм активності, як політичний консумерізм, нове покоління «критично налаштованих громадян» частіше виражає своє ставлення не до політиці національних урядів, а до суб'єктів, що діють на споживчому ринку і у сфері виробництва, критикують практики, які мають глобальне поширення і справляють вплив у першу чергу у сфері праці та виробничих відносин. Ці акти політичної участі спрямовані не на чинні політичні інститути і системи, а на різних учасників ринку. Така нова локалізація політичних дій ставить під сумнів наші уявлення про політичну участь [12, с. 264].

У зв'язку з цим не без підстав російська дослідниця С. Пшизова зазначає: «Однак і вектори політичної активності, що існували до сьогодні, набувають нової якості, оскільки в конвенціональні форми привноситься новий зміст. Ставлення до традиційних контрагентів політичної взаємодії, зберігаючись зовнішньо незмінними, по суті принципово змінюються. Громадянська участь дедалі все більше асоціюється з прагматичним обміном, перетворюючи, таким чином, громадянське суспільство в співтовариство споживачів» [3, с. 108].

Аналіз останніх джерел та публікацій. Проблема політичного консумерізму практично не порушувалася у вітчизняному політологічному дискурсі. Серед авторів, які її розробляють, можна назвати Т. Бургуані, Ст. Ві-

зерілла, Т. Вільгельмсона, М. Мічелетті, Д. Стоулла, А. Фоллсдела, Г. Хавеллса, С. Пшизову, Г. Рогачова, О. Серьогіна та ін.

Мета статті полягає в розкритті сутності процесу конsumerізації політичної активності як нової тенденції у сучасному політичному процесі.

Виклад основного матеріалу. Поширення нових форм політичної активності частіше за все пояснюється виявом кризи довіри до демократичних політичних інститутів. Виникнення нових ризиків, зростання невизначеності і не завжди адекватна реакція національних урядів на проблеми, що виникають, змушують громадян звертатися до альтернативних моделей і способів політичної активності, шукати нові методи розв'язання проблем. Через політичний шопінг, кампанії з дискредитації корпоративної символіки і рекламних слоганів, електронні петиції тощо громадяни намагаються, обминаючи державу, виходити напряму на великі корпорації, міжнародні організації, громадську думку, тим самим безпосередньо виражаючи свою волю і впливаючи на вирішення важливих питань.

На думку фундатора популярної на Заході теорії суспільства ризику Ульріха Бека, ризики постійно виробляються суспільством, причому це виробництво є легітимним, здійснюється у рамках інституціональних структур, в усіх сферах життєдіяльності суспільства: економічній, політичній, соціальній. Ризики – неминучі продукти ухвалення рішень. Політикою займаються для того, аби було рішення, а не тільки нескінченне обговорення. В умовах, коли ліквідовано авторитетну інстанцію знання, врешті-решт джерелом того чи іншого рішення виявляється саме рішення. Ситуація, в якій зіштовхуються політичні сили, що діють децизіоністські (від англ. *decision* – рішення), є дуже небезпечною. У. Бек, розмірковуючи про охоронні функції політики, доходить висновку, що питання про те, хто інтерпретуватиме, що є ризиками, а що – ні, вирішується на користь політики, а не субполітики [1, с. 294].

Деталізуючи свою думку в іншому місці, У. Бек констатує: «Наша теорія, її аналітична серцевина, практично аморально та безнадійно говорить про те, що рефлексивна модернізація призводить до фундаментальних потрясінь, котрі, як антимодерн, або ллють воду на млин неонаціоналізму і неофашизму (а саме в тих випадках, коли більшість через послаблення надійності та безпеки закликає нову-стару жорстокість і хапається за неї), або, як протилежна крайність, можуть бути використані для того, щоб переформулювати цілі і підвалини західних індустріальних суспільств» [6, с. 14–15].

У. Бек також пише: «Політика в старому розумінні, політика суверенних держав застаріла, що потребує зміну політики, зміну правил політики, зміну політичних правил *політикою*» [6, с. 15].

Коментуючи думку У. Бека, О. Філіппов слушно стверджує: «Ризики, хоча і розподілені нерівномірно, не знають державних кордонів. Спільність страху на основі ризику – це нова спільність, спільність соціальних рухів – це нова спільність, а політика, яка повинна встановлювати кордони субполітики (і протистояти небезпечним екстремістським рухам), – це, скоріше за все, міждержавна політика» [4, с. 379].

Для У. Бека поняття «політичне» набуває принципового значення з метою обґрунтування головної ідеї своїх роздумів про сучасне суспільство. Розуміння цього поняття співзвучно з позицією К. Шмітта, який розглядав політику як автономну сферу, де ухвалюються рішення, пов'язані з екзистенціальним протистоянням ворогів. Відносна автономність політики, за К. Шміттом, полягає у тому, що у неї немає свого власного змісту, своєї власної субстанції. Він припускав, що соціальні відносини ущільнюються, перетворюються на політичні за незвичної інтенсивності суспільних суперечностей. Коли якийсь поділ на групи набуває характеру розрізнення друзів і ворогів, цей поділ, це розрізнення стають політичними [5, с. 43].

Саме дихотомія «друг-ворог» виступає головною ознакою політичних відносин, надає сенсу існуванню політичного як самостійної сутності. Це ключове протистояння, оскільки справа стосується життя і смерті, а політичним сувереном є той, хто уповноважений встановлювати надзвичайний стан, оголошувати війну і посилати на смерть. У концепції К. Шмітта поняття «ворог» є ключовим, бо саме воно найбільшою мірою містить перш за все політичне, публічне начало. У політичній сфері ворог – не просто конкурент в економіці, суперник у змаганнях. Поняття «ворог» має перш за все політичне, публічне начало, тісніше пов'язане з такими поняттями, як «війна», «боротьба», котрі тлумачаться як зіткнення сил, що протиборствують, організованих політично. Політичний ворог – сукупність людей, яка веде боротьбу і протистоїть такій самій групі [5, с. 44].

Для К. Шмітта політичне виступає специфічним політичним розрізненням, до якого зводяться політичні дії та мотиви, тому політичний світ можна розглядати скоріше як плюріверсум, ніж як універсум. Політичне може черпати свою силу в найрізноманітніших сферах людського життя, його релігійних, економічних, моральних та інших суперечностях; воно характеризує не якусь власне предметну сферу, а лише ступінь єднання або роз'єднання людей, чий мотиви можуть набувати релігійного, національного (в етнічному і культурному розумінні), економічного або іншого характеру і породжувати в різні часи різні єднання або роз'єднання.

Відносність автономії політики полягає у тому, що вона, щоправда, не втручається в неполітичні сфери, але тільки суверенне політичне рішення визначає, що є політичним, а що – неполітичним. Політичне не є тотожним державному, оскільки з виникненням соціальних рухів, політичних партій, боротьби класів тощо виявилися нові носії політичного. Разом з тим тільки держава, її суверенітет, її потужна машина, пише К. Шмітт, може забезпечити внутрішній мир і безпеку, запропонувавши своїм громадянам захист в обмін на покору.

Виробництво ризиків, на думку У. Бека, є досить «демократичним»: воно породжує ефект бумеранга, врешті-решт наздоганяючи й уражаючи тих, хто наживався на виробництві ризиків або вважав себе від них застрахованим. Звідси інший висновок: виробництво ризиків – потужний чинник зміни соціальної структури суспільства, перебудови його за критерієм ступеня схильності ризикам.

Це у свою чергу означає, що в суспільстві складається нова розстановка політичних сил, в основі якої лежить боротьба за визначення того, що є ризикогенним (небезпечним), а що – таким не є. Отже, зазначає У. Бек, «політичний потенціал суспільства ризику мусить бути проаналізований соціологічною теорією в термінах виробництва і поширення знань про ризики». І далі він робить висновок, що безпосередньо стосується до політичної сфери: «Соціально усвідомлений ризик політично вибухонебезпечний: те, що дотепер розглядалося як неполітичне, стає політичним» [1, с. 24]. Іншими словами, ризики є «політично рефлексивними», тобто викликають до життя нові політичні сили (наприклад, соціальні рухи) і впливають на існуючі соціальні інститути суспільства.

У. Бек розкриває потенціал політичної перспективи через обґрунтування розмивання меж політики. Стара ліберальна схема, що походить ще від Гоббса, припускала невтручання політичних інститутів у сферу приватного життя. На думку У. Бека, вона давно вже поступилася місцем соціальної державі, яка приймає на себе зобов'язання і надає гарантії громадянам саме в тій сфері, що споконвічно вигороджувалася як сфера свободи від держави і політичного рішення. Однак тепер і державні інститути не можуть бути цілком ефективними. Держава вже не є сферою найкращого об'єктивного знання, а сучасні ризики не знають державних кордонів. Спільність ризиків, солідарність страху і непевності ширше, ніж спільність державного громадянства. А це змінює вигляд політики: кордони політичної системи розмиваються, нові соціальні рухи набувають чітко політичного характеру, проблематика політичного рішення перестає бути прерогативою держави.

Нормативна перспектива теж має неабиякий потенціал, оскільки існує широкий спектр прагнень, крім бажання зберегти своє життя і непорушність власного тіла. Ці прагнення набувають нормативного характеру, бо породжені не суб'єктивною сваволею постійної рефлексії, а власним нормативним базисом сучасного суспільства.

У. Бек демонструє це, зокрема, на прикладі конституційно закріплених основних прав громадян: «Основні права є в цьому сенсі головними ланками децентралізації політики, причому діють як довгострокові підсилювачі. Вони надають різноманітні можливості тлумачення, а в змінених історичних ситуаціях – нові відправні точки для спростування нині діючих вибірково-обмежованих вибірково-інтерпретацій... Основні права з універсалістським домаганням на значущість... утворюють, отже, шарніри політичного розвитку...» [1, с. 294, 295].

Найбільш рельєфно ця риса політики показана в роботах, присвячених проблемам глобалізації [2; 7]. Тут У. Бек говорить про суперечності, що можуть виникнути між правами людини і міжнародним правом. Суб'єкти міжнародного права – держави; носії прав людини – окремі люди. Проте ці права є незрозумілими, якщо вони не мають універсальну значущість, тобто їх носіями визнаються всі люди, незалежно від будь-яких соціальних і політичних визначень.

Права людини – не тільки система цінностей, а й система влади. Як стверджує У. Бек, «Захід стане в майбутньому вести демократичні хрестові походи

також і для того, щоб оновити свою самолегітимацію», а оскільки права людини визнані у всьому світі, то інтервенції такого роду вважатимуться безкорисними, хоча, по суті, вони міцно пов'язані «зі старомодними цілями імперіалістичної світової політики...» [7, с. 86]. Завданням політичної дії в сучасному світі є те, аби «заснувати та випробувати... транснаціональні форуми і форми регульованого, тобто визнаного ненасильницького розв'язання конфліктів між взаємовиключними і часто взаємоворожими національним і космополітичним рухами». Новим політичним суб'єктом мають стати «рухи і партії громадян світу» [7, с. 102].

У. Бек показує, що самі по собі соціальні рухи є тільки субполітичними та потребують обмеження з боку держави [1, с. 295], вони несуть потенціал загрози та екстремізму [6, с. 117]. Тому не слід розраховувати на те, що в світовому співтоваристві транснаціональні політичні рухи домовляться про те, аби правила їхньої гри регулювала супервлада.

Як відправну точку тут У. Бек розглядає незаперечний факт: спільність загрози, непевності і страху є основним соціальним фактом суспільства ризику. Однак ці загрози для людей хоча й виходять, звичайно, від них самих, їхньої діяльності, їхньої техніки та індустрії, але, по-перше, не мають конкретного, спрямованого характеру (це узагальнені загрози) і, по-друге, цей стан страху і невизначеності утворюється, так би мовити, поверх суспільства, його інститутів – і його норм. Таким чином, в одне ціле поєднуються дві перспективи – перспектива політичного рішення (або політична перспектива) і перспектива нормативного базису солідарності (або нормативна перспектива). Вони взаємно визначають і потенціюють одна одну.

Висновки. Виробництво ризику, що пронизує, на думку У. Бека, сучасне західне суспільство, розширює та видозмінює політику, перетворює політичну поведінку громадян на поведінку споживачів політики як сфери виробництва ризиків. З огляду на це можна стверджувати, що політичний консумеризм як нова форма політичної активності свідчить про глибинні зміни в мотивації і спрямованості політичної поведінки. Вихід політичної активності за межі традиційної сфери політичних взаємодій є реакцією населення проти надмірного розширення політичної сфери, її поєднання з іншими сферами, перш за все економікою. Цей процес спрямований на витискання звичних форм масової політичної діяльності, набуття політикою принципово нових рис, що тягне за собою перетворення всього соціального простору.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / У. Бек : пер. с нем. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.
2. Бек У. Что такое глобализация? / У. Бек ; пер. с нем. – М. : Прогресс-Традиция, 2001. – 304 с.
3. Пшизова С. Н. От «гражданского общества» к «сообществу потребителей»: политический консьюмеризм в сравнительной перспективе (I) / С. Н. Пшизова // Полис. – 2009. – № 1. – С. 100–117.

4. Филиппов А. «Общество риска» как политический трактат по фундаментальной социологии / А. Филиппов // Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / У. Бек. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – С. 366–381.
5. Шмитт К. Понятие политического / К. Шмитт ; пер. с нем. // Вопр. социологии. – 1992. – Т. 1, № 1. – С. 41–54.
6. Beck U. Die Erfindung des Politischen / U. Beck. – Frankfurt a/M: Suhrkamp, 1993. – 350 s.
7. Beck U. The cosmopolitan perspective: sociology of the second age of modernity / U. Beck // The British Journal of Sociology. Special issue: Sociology Facing the Next Millennium / J. Urry (ed.). – 2000. – Vol. 51, № 1. – P. 79–105.
8. Mediated politics: Communication in the future of democracy / W. L. Bennett, R. M. Entman (eds.). – N. Y. : Cambridge University Press, 2000. – 452 p.
9. Micheletti M. Political Virtue and Shopping. Individuals, Consumerism, and Collective Action / M. Micheletti. – N. Y. : Palgrave Macmillan, 2003. – xiv, 252 p.
10. Politics, Products and Markets: Exploring Political Consumerism Past and Present / M. Micheletti, D. Stolle, A. Follesdal (eds.). – N. Y. : Transaction Books, 2003. – xxvi, 312 p.
11. Stolle D. Inaccurate, Exceptional, One-Sided or Irrelevant? The Debate About the Alleged Decline of Social Capital and Civic Engagement in Western Societies / D. Stolle, M. Hooghe // British Journal of Political Science. – 2005. – Vol. 35, № 1. – P. 149–167.
12. Stolle D. Politics in the Supermarket: Political Consumerism as a Form of Political Participation / D. Stolle, M. Hooghe, M. Micheletti // International Political Science Review. – 2005. – Vol. 26, № 3. – P. 245–269.

КОНСЬЮМЕРИЗАЦИЯ ПОЛИТИЧЕСКОЙ АКТИВНОСТИ КАК НОВАЯ ТЕНДЕНЦИЯ В СОВРЕМЕННОМ ПОЛИТИЧЕСКОМ ПРОЦЕССЕ

Торяник В. Н.

Раскрыта сущность политического консьюмеризма как формы политического участия. Определены предпосылки возникновения новых тенденций политической активности в развитии современного общества.

***Ключевые слова:** традиционные формы политического участия, политический консьюмеризм, теория общества риска У. Бека, концепция политического К. Шмитта, субполитика.*

CONSUMERIZATION OF POLITICAL ACTIVITY AS A NEW TENDENCY IN MODERN POLITICAL PROCESS.

Toryanik V. M.

In article the essence political consumerism as forms of political participation reveals, preconditions of occurrence of new tendencies of political activity in development of a modern society are defined.

***Keywords:** traditional forms of political participation, political consumerism, U. Beck's theory of a society of risk, K. Smitt's concept of policy, a sub-policy.*

СОЦІОЛОГІЯ

УДК 316.61

М. П. Требін, доктор філософських наук, професор;
О. М. Сахань, кандидат соціологічних наук, доцент;
І. В. Підкуркова, кандидат соціологічних наук;
Д. Л. Дзвіняк, здобувачка

ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ СТУДЕНТІВ

Представлено аналіз соціологічного дослідження, проведеного в Національному університеті «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» з приводу до-мінуючих цінностей студентів. Обґрунтовано, що трансформація ціннісного світу сучасної молоді детермінована змінами, що відбуваються в Україні і світі.

Ключові слова: ціннісні орієнтації, молодь, студент, трансформаційні процеси

Актуальність проблеми. Зміни в системі економічних та політичних відносин, які здійснюються в сучасній Україні, неминуче призводять до трансформації системи особистісних цінностей. В умовах переходу до іншої моделі суспільства дуже важко доводиться молоді, оскільки саме в цьому віці відбувається становлення спрямованості особи. Студентський вік – період пізньої юності або ранньої дорослості. Дослідники (Б. Ананьєв, І. Зимня, І. Кон, А. Реан) цей період вважають найсприятливішим для психічного, фізичного і соціального зростання особистості [4, с. 219]. У студентському віці завершуються головні фази як біологічного, так й особистісного розвитку. В особистісному плані завершується формування головних рис характеру й особливостей особистості. Цей вік характеризується найактивнішим розвитком моральних та естетичних почуттів, стабілізацією характеру та поведінки, тобто становленням духовної сфери особистості. Єдність інтересів і потреб у студентів є основою формування у них моралі, етики, студентського мікросередовища, морально-психологічного клімату студентських груп. Важливим чинником становлення та розвитку особистості молоді людини виступає ВНЗ як організаційний центр у загальній системі виховання. Йдеться не тільки про підготовку висококваліфікованих фахівців, а й про формування соціальної

орієнтації особи, її громадянських якостей. Перед ВНЗ нині постає завдання підготовки інтелектуальної еліти суспільства, здатної не тільки засвоїти системи норм і цінностей, а й відтворити та передати їх наступним поколінням [13, с. 86].

Аналіз останніх джерел та публікацій. Для багатьох українських учених (це, зокрема, Т. Агеєнко, В. Бакіров, В. Ворона, Г. Гараніна, А. Гордієнко, Ж. Давидова, Н. Діомідова, О. Злобіна, Л. Кравченко, Н. Левковська, А. Малахов, Д. Медведева, Е. Научитель, Л. Никоненко, В. Пазенок, А. Патракова, Я. Поторій, Л. Романюк, А. Ручка, С. Свириденко, М. Шульга та ін. [1; 3–5; 8–18]) проблема дослідження трансформацій та зміни цінностей стала провідною темою. В їхніх працях основний наголос робиться на тому, що людська діяльність немислима без цінностей, які надають їй цілеспрямованого сенсу. Сучасні трансформаційні процеси спонукають до зміни цінностей, породжуючи чимало болючих проблем у суспільстві, які не завжди можна пояснити об'єктивною логікою розвитку. Чинники ціннісних змін також відображено в публікаціях, зокрема, російських учених Н. Багдасарьяна, Е. Беляєва, Т. Заславської, Т. Ісламшіної, Л. Камсузяна, Н. Коровіциної, О. Максимової, А. Немцова, Н. Федотової, Г. Хамзіної, А. Цофнаса, німецьких дослідників Н. Вульмана, Я. Делея, К. Мюллера, А. Пікеля, Ю. Хабермаса, Р. Хабіха, В. Цапфа, угорських науковців І. Гарчі, Ж. Елексеша, П. Роберта, Ж. Шпедера та ін. [2; 7].

Тому **метою** статі є з'ясування домінуючих ціннісних орієнтацій студентів Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» за результатами проведеного кафедрою соціології та політології соціологічного дослідження.

Дослідження студентської молоді та молодіжних проблем завжди є дослідженням рушійних сил суспільних процесів і явищ, що зароджуються і згодом можуть стати домінантними в суспільстві. Саме студентська молодь наділена тим символічним духом креаціонізму та потягу до змін, який здатний якісним чином оновлювати і трансформувати соціальну реальність. Ціннісні орієнтації – найважливіші елементи внутрішньої структури особистості, закріплені її життєвим досвідом, сукупністю її переживань. Сукупність сформованих, усталених ціннісних орієнтацій створює вісь свідомості, що забезпечує стійкість особистості, наступність певного типу поведінки і діяльності, яка виражається в спрямуванні потреб та інтересів. Тому ціннісні орієнтації є найважливішим чинником, що регулює та детермінує мотивацію особистості. Саме через це у будь-якому суспільстві ціннісні орієнтації особистості є об'єктом виховання, цілеспрямованої дії, впливу соціокультурного середовища.

У грудні 2010 р. кафедрою було проведено соціологічне дослідження, в якому взяли участь 267 студентів денної форми навчання всіх інститутів і факультетів (крім факультету підготовки професійних суддів), зокрема 134 юнаків та 133 дівчини; вікова структура опитуваних: до 18 років – 121 особа,

19–20 років – 126 осіб, 21–22 роки – 20 осіб; за поселенською структурою серед опитуваних 106 мешкали в обласному центрі, 101 – у районному центрі, 31 – у селищі міського типу, 29 – у селі; виростили у повній родині – 228, у неповній – 36, виховувалися бабусею (дідусем) – 2, іншими родичами – 1; за успішністю навчання: 96 навчаються переважно на «відмінно», на «відмінно» і «добре» – 125; в основному на «задовільно» – 34, більшою мірою на «задовільно» – 12.

Респондентам було запропоновано для ранжування 13 термінальних цінностей. Аналіз результатів дослідження засвідчив, що найбільш значущою цінністю для студентів є цінності власного здоров'я (68,82 % опитаних). Так, майже 70,9 % хлопців та 66,67 % дівчат зазначили, що вони опікуються своїм здоров'ям і вважають це запорукою успіху свого майбутнього життя. Дійсно, за своєю сутністю здоров'я виступає благом, тобто тим, що відповідає потребам, інтересам особи, має позитивне значення для людей. З одного боку, здоров'я – засіб прожити тривале і найбільш повноцінне на всіх етапах життя; з другого – воно не існує «саме по собі», а є умовою, засобом досягти інших життєвих цілей.

На другому місці знаходиться така цінність, як «щасливе родинне життя» (42,97 %). Причому відчувається різниця даної цінності у відповідях за гендерною ознакою: вважають важливою щасливе родинне життя 51,16 % дівчат і лише 35,07 % хлопців. Це свідчить про те, що дівчата більш орієнтовані на створення і збереження родини, значна частина з них відчувають себе «хранительками вогнища». Слід відзначити, що студенти цілком усвідомлюють, що родина є визначальним чинником людського життя, забезпечує базисні потреби людини.

І на третьому місці у студентів знаходиться така цінність, як «матеріально забезпечене життя». Так вважають 31,34 % хлопців і 27,91 % дівчат, а загалом – 29,66 % респондентів. Для студентів матеріальний добробут виявляється підставою для розвитку відчуття власної значущості і позитивного ставлення до себе. Їх зацікавленість у високому рівні матеріального добробуту пояснюється високими потребами цього віку і низькою соціальною захищеністю студентів. Слід також розуміти, що дана цінність для студентів є результатом тих соціальних трансформацій, які переживає українське суспільство. Економічний лібералізм, конкуренція, прагнення отримати прибуток та ін., що притаманні сучасному соціуму, впливають на ціннісні орієнтації особистості. Вони, безперечно, стимулюють ініціативу, розширюють можливості для розвитку здібностей і творчої активності людини, орієнтують її на здобуття високоякісних професійних знань.

Ці високо значущі цінності залишаються найбільш стійкими майже для всіх студентів незалежно від їх віку, проживання та родини.

В ієрархічній структурі розподілу цінностей середнє становище посідають цінності, що стосуються системи соціальних зв'язків найближчого оточення («добрі та вірні друзі» – 28,9 %), професійної самореалізації («професіоналізм» – 25,1 %) і «цікава робота» – 15,97 %), внутрішнього світу людини («любов» – 24,71 %), самовдосконалення («освіта» – 22,47 %), прав людини («свобода» – 20,53 %).

У той же час дуже низько позиційовано естетичні («творчість» – 6,84 %, «мистецтво» – 2,28 %) та моральні («патріотизм» – 6,84 %, «толерантність» – 1,14 %) цінності, тобто для респондентів, що взяли участь в анкетуванні, домінуючими є меркантильні та утилітарно-прагматичні цінності. Це свідчить про певні проблеми в організації та проведенні соціально-виховної роботи в академії, з одного боку; а з другого – наше дослідження підтверджує той факт, що пострадянський транзит України, інформаційне суспільство, яке ще тільки складається, засилля масової культури, глобалізація, культ «золотого тільця», пропаганда ідей лібералізму змінюють систему цінностей сучасного українця, насамперед молоді.

Разом з тим, зафіксовано помітні розходження у значущості цінностей у студентів, що належать до різних соціально-демографічних груп. Так, в рейтингу пріоритетів цінностей для юнаків достатньо важливими є моральні (з 18 студентів, які зазначили важливим для себе таку цінність, як «патріотизм», 17 є чоловіки), естетичні, вольові цінності та «вірні друзі». Для дівчат важливішими цінностями є «любов» та «щасливе родинне життя». Така різниця в обранні значущих цінностей може, з одного боку, свідчити про наявність об'єктивних гендерних відмінностей, а з другого – сформувані підстави для можливих ціннісних конфліктів між представниками протилежної статі. Подібні відмінності в обранні найважливіших цінностей спостерігаються у різних вікових групах. Так, молоді люди віком до 18 років пріоритетними для себе вважають потребу в досягненнях. Ця потреба має тенденцію до зниження в старшій віковій групі, залишаючись, проте, однією з найбільш значущих у структурі ціннісних орієнтацій студентів. В обранні найважливіших цінностей студентів з повних родин переважають цінності міжособистісного спілкування, а неповних – моральні, що може розглядатися як наслідок соціальних відмінностей життя та особливостей родинного виховання студентів.

Якщо порівнювати результати нашого дослідження з аналогічними соціологічного дослідженнями, то в цілому ці результати корелюються. Наприклад, аналогічне соціологічне опитування проводилося у 2010 р. в Київському національному економічному університеті ім. Вадима Гетьмана. Найважливішими цінностями для опитаних стали «здоров'я», «друзі», «кохання» [14, с.127].

Другий блок проблем, що нас цікавив, був пов'язаний з соціо професійною орієнтацією студентів. Безсумнівним фактом є те, що феномен професійного саморозвитку особистості характеризується перманентністю та лонгітюдністю, а сучасний соціальний розвиток як українського суспільства, так і в цілому світі зумовлює зростання актуальності даної проблеми. Успішність становлення особи як фахівця та багатогранно розвиненої особистості багато в чому характеризується правильністю визначення і обрання напряму свого саморозвитку, знаходженням, за Г. Сковородою, своєї «спорідненої праці».

Студентам було запропоновано декілька тез із соціо професійною орієнтації людини. Їх відповіді наведені у таблиці.

Т а б л и ц я

Ставлення до тез	Так, цілком згоден (%)	Скоріше згоден (%)	Скоріше не згоден (%)	Абсолютно не згоден (%)
Найважливішим для мене сьогодні є навчання, все інше (особисте життя, громадська діяльність, робота) відходять на другий план	25,72	47,79	20,87	5,62
Я опікуюся своїм здоров'ям, вважаю це підставою успіху всього майбутнього життя	59,98	32,84	5,99	1,19
Я не люблю планувати на далеку перспективу, вважаю, що проблеми треба розв'язувати у міру їх виникнення	21,37	31,34	30,36	16,93
Для мене дуже важливим є почуття матеріальної незалежності	19,35	21,85	38,58	20,22
Вважаю, що професійна кар'єра для сучасної людини є дуже значущою, заради неї можна пожертвувати багатьма чим, навіть особистим життям	18,35	21,35	39,58	20,72
У моєму житті значне місце посідає самоосвіта та самовдосконалення	38,83	46,32	12,21	2,64
Найважливішими цінностями для мене є моя родина, здоров'я та благополуччя близьких	75,86	19,16	3,45	1,53
Студентська пора – час, коли можна пожити «для себе», доки ще немає власної родини, дітей, відповідальності за інших	30,38	39,62	22,31	7,69
Вважаю, що сучасний світ досить жорсткий, тому, якщо бажаєш чогось досягти, треба мати «міцні кулаки»	44,02	30,5	20,85	4,63
Вважаю, що кар'єра політика для майбутнього юриста – гідна і вельми приваблива перспектива	39,95	35,46	18,6	5,99
Незважаючи на все те, що відбувається сьогодні в суспільстві, духовність і моральність для мене є найбільш значущими цінностями буття	36,43	48,84	12,02	2,71
Релігія в моєму житті посідає дуже суттєво місце	19,6	32,34	29,21	18,85
Вважаю себе достатньо сформованою особистістю і тому до порад батьків прислухаюся вже набагато менше, ніж раніше	10,0	28,46	43,71	17,83
Вважаю, що сучасна людина в першу чергу має бути прагматичним раціоналістом, бо ідеалізм і романтизм зараз «не в моді»	13,85	33,08	38,07	15,0
На мій погляд, теза «мета виправдовує засоби» в наш час є актуальною як ніколи	24,51	40,08	23,74	11,67

Як бачимо з таблиці, нехарактерними для особистості студента є такі ознаки, як прагматизм, раціоналізм, неперекірливість у виборі засобів досягнення поставлених цілей. Лише 46,93 % сказали, що сучасна людина, в першу чергу, має бути прагматичним раціоналістом, бо ідеалізм і романтизм зараз «не в моді». Слід зауважити, що в основному цієї думки дотримуються чоловіки, аніж жінки. Переважна більшість студентів вважає, що духовність і моральність є важливими в сучасному бутті. Специфічною рисою сучасного студентства є також велика частка тих, хто не має певних життєвих планів. 52,71 % відзначили, що не люблять планувати на далеку перспективу. Більшість студентів (61,54 %) не вважають себе повністю самостійними, достатньо сформованими особистостями. Вони ще й дотепер прислуховуються до порад батьків і старших товаришів.

На запитання анкети «Що, на Ваш погляд, може допомогти бажаному успіху в житті?» студенти на перше місце поставили «гарну освіту», на друге – «професіоналізм, майстерність», на третє – «працелюбність». Звертає на себе увагу той факт, що у спрямованості на життєву самореалізацію студенти більшою мірою (60–70 %) орієнтовані на соціальні (працелюбність, професіоналізм та освіта), ніж на особистісні (10–20 %) цінності (чесність, принциповість, самостійність, здібності тощо).

Наші студенти цілком орієнтовані на працю: 89,51 % студентів позитивно відповіли на запитання «Чи мали б Ви потребу в роботі, якщо були б повністю забезпеченою людиною?».

На запитання «Що стало для Вас вирішальним при обранні професії?» студенти віддали перевагу «цікавій роботі» (37,5 %), «можливості подальшого професійного зростання» (34,09 %) та «великому значенню для суспільства і престижу професії» (29,92 %).

Серед відповідей на запитання «Чого Вам найбільше бракує у соціально-політичній сфері?» домінували: «довіри до політичних лідерів» (49,81 %) та «дотримання в країні прав людини» (31,8 %).

І останнє, що має нас задовольняти і вірити у світле майбутнє нашої країни. На запитання «Чи щаслива Ви людина?» 92,4 % відповіли позитивно: 47,15 % – «Так, цілком» і 45,25 % – «Так, певною мірою».

Вважаючи, що студентство за характером своєї діяльності, поглядами та ціннісними орієнтаціями є близьким до інтелігенції, важливо досліджувати цю соціальну групу як резерв інтелектуальної еліти, а вищу школу розглядати як основний канал її формування. Тому для того, аби особа студента відповідала вимогам сучасного суспільства, необхідно проводити систематичну роботу, спрямовану на формування стійкої ієрархії соціально значущих ціннісних орієнтацій.

Висновки. Розбудова демократичної, правової, соціальної держави, формування громадянського суспільства, процеси демократизації і розвиток ринкових економічних відносин наповнюють новим змістом структуру цін-

ностей, спонукають до їх переоцінювання, побудови їх нової ієрархії. У межах нової соціально-економічної парадигми розвитку суспільства на перший план виходять особистісні потреби та інтереси. Це, з одного боку, стимулює творчу активність, вияв індивідуальних якостей, а з другого – уможливило розвиток і абсолютизацію егоцентричних настроїв та їх реалізацію. За таких обставин найважливішим завданням професорсько-викладацького складу ВНЗ є пошук ефективних шляхів і заходів для гармонізації особистісного та суспільного джерел розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Агеєнко Т. А. Проблеми формування ціннісних орієнтирів студентської молоді / Т. А. Агеєнко // Інформаційно-культурологічна та мистецька освіта: стан і перспективи : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 12–13 жовт. 2004 р.- Х. : ХДАК, 2004. – С. 261–262.
2. Багдасарьян Н. Г. Инновации в ценностных ориентациях студентов / Н. Г. Багдасарьян, Л. В. Камсузян, А. А. Немцов // Социолог. исслед. – 1995. – № 4. – С. 125–129.
3. Гараніна Г. Соціальна трансформація та зміна ціннісних орієнтацій / Г. Гараніна // Соціальна психологія. – 2009. – № 1. – С. 54–59.
4. Давидова Ж. В. Педагогічна система формування духовно-ціннісних орієнтацій студентської молоді / Ж. В. Давидова // Вісн. Харк. держ. академії культури : зб. наук. пр. – Х. : ХДАК, 2010. – Вип. 29. – С. 218–226.
5. Діомідова Н. Ю. Ціннісно-нормативна система особистості студента юридичного вузу / Н. Ю. Діомідова // Інформаційно-культурологічна та мистецька освіта: стан і перспективи : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 12–13 жовт. 2004 р. – С. 279–280
6. Добрынина В. Ценностные ориентации учащейся и студенческой молодежи: особенности и тенденции / В. Добрынина, Т. Кухтевич // Alma mater: Вестн. высш. шк. – 2003. – № 2. – С. 13–15.
7. Исламшина Т. Г. Дифференциация ценностных ориентаций студентов / Т. Г. Исламшина, О. А. Максимова, Г. Р. Хамзина // Социолог. исслед. – 1999. – № 6. – С.132–137
8. Кравченко Л. В. Шляхи розвитку ціннісних орієнтацій сучасної освіти в умовах трансформації українського суспільства / Л. В. Кравченко // Вчені зап. Харк. гуманіт. ун-ту «Народна українська академія». – Х. : Вид-во НУА, 2003. – С. 47–57.
9. Левковська Н. Д. Філософські й соціологічні підходи до дослідження цінностей і ціннісних орієнтацій / Н. Д. Левковська // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Соціологія. Психологія. Педагогіка. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2005. – Вип. 22–23. – С. 59–63.
10. Машкова І. М. Соціокультурне середовище вищого навчального закладу: становлення ціннісних орієнтацій студентства / І. М. Машкова // Україна у стані перманентного вибору: духовно-культурні, соціально-економічні та політико-правові стратегії : матеріали. Х ювіл. наук.-практ. конф. – К. : Нац. акад. управління, 2011. – С. 330–332.
11. Медведева Д. Изменения ценностных ориентаций молодежи / Д. Медведева // Формирование профессиональной культуры специалиста в условиях современного вуза : програма и матеріали. XVII междунар. студ. науч. конф., 17 апр. 2010 г. – Х. : Изд-во НУА, 2010. – С. 63–64.

12. Научитель Е. Д. Ценностные ориентации первокурсников: иерархия и структура / Е. Д. Научитель // Учен. зап. Харьк. гуманит. ин-та «Народная украинская академия». – Х. : Око, 1997. – Т. 3. – С. 178–186.
13. Никоненко Л. В. Ценностные ориентации студенческой молодежи (социально-психологический аспект) / Л. В. Никоненко // Виховання в контексті соціальної адаптації студентства : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф.-семінару кер. ВНЗ та вчених-дослідників із пробл. виховання студентства в сучасних умовах, Харків, 7 лист. 2003 р. Ч. 2 : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. – Х. : Вид-во НУА, 2003. – С. 85–87.
14. Остапенко Е. О. Актуальність формування готовності студентів до професійного саморозвитку / Е. О. Остапенко // Україна у стані перманентного вибору: духовно-культурні, соціально-економічні та політико-правові стратегії : матеріали Х ювіл. наук.-практ. конф. – С. 126–128.
15. Патракова А. Социально-классовые позиции и ценностные ориентации / А. Патракова // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2009. – № 1. – С. 169–185.
16. Поторій Я. І. Особливості ціннісно-мотиваційної сфери студентів / Я. І. Поторій // Практ. психологія та соціальна робота. – 2002. – № 2. – С. 36–39.
17. Романюк Л. В. Роль механізму оцінки у розвитку ціннісних орієнтацій студентської молоді / Л. В. Романюк // Київ. Нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Вісник. Соціологія, Психологія. Педагогіка. – К. : ВПЦ «Київський ун-т», 2003. – Вип. 20–21. – С. 107–109.
18. Свириденко С. О. Формування ціннісних орієнтацій як чинника духовного здоров'я особистості / С. О. Свириденко // Проблеми освіти : наук.-метод. зб. – К. : Наук.-методич. центр вищої освіти, 2002. – Вип. 29. – С. 58–65.
19. Стасевская О. А. Украинская культура и проблема ценностных ориентаций современного украинского общества / О. А. Стасевская // Економічне, політико-правове і духовне життя в Україні та розвиток особистості : матеріали наук. конф. за підсумками виконання комплексної цільової програми (м. Харків, 12–13 квіт. 2001 р.) : матеріали наук.-практ. конф. – Х. : Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 2003. – С. 79–81.
20. Чибисова Н. Г. Роль образования в формировании новой ценностной системы украинского общества и личности в условиях глобализации / Н. Г. Чибисова // Проблеми модернізації освіти України в контексті Болонського процесу : матеріали Першої Всеукр. наук.-практ. конф., 20–21 лют. 2004 р. – К. : Вид-во Європ. ун-ту, 2004. – С. 126–128.
21. Шайгородський Ю. Ціннісні трансформації в період суспільних змін / Ю. Шайгородський // Соціальна психологія. – 2009. – № 3. – С. 86–94.
22. Шумейко Т. Проблема формування ціннісних орієнтацій у молодого покоління / Т. Шумейко // Освіта, технікуми, коледжі : навч.-метод. журн. – 2010. – № 1 (25). – С. 68.

ЦЕННОСТНЫЕ ОРИЕНТАЦИИ СТУДЕНТОВ

*Требин М. П.,
Сахань Е. Н.,
Подкуркова И. В.,
Дзвиняк Д. Л.*

Представлен анализ социологического исследования, проведенного в Национальном университете «Юридическая академия Украины имени Ярослава Мудрого» по

поводу доминирующих ценностей студентов. Обосновано, что трансформация ценностного мира современной молодежи детерминирована изменениями, происходящими в Украине и мире.

Ключевые слова: ценностные ориентации, молодежь, студент, трансформационные процессы.

VALUED ORIENTATIONS OF STUDENTS

*Trebin M. P.,
Sakhan O. M.,
Podkurkova I. V.,
Dzvinyak D. L.*

In the article the analysis of the conducted sociological research is presented in the National University «Yaroslav the Wise Law Academy of Ukraine» concerning the dominant values of students, grounded, that transformation of the valued world of modern youth is determined what be going on changes in Ukraine and world.

Keywords: valued orientations, young people, student, transformation processes.

УДК 340/125

Г. П. Клімова, доктор філософських наук, професор

ПРАВА НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ТА ЕТНІЧНІ КОНФЛІКТИ В УКРАЇНІ

Проаналізовано шляхи формування поліетнічності населення та розміщення етнічних груп в Україні. Розглянуто правові засади реалізації етнополітики Української держави щодо національних меншин. Досліджено проблеми захисту прав національних меншин у взаємозв'язку з урегулюванням етнічних конфліктів.

Ключові слова: нація, етнос, міжнаціональні відносини, міжнаціональні конфлікти, етнополітика.

Актуальність проблеми. На сучасному етапі соціального розвитку особливого значення набуває забезпечення прав національних меншин як обов'язкова передумова досягнення міжнаціональної злагоди та стабільного демократичного розвитку українського суспільства. Це зумовлює актуальність вивчення міжнаціональних відносин у сучасній Україні, дослідження природи міжнаціональних конфліктів і з'ясування шляхів їх подолання.

Аналіз останніх джерел та публікацій. Найближчий розвиток етнополітичної ситуації в Україні може відзначитися гострими виявами складних питань, одні з яких успадковано з минулого, інші – не мають аналогів і поставлені на порядок денний специфікою сучасного розвитку Української держави і суспільства та впливами на них зовнішніх чинників. Ці питання у формі суперечностей, а часом і локальних конфліктних ситуацій є невід’ємною складовою вітчизняного суспільного дискурсу (див. праці А. Антонюк, А. Євтух, А. Кіссе, В. Котигоренко, Л. Нагорної, У. Прибиткової та ін.). Незважаючи на те що дослідження міжнаціональних відносин широко відображено в науковій літературі, все ж слабо розробленими є проблеми захисту прав національних меншин і врегулювання етнічних конфліктів у сучасній Україні в аспекті їх взаємозв’язку. Їх аналіз і є *метою* статті.

Виклад основного матеріалу. У сучасному світі проживає близько 3,5 тис. націй, народностей. Більшість народів складають багатонаціональні держави. Якщо у країнах Європи нараховується майже 300 націй і народностей, у США, Канаді, Латинській Америці проживає близько 600 націй і народностей, то в Азії, Африці, Австралії – понад 2600 різних націй і народностей, племен та родів.

Така розмаїтість етнічного складу населення є результатом дії різного роду чинників, зокрема переміщення великих мас людей, які спостерігалися в усі періоди історії. Багатовекторні міграції викликали масштабні швидкі змішування представників різних народів, формували численні етнічні спільності у рамках однієї держави.

Україна належить до тих країн світу, яка має чи не найстрокатішу в етнічному плані палітру населення. Нині на її території проживають представники понад 127 етносів. Українці – головна складова національно-етнічної структури становлять близько 77,8 % усієї людності, росіяни – приблизно 17,3 % населення, а особи іншого етнічного походження (євреї, беларуси, молдавани, болгары, кримські татари, німці, поляки, угорці, румуни греки та ін.) – у межах 4,9 % [1, с. 5].

Аби досягнути всю палітру поліетнічності населення України, необхідно зупинитися на чинниках, які певною мірою визначають її сучасний етнокультурний розвиток. Передусім йдеться про шляхи формування поліетнічності та розміщення етнічних груп в Україні.

Для нашої країни характерними були два шляхи, що привели до розмаїтості етнічного складу її населення:

1) через автохтонів (до них щонайперше належать українці, певною мірою росіяни та беларуси, зрештою та їхня частина, яка веде родовід від племен, що населяли територію України в її нинішніх географічних межах у давні часи і стали основою формування белоруської та російської народностей);

2) у результаті переміщень (міграції) вихідців із різних етносів під впливом найрізноманітніших чинників (воєнних дій, примусового переселення, тиску

політико-ідеологічних чинників тощо). Цим шляхом на нинішню територію України прибули представники практично всіх етносів, включаючи значну частину росіян і белорусів (особливо у роки після Другої світової війни, коли для зміни етнічного складу населення і недопущення гомогенізації населення України використовувалися такі гасла, як допомога у відбудові зруйнованого війною народного господарства, інтеграція у єдиний народногосподарський комплекс, формування єдиної історичної спільності «радянський народ»).

Для ілюстрації того, як унаслідок міграцій виникали етнічні спільноти на території України, слід згадати історію появи декількох із них. Якщо взяти *молдаван* (їх зараз налічується близько 325 тис.), то їхні предки поселилися на нинішній території України ще у V–VI столітті. А з виникненням Молдавського Князівства (1359 р.) спостерігається масова міграція тамтешнього населення в Україну, яке в такий спосіб рятувалося від феодального гніту. Переселення пізніших часів (XVIII–XIX століття) привело до виникнення у прикордонних зонах великої кількості молдавських поселень, які зберігаються й до сьогодні. *Болгари*, які також належать до найчисленніших меншин України, перебиралися сюди починаючи з XVIII ст., втікаючи від турецького поневолення. Перша хвиля польської колонізації (Східна Галичина та певною мірою Правобережжя) розпочалася у XIV столітті, а досить інтенсивні переселення *поляків* на територію України мала місце у XVII, XVIII та першій половині XIX століть. На сьогодні в Україні налічується понад 200 тис. поляків. *Євреї* з'явилися в Україні також унаслідок міграції представників цього етносу, які проживали у Польщі і у XVI–XVII століттях переселилися на українські землі. Оскільки за законом 1796 р. російський уряд дозволив їм селитися лише на місцях до правого берега Дніпра (так звана смуга осілості), то основні їхні поселення виникали саме тут.

Розселення представників інших, крім українського, етносів має свої особливості – як правило, за перших міграційних хвиль вони селилися компактно (молдавани, румуни, угорці та ін.). Автохтонне російське та беларуське населення також відзначалося компактністю розміщення. Однак у пізніші періоди розвитку суспільно-політичних процесів в Україні відбувалися помітні зміни у розселенні. Нині компактні поселення етнічних меншин зберігаються у прикордонних західних та південно-західних районах України (угорці, румуни, молдавани, болгари, греки), Криму (росіяни, кримські татари) та певною мірою східних областях (росіяни). Нечисленні компактні етнічні поселення виникають останнім часом в Одеській області у зв'язку з поверненням із депортації німців, які мешкали в Україні до 1940-х років. [2, с. 3–4]

Особливості розвитку України визначають специфічність етнополітичної ситуації та її відмінність у інших поліетнічних країнах:

1) етнополітичний ренесанс національних меншин, стрижнем якого є повернення до своєї етнічності і перелаштування на взаємодію не з російською (як це було за умов русифікації, у тому числі в Україні), а з українською етнічністю;

- 2) переважно дисперсне розміщення представників національних меншин;
- 3) існування незначних (за чисельністю і розмірами території) ареалів, де одна етнічна меншина складає більшість населення;
- 4) формування нових меншин на основі тих, хто повернувся з депортації, а у перспективі – тих, що формуватимуться із мігрантів, які отримують статус біженців і згодом можуть претендувати на громадянство України.

Певною мірою перелічені особливості враховано у законодавчих актах, які створюють правові завади реалізації етнополітики Української держави, щодо національних меншин. До них належать закони України «Про національні меншини в Україні» (1992), «Про громадянство України» (1997), «Про біженців» (1993), «Про мови в Українській РСР» (1989), «Про освіту» та ін.

Україна приєдналась до Рамкової конвенції про захист національних меншин (1 травня 1998 р.). Крім того, вона взяла на себе зобов'язання відносно дотримання Рекомендації Парламентської Асамблеї Ради Європи № 1201 (1993 р.) – за винятком визнання колективних прав на територіальну автономію, що базується на етнічних критеріях (ст. 11 проекту додаткового протоколу).

На честь України слід сказати, що демократизація в усіх сферах життя, відмова від тоталітарної спадщини, відсутність ознак дискримінації, перш за все на національному ґрунті, сприяють толерантному співіснуванню різних народів. Законодавчо було закріплено неприпустимість привілеїв за етнічною чи іншою ознакою. Однак криза в економіці, брак об'єднуючої національної ідеології, активна політизація етносів на тлі різних ментальних пріоритетів обумовили конфліктність міжетнічних відносин:

1) конфліктний потенціал пострадянської етнічної ідентифікації полягає в багатокультурності українського суспільства. Найбільший поділ пролягає між прибічниками етнічного патріотизму, а в крайніх випадках – націоналізму, з одного боку, а з другого – прихильниками «слов'янської єдності» та територіального патріотизму;

2) постійним джерелом напруги в Україні є мовна біполярність. Мовний розкол у суспільстві перетворюється на знаряддя політичної боротьби. Незбігання етнічної належності з мовною самоідентифікацією є серйозною етнополітичною проблемою. Мова стає сильнішим ідентифікатором, ніж етнос;

3) поляризація етнічних інтересів у регіональному розподілі створює перешкоди на шляху консолідації українського етносу;

4) брак рівноваги між збереженням креативного потенціалу української нації і реалізацією прав інших етносів;

5) подвійна ідентичність українського суспільства може породжувати заперечення національних цінностей, демонстрування презирства до всього національного. Звідси – необхідність створення правового механізму міжетнічного компромісу як шанс стабілізації проблеми полікультурності, подолання кризового стану української нації;

6) брак національної ідеології, здатної консолідувати навколо ідеї всебічного розвитку Української незалежної держави всіх громадян незалежно від їх етнічного походження. У цьому сенсі зменшуватиметься роль етнічного ідентифікаційного чинника, посиляться вплив нових соціальних сегментів суспільства;

7) кризовість та конфліктність пострадянської ідентифікації етноспільнот поглиблює специфіка конфесійної ситуації, розмитість релігійних уявлень. Релігія перетворилася на дезінтегруючий чинник;

8) відчуття власної неповноцінності та як наслідок колоніальної спадщини, комплекс української меншовартості ускладнюють процес української національної ідентифікації. Користуючись колоніальною свідомістю українського населення, частина української еліти зробила ставку на російські культурні цінності, особливо в районах з питомою часткою російського населення. Реідентифікація цієї частини українського соціуму – першопричина кризових явищ у процесі становлення національної ідентичності;

9) спроба частини української еліти нав'язати етнічну модель нації посилила вияви регіоналізації;

10) додатковими чинниками етнічної поляризації суспільства стали етнополітичний регіоналізм у Криму та вияви кримського сепаратизму як наслідок політизації кримськотатарської етнічності. [3; с. 51–52].

Як свідчить практика, більшість етнічних конфліктів виникає в результаті незадоволення потреб національних меншин у представництві їхніх інтересів в органах державної влади та участі в політиці. Досвід показує, що існують принаймні чотири шляхи розв'язання цієї проблеми: передача влади, спільне використання повноважень, плюралізм системи виборів у сфері культури, гармонізація громадського життя.

Передача влади. Перевага цього способу полягає у тому, що деякі конфлікти стають справою регіонів, а центр у цьому разі може відігравати роль неупередженого судді. Класичним прикладом є швейцарська система конфедерації кантонів. Разом з цим зазначимо, що передача влади може привести до нових конфліктів. Це пов'язано з тим, що створення нових держав у рамках федерації породжує нові меншини і нові вимоги незалежності. Без надійного захисту загальних громадянських прав передача влади може також призвести до винищувальних міжусобиць та етнічних чисток.

Спільне використання повноважень передбачає, що всі етнічні групи представлені у владних структурах. Одна з систем такого представництва дістала назву «консоціалізм»: визнання вимог усіх етнічних груп оформлюється через створення уряду з представників еліт ключових груп, при цьому їхні домагання розглядаються не як безперечні принципи, а як групові інтереси. Основні недоліки цієї системи пов'язані з труднощами, що виникають під час виборів, конкуренцією через відповідальні посади, а також можливістю встановлення диктатури еліт.

Плюралістична система виборів. Найпоширенішою формою є пропорційне представництво. Можливе прийняття особливих правил, що перешкоджають формуванню уряду на відверто етнічній чи релігійній основі і вимагають, аби керівники всіх партій походили з різних етнічних груп. Продумана система виборів може сприяти створенню міжетнічних альянсів.

Державна політика в галузі культури. Етнічні конфлікти нерідко базуються на стереотипах, міфах, забобонах. Тому в багатьох країнах вводяться загальнонаціональні програми освіти з метою формування єдиної свідомості. Для цього класи у школах формуються з представників різних етнічних груп, розробляються методики формування толерантності в різних вікових групах і соціальних верствах населення, вживають заходи щодо підвищення поінформованості про різні культурні традиції в багатоетнічних регіонах.

У зв'язку з цим доречно звернутися до рекомендації Комісії з прав людини (Підкомісія з питань запобігання дискримінації та захисту меншин) Економічної та Соціальної Ради ООН. Зокрема, в Рекомендаціях говориться про доцільність включення до навчальних планів усіх держав навчання толерантності представників усіх груп, ознайомлення груп більшості населення з культурами груп меншин у такий спосіб, аби вони могли усвідомити цінність цих культур як джерела збагачення суспільства в цілому. Крім того, пункт 12 зазначених Рекомендацій передбачає: «Представники різних груп повинні користуватися правом участі на основі своїх власних культури і мови в культурному житті громади, створювати твори мистецтва і робити внесок у розвиток науки та послуговуватися цими творами й результатами наукового прогресу, охороняти свою культурну спадщину і традиції, мати власні засоби інформації та інші засоби комунікації, на основі рівності мати доступ до державних або громадських засобів масової інформації» [4, с. 4].

Сьогодні вже можна говорити про деякі реалізовані можливості задоволення потреб етнічних меншин. Нині в Україні зареєстровано близько 270 національних культурних товариств, у тому числі 23 із всеукраїнським статусом. За їхньою ініціативою створюються культурні центри, відкриваються класи, запроваджуються факультативи, недільні школи для вивчення етнічних мов, історії та культури меншин, проводяться етнічні фестивалі тощо. Станом на 2002 р. в Україні функціонував 21 млн загальноосвітніх навчальних закладів, з них з російською мовою навчання – 1935 (1934,5 тис. учнів). Навчання українською і російською мовами здійснювалося у 2235 навчальних закладах. Російську мову як предмет вивчали 1807 тис. учнів. Нині в країні діють 30 російських театрів. У бібліотеках зібрано понад 440 млн примірників літератури російською мовою (55 % загального фонду). За даними Книжкової палати України, у 2002 р. російською мовою видано 3016 одиниць книг [5, с. 13, 15].

Сформовано мережу навчальних закладів, у тому числі тих, що дають вищу освіту, у місцях компактного поселення представників етнічних меншин:

це, зокрема, Берегівський педагогічний інститут у Закарпатській області (угорська мова навчання), Болградська гімназія з українською та болгарською мовами навчання в Одеській області, Боян-Глинська румуномовна гімназія у Новоселицькому районі, Мольницький та Каранчівський ліцеї у Глибоцькому районі Чернівецької області.

Завдяки діяльності головної спеціалізованої редакції в Києві та відповідних редакцій видавництв «Таврія», «Січ», «Карпати», «Каменяр», «Маяк», «Прапор», «Донбас» п'ятий рік функціонує державна система задоволення потреб у літературі різних національностей на основі щорічної Державної програми. За останні три роки побачили світ близько 260 назв видань, підручників і навчальних посібників, книжок для дітей, які вийшли 22 мовами етнічних меншин. Для учнів 1–11 класів надруковано підручники і навчальні посібники польською, німецькою, угорською та румунською мовами.

Мовами етнічних меншин видається близько 1416 назв газет, з них 1356 – російською мовою. За рахунок бюджетних асигнувань друкуються додатки до парламентської газети «Голос України»: болгарською мовою – «Роден край», польською – «Дзенік Кійовські», єврейською – «Єврейські вісті», вірменською – «Арагац», румунською – «Конкордія», німецькою – «Дойче канал», кримськотатарською – «Голос Криму».

При національно-культурних товариствах створено близько 2 тис. колективів художньої самодіяльності, серед них ті, які вже здобули визнання не тільки у своєму етнічному середовищі, а й у загальноукраїнському контексті, а подеколи й поза межами України: фольклорний ансамбль «Шатлик» польського товариства «Згода», татарський вокальний ансамбль «Банім Банот». Культурно-мистецькі традиції різних етносів представляють єврейський театр «Мазлтов», єврейський музичний театр «Штерн», циганський театр «Романс» у м. Києві, кримськотатарський музичний театр у м. Сімферополі, угорський театр у м. Берговому Закарпатської області.

Висновки.

1. Активізація національних меншин і етнічні конфлікти значною мірою зумовлені розбіжністю територіальних кордонів з етнічними, а також нерівністю і економічною маргіналізацією етнічних груп.

2. Основні вимоги національних меншин можуть бути розглянуті в контексті основних прав людини. Проте постановка і обговорення проблеми колективних прав етнічних груп є актуальним завданням і потребує всебічного вивчення.

3. Більшість етнічних конфліктів є наслідком нерівномірного розвитку етнічних груп. Два основні способи подолання цієї нерівності – пропорційність і позитивні дії, які передбачають розподіл соціальних благ за групами відповідно до їх частки в населенні, цільову підтримку певних груп і вирівнювання соціального дисбалансу шляхом запровадження квот або спеціального субсидування.

4. Розгляд у взаємозв'язку проблеми захисту прав національних меншин і врегулювання етнічних конфліктів дають змогу не тільки виявити глибинні причини міжнаціональних зіткнень, а й ефективно впливати на конфліктну ситуацію з метою зниження міжетнічної напруженості й врегулювання конфлікту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Національний склад населення України та його мовні ознаки. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – К., 2003. – 373 с.
2. Євтух В. Б. Національні меншини – об'єкт державної етнополітики / В. Б. Євтух // Укр. Географ. журн. – 2007. – № 3. – С. 5–9.
3. Кривицька О. Конфліктний вимір етнонаціонального розвитку України / О. Кривицька // Політ. менеджмент. – 2005. – № 3 – С. 42–62.
4. Захист меншин. Можливі шляхи й засоби полегшення мирного й конструктивного розрішення проблем, пов'язаних із меншинами. Рекомендації // Е / CN. 4 / Sub 2 / 1993 / 34 / Add. 4.
5. Міжнаціональні відносини та задоволення етнокультурних потреб національних меншин в Україні. Державний комітет України у справах національностей та міграції. – К., 2002. – 325 с.

ПРАВА НАЦИОНАЛЬНЫХ МЕНЬШИНСТВ И ЭТНИЧЕСКИЕ КОНФЛИКТЫ В УКРАИНЕ

Климова Г. П.

Проанализированы пути формирования полиэтничности населения и размещения этнических групп в Украине. Рассмотрены правовые предпосылки реализации этнополитики Украинского государства в отношении национальных меньшинств. Исследованы проблемы защиты прав национальных меньшинств во взаимосвязи с урегулированием этнических конфликтов.

Ключевые слова: нация, этнос, межнациональные отношения, межнациональные конфликты, этнополитика.

RIGHTS FOR THE NATIONAL MINORITIES AND ETHNIC CONFLICTS ON UKRAINE

Klimova G. P.

The ways of forming of polietnichnost population and placing of ethnic groups on Ukraine are analyzed, legal pre-conditions of realization of the etnopolitic Ukrainian state in regard to the national minorities are considered, the problems of defence of rights for the national minorities in intercommunication with the settlement of ethnic conflicts are explored.

Keywords: nation, ethnos, international relations, international conflicts, etnopolitika.

УДК 1: 316. 7

О. О. Чемшит, доктор політичних наук, професор;
Ю. П. Ємельянова, кандидат філософських наук, доцент

РОЛЬ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ЧИННИКІВ У ПРОЦЕСІ САМОВИЗНАЧЕННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ СПІВТОВАРИСТВ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНИХ СИСТЕМ

Проаналізовано роль соціокультурних чинників у процесі соціально-політичного самовизначення територіальних співтовариств як соціокультурних систем. Вказано на необхідність культурологічної експертизи нових проектів та ініціатив соціально-політичного і геополітичного характеру.

Ключові слова: реальність соціальна, територіальні співтовариства, система соціокультурна, природне середовище, несвідоме мотиваційне поле, інтенція до соціального, проект самовизначення.

Актуальність проблеми. Трансформація соціальної реальності, що виявляється на емпіричному рівні як зміни у звичному ритмі життя суспільства, зумовлена безперервною соціокультурною діяльністю людей, але при цьому часто усвідомлюється ними як кризовий, небезпечний момент існування. Процеси соціальних змін на рубежі ХХ–ХХІ століть у Східній Європі можуть слугувати яскравим тому підтвердженням. Відсутність досвіду позитивного соціального реформування призвела до хворобливого зламу механізмів суспільного відтворення, що склалися, і це поставило під сумнів існуючі моделі суспільного розвитку. Поведінка основних політичних акторів часто підштовхувалася зовнішніми діями – всупереч їх волі і без усвідомлення політиками глибини наслідків. Помітною формою соціального руху в цей період стала регіоналізація – територіальне, культурне і політичне самовизначення локальних співтовариств. Соціально-політичне тлумачення регіону (лат. *regio* – країна, область) показує його як соціально-територіальну спільність, сукупність соціальних, економічних, політичних чинників розвитку території. У процесі визначення регіонального (локального) зрізу життя використовують й інші характеристики: етнічний склад населення, трудові ресурси, соціальну інфраструктуру, соціально-психологічний клімат, політичні аспекти розвитку регіону, культурні чинники тощо. Регіоналізація стає важливою характеристикою умов існування не тільки європейського, а й світового співтовариства, – характеристикою нової якості соціальної реальності. Україну, велику східноєвропейську державу, зазначені процеси не могли не торкнутися. Більш того, в Україні процеси територіально-культурного відокремлення, а іноді й сепаратистських настроїв у локальних співтовариствах часто виявляються в загостреній формі.

Певну оцінку вказаним соціальним змінам здатна дати геополітика – вчення про організацію соціально-політичного життя в якісно визначеному про-

сторі. Геополітика використовує моделі, що сполучають інформацію про характеристики просторів – кліматичних, басейнових, зонально-ландшафтних, геоморфологічних тощо з інформацією про способи політичної організації в цих просторах. З'ясовується взаємозв'язок природних, географічних чинників (включаючи чинники штучного, антропоморфного середовища) з різними системами і способами політичної організації. Аналізується, які обмеження накладають географічні чинники на політичну практику і які з подібних чинників можуть бути ефективно використані при тому чи іншому способі політичної організації.

У рамках геополітики виділяють такі чинники функціонування співтовариств в соціоприродному середовищі, які до певної міри створюють умови для формування владних стосунків і політичної діяльності. До таких чинників відносять: геоморфологію (наявність великих геологічних структур, континентальних плит, гірських ланцюгів, острівних дуг, басейнів річок тощо); кліматичні і природні зони, що збільшують варіативність умов життєдіяльності і політичної практики. Виділяють також ареали популяцій і конфігурацію розселення людей; визначають важливу роль соціальних чинників – мовних, етнокультурних та ін. У геополітичних дослідженнях ураховують господарську і транспортну інфраструктури (антропогенні системи використання і переміщення ресурсів), комунікаційні та організаційні взаємодії, що забезпечують ефективне ціледосягнення [1].

Геополітика, пояснюючи соціальні трансформації взаємодією низки чинників, залишає без належної уваги чинники соціокультурні, глибоке дослідження сутності яких виходить за рамки її предмета. Ці чинники стають предметом соціально-філософського аналізу в рамках соціокультурного підходу, де утверджується роль культури як програми розвитку соціального; досліджується процес вирішення суперечності між соціальним і культурним. **Мета** статті – експлікація ролі деяких соціокультурних чинників у процесі становлення і подальшої трансформації надіндивідуальних суб'єктів соціальної реальності (територіальних співтовариств як соціокультурних систем). Вивчення реальності людського світу як складного об'єкта вимагає міждисциплінарного підходу і використання практично всіх відомих методологій. Передусім з площини політичної і територіально-географічної необхідно перейти до філософсько-антропологічного рівня аналізу з урахуванням зростаючої аксіологічної складової опису функціонування всіх суб'єктів світу соціального.

Аналізуючи культуру як засіб людської самореалізації, дослідники виявляють нові закономірності, здатні впливати як на саму людину, так і на перебіг історії у цілому. Культура визначає і зберігає систему традицій, звичаїв, цінностей, зразків діяльності тощо у вигляді надбіологічних соціальних програм, і світоглядні універсалиї культури слугують своєрідним геном соціального життя [2]. Основою положенню тезою соціокультурного підходу є по-

ложення про програмуючу функцію культури в процесі становлення і подальшого розвитку соціального світу. Культура «будує» тіло і образ соціальних суб'єктів, залишаючись часом в тіні, на другому плані, зберігаючи свій головний механізм зв'язку соціальних форм з культурними матрицями в природному планетарному середовищі.

Процес становлення соціальної реальності, поява суспільного життя як цілісної системи позначають сходження від нижчих форм дійсності до вищої, соціальної форми руху матерії. Методологічні підстави аналізу подальших соціальних трансформацій базуються на визнанні провідної ролі антропологічно зумовленого культурогенезу, що міститься на двох рівнях: загальнопланетарному (загальновидовому) і конкретно-історичному, такому, що локалізується в просторових регіонах. У корпусі уявлень про культуру виділяється смислогенетична концепція, автори якої називають загальноконкретну підставу культурних феноменів – сенс. Важко не погодитися з тим, що людина живе у просторі сенсу, і всіляка сутність єдина в тому, що є продуктом сенсоутворення. Все, що знаходиться за межами сенсоутворення, не може бути ні предметом мислення, ні підставою для дискурсивного аналізу, тому і культура в широкому її розумінні є результатом дії законів сенсоутворення. «Саме належність до єдиного сенсового простору об'єднує повсякденне життя окремої людини та історичну практику, інтелектуальну рефлексію і несвідому пам'ять соціального колективу, а також велику кількість інших виявів людської активності в суцільний континуум культури» [3].

Сенсогенез є процесом, що йде на рівні психічної і практичної активності окремого суб'єкта та колективу. Носії процесу соціального руху – колективні соціальні суб'єкти створюють оригінальні знаково-сенсові простори різної структурної і функціональної складності – соціокультурні світи, що функціонують за законами соціокультурної спадкоємності. Буття конкретних локальних світів або «прагнення до буття», до втілення у формах конкретності буття узгоджуються з філософським принципом: сутність існує лише через форми свого існування. Опис таких локальних світів, їх типологізація і класифікація наближають нас до розуміння форм вияву соціальної реальності. Проте суперечливий характер їх розвитку вимагає пізнання умов і чинників їх буття, механізму їх відтворення, закономірностей розвитку, що може наблизити до розуміння сутності соціальної реальності як такої, а, можливо, і оцінити соціальні трансформації, що відбуваються. Йдеться про необхідність фіксації не тільки специфіки, своєрідності одиничності того чи іншого суспільства, а й про фіксацію суспільства як окремого, якщо розуміти під окремим «єдність одиничного і загального, такого, що повторюється і неповторного» [4].

Такий аналіз передбачає звернення до безлічі підстав і виділення головних – необхідних і достатніх для існування соціокультурних світів як унікальних системних об'єктів (свого роду «монад») з власним проектом і місією, моментами розквіту і кризи.

Розгляд підстав розпочнемо із загальноприйнятого твердження, що в основі всіх виявів життя, у тому числі складної сфери соціокультурної реальності, лежить природа. Незважаючи на її зовнішнє різноманіття, кількість типових утворень, що її складають, не є безкінечним, вона є осяжним. Складові елементи природи утворюють елементи і системи земного ландшафту: гори, море, ліси, пустелі, різноманітні види живих організмів. Природа з'являється перед людиною як ієрархічна безліч областей, рівнів, сфер, різного виду енергій і форм речовини, що знаходяться в твердій, рідкій і газоподібній фазах свого існування. Для адаптації людини до природи, навколишнього світу, синергії з ним поступово сформувалися біологічні особливості і можливості людського організму (розвиток філогенезу головного мозку і «мова тіла»). Еволюція живого на планеті спрямована на пристосування організмів до умов навколишнього світу, тому будь-який організм після свого народження готовий для життя в умовах планети зі всіма її унікальними особливостями. Органи чуття після народження налаштовуються інстинктивно на певні реальні умови існування і первісно керуються інстинктами. Таким чином, навколишня інформація дає поштовх необхідним природним структурам, а вони у свою чергу дозволяють аналізувати навколишній світ не як щось досконале невідоме, а як щось передбачуване, а тому деякою мірою і знайоме. На людський організм впливають дві складові: деякі загальні параметри планети як космічного тіла і специфічні умови проживання. Властивості довкілля контролюються органами чуття, які є центральними екологічними комунікаційними каналами, що дозволяють постійно аналізувати довкілля [5].

Проблема єдності історії природи і суспільства давно існувала в соціальній філософії. Так, ще в «Німецькій ідеології» К. Маркс і Ф. Енгельс зазначали, що історію можна розглядати з двох сторін, розділяючи на історію природи та історію людей. Обидві ці сторони нерозривно зв'язані і зумовлюють одна одну. Людські співтовариства, будучи якісно відмінними від природи утвореннями, в багатьох істотних моментах поєднані з природою, залежать від її характеристик, «забарвлюються» ними. Л. Альтюсер писав, що суспільне життя визначає «топіка, тобто просторове розташування, що визначає для даних реальностей місця в просторі» [6, с. 138]. Можна стверджувати, узагальнюючи, що закони й інтенції природної впорядкованості транслюються у сферу соціального через певні механізми загальноеволюційного космогенетичного процесу. Але тут необхідно зробити уточнення. Людина в певному значенні є продовженням свого природного середовища, а не природи, як іноді стверджують. Природне середовище – це природні і перетворені чинники природи, які виступають безпосередніми і опосередкованими детермінуючими умовами і чинниками становлення людини як соціального суб'єкта. Ця дефініція природного середовища застосовується до всіх соціальних суб'єктів: від особи до суспільства. Концептуалізація поняття природного середовища, виявлення її субстратної та організаційної структур дозволяє встановити, що природне середовище як сторона взаємодії за своїми розмі-

рами набагато ширше, ніж суспільство: суспільство виникає, функціонує і розвивається усередині природного середовища. Категорія «природне середовище» характеризує єдине цілісне явище, пріоритетна роль котрого як цілісності відносно людини як соціального суб'єкта не вимагає доказів.

Таку саму властивість цілісності має і спосіб життя людини: він як феномен виражає перш за все не сам процес життя, а саме спосіб його організації, спосіб вияву життя, який у свою чергу визначає вигляд життєдіяльності, життєвої активності і життєвої поведінки того чи іншого соціального суб'єкта [7, с. 16–25].

Отже, природне середовище життєдіяльності людини є природним фундаментом становлення локальних (окремих) людських співтовариств-світів, сприяє визначенню особливого кола видів діяльності, необхідних для повноцінної життєдіяльності, а також певною мірою формує їх сенсові образи. У конкретних умовах певного локуса природного середовища поступово виявляється і відтворюється найглибинніше онтологічне «скріплення», де природний досвід, що знімається (у гегелівському сенсі), «упаковується» в апріорні матриці культури: зароджується «клітинне тіло» окремого соціокультурного світу. На цьому глибинному рівні народження культури спочатку формується «нульовий цикл» сенсоутворення, якась чиста інтенція, що визначає саму можливість сенсу. Останній у його семантичному вимірі виникає лише в результаті проектування первинної інтенції в різні сфери реальності. Систематика феноменів «нульового циклу» первинних проекцій налічує чотири ряди: числа, візуальні фігури, рольові образи та міфологеми. У своїй сукупності вони утворюють фундамент культури – набір універсальних матриць, що організовують культурний досвід, спрямовують культурно-генетичний процес. Послідовність зазначених чотирьох рядів відповідає послідовності переходу від домінанти позаприродного (числа і фігури) до домінанти власне соціокультурного (рольові образи і міфологеми) [8, с. 20–25].

Указаний фундамент, структурний інваріант і одночасно феноменологічний стрижень усього історико-культурного процесу знаходиться в просторі несвідомого мотиваційного поля, спрямованого на опис і практичне засвоєння емпіричної реальності. Цей фундамент має щонайпотужнішу привабливу силу, його сумативна дія визначає специфічні для тієї чи іншої культурної традиції форми партиципації, тобто залучення, приєднання особи до локального співтовариства. Чітко відтворена сукупність соціально-когнітивних настанов, здебільшого залишаючись у тіні несвідомого, закріплює в культурній традиції певні сенсові конструкції. Вони сприяють оптимальній реалізації базових екзистенціальних інтенцій і є якимось згорнутим у стійко відтворених когнітивних формах ідеальним кодом (геном) культури або ментальністю. Остання сприяє встановленню кордонів між культурами, їх системами і підсистемами – кордонів розуміння, конвертації, інтерпретації і ретрансляції сенсів. При цьому конструктивний фундамент будь-якої культурної системи, опорні точки її структурного патерну, тобто генетично «перший шар сенсів», визначаються

в своїх онтологічних характеристиках специфікою способу оперування бінарними опозиціями. Саме у цьому способі і знаходяться сутнісні відмінності між культурними системами, які є глибшими за цивілізаційні та психологічні. Відзначимо також, що кожна культурна система здатна асимілювати і засвоювати тільки специфічний матеріал і створювати сенсове поле лише в чітко певних напрямках. Інакше кажучи, культурні системи розрізняються за домінуючими у них способами сенсоутворення, які у свою чергу втілені в технології оперування бінарними опозиціями. Таким чином, мікрорівень сенсогенеза, пов'язаний з когнітивною технікою оперування елементами бінарного коду, сполучається з макрорівнем – історичним буттям, культурними традиціями, життєвим устроєм і, як ми передбачаємо, просторовою стратегією [9, с. 157–173].

Виникаючи як позаприродний засіб відновлення первинної суб'єктно-об'єктної єдності, культура поступово перетворюється на самоорганізоване ціле, прагне всеосяжного саморозширення, самовідтворювання і ускладнення в рамках певної соціальної системи, породжуючи соціокультурну системну єдність. Первинний рівень репрезентації цілісного соціокультурного суб'єкта (мовно-культурної, етно-культурної єдності людей), на основі якого потім здійснюється процес історичного руху, розвитку, тобто соціального, культурного, економічного і політичного засвоєння в результаті соціокультурної діяльності певного життєвого простору (території, області, регіону) – це соціокультурна система (СКС). В її сенсових кордонах засвоєння природного фізичного простору – території, краю, країни, регіону відбувається як конструювання і конституювання, тобто перетворення його на внутрішній простір співтовариства із завжди оригінальною морфологією [10, с. 57–78].

Концепт «соціокультурна система» характеризує соціокультурне буття в його системній цілісності, охоплює всю співбуттєвість співприсутність людини культурної і всі процедури співконституювання історичної розмірності життєдіяльності в системі «людина – суспільство – природа». Концептуальна модель «ідеальної» соціокультурної системи передбачає вказівку на її склад, елементи, структуру, матрицю, функції, рушійні сили і стратегію розвитку в просторово-часовому континуумі. Концепт і операціональні поняття дозволяють конструювати модель окремої СКС з метою виділення специфічного об'єкта в парадигмі розуміння соціокультурної реальності, що постійно складається. У моделі відбивається системний характер феномену локального територіального (регіонального) співтовариства, і ця теоретична процедура дозволяє поглибити уявлення про діалектику культури і соціальності, динаміку соціальних структур, співвідношення хаосу і порядку, стабілізацію і дестабілізацію в соціальних системах тощо.

Передусім, представляючи модель «ідеальної» СКС, слід відзначити, що система є суперечність, суперечність є система. У механізмі функціонування СКС фундаментальна діалектична суперечність соціуму і культури з необхідністю скріплюється якоюсь базовою інтенцією до цілісності, поступовий вияв якої затверджує матрицю певної СКС із «згорнутою» в ній історичною «мі-

сією» системи. Категорія цілісності – одна з центральних в понятійно-категоріальному апараті сучасного регіонального дискурсу: територіальна спільність людей отримує статус регіонального соціуму лише в тому разі, якщо вона здатна до цілісного відтворення соціокультурної життєдіяльності. Теоретико-практичну значущість має таке розуміння цілісності регіонального співтовариства, в рамках якого ця властивість розглядається як емерджентна (та, що виникає), зумовлена особливим розкладом компонентів СКС регіону. Так, обов'язковою умовою емерджентного ефекту визнається особливе світосприйняття членів регіонального співтовариства: свою єдність вони оцінюють як органічну, доцільну, зазвичай відображають цю гармонію в етнімімі. Логічно передбачити, що в основі світосприйняття певного співтовариства лежить деяка «інтуїція суспільного» (інтенція до соціального), що створює емерджентний ефект. В європейській традиції такого роду інтуїція суспільного має два корені: римський (ідея суспільного договору) і візантійський (оголошення закону верховною владою, високе оцінювання моральних і духовних авторитетів). У досвіді поліетнічних східнослов'янських – російського і українського – соціумів розвиток візантійської традиції вилився в таку інтуїцію суспільного, котра може бути визначена як голос суспільної совісті, що зростає на основі потреби постійного обговорення одвічних питань, пошуку справедливості. Справедливість як соціокультурний феномен тут також розуміється в руслі візантійської, а ще глибше – старогрецької філософської традиції, – як розкриття, пізнання самої сутності буття. Справедливість не можна декларувати як закон або істину, вона може лише з'явитися як дія, зразок, подія. Найяскравіше справедливість виявляється в життєдіяльності моральних авторитетів, які її втілюють своїм життям, особистими високими етичними цінностями, стаючи завдяки цьому голосом суспільної совісті. Тому в традиціях присутні апеляція до верховної влади і пошук (оцінювання) підстав її моральності; персоніфікація ідеї ідеального суспільного устрою і висока увага до реалізації таких цінностей культури, як добро і справедливість. Емоційний тип самосвідомості більшості представників східнослов'янських народів вимагає абсолютних критеріїв, насиченості граничними сенсами людського існування. Так, специфіку російської ментальності О. Панарін убачає «в невмінні задовольнятися банальністю повсякденного благополуччя», у вимозі зв'язаності будь-якої соціальної ролі з найвищим сенсом [11, с. 92]. Інтуїція соціального, суспільний «інстинкт», притаманний народам Західної Європи, може бути виражений фразою «Хай паде світ, але торжествує закон!». Зародившись в надрах латинської культури, відшліфований мислителями Нового часу, європейський раціоналізм сприяв створенню методологічної підстави прагнення суспільної цілісності. Мається на увазі розроблення методики раціональної критики аргументів на користь утвердження загальності того чи іншого висунутого положення. У західноєвропейських співтовариствах утвердилася традиція засновувати порядок суспільного об'єднання на основі права і закону.

Таким чином, цілісність у рамках СКС може досягатися різними інтуїціями суспільного, що передбачає відмінності в типі і способі регуляції поведінки соціальних суб'єктів усередині СКС і відмінності в типі її зовнішньої «поведінки», про що свідчить європейська історія. Проте і в першому, і в другому типі механізму створення суспільного цілого вже закладено алгоритм-програма його відтворення та історичного розвитку в просторово-часовому континуумі. Так, соціально-політичні зміни в СКС з емоційно забарвленим типом само-свідомості переважної частини населення, повинні мати підтримку у вигляді духовно-етичних орієнтирів: тоді соціальні зміни розуміються як рух до ідеального стану суспільства. Раціональний тип само-свідомості вимагає переважно економічного обґрунтування всіх суспільних змін. Історія показує, що протягом багатьох років енергія народів прямувала на різні об'єкти: у одних народів об'єктами-цілями історичного руху були людина та її душа, в інших – матеріальний світ, природне довкілля, його ефективно перетворення [12, с. 79–80].

Можна також відзначити: існують динамічні СКС – культури, що невпинно змінюються під впливом саморуху, зміни сенсових домінант; є СКС із сповільненим часом, якимось «томлінням за загубленим раєм», іншим ритмом ущільнення їх сенсового вмісту. Відсутній єдиний соціокультурний простір-час, немає єдиної ритміки змін у соціокультурних системах, можна лише відзначити деяку «незахищеність» динамічніших СКС проти менш динамічних у ході діалогу культур і політичної взаємодії соціальних систем, що йде постійно. Оскільки соціокультурні алгоритми-програми вкорінені у минулому, передбачають можливість самоутотожнення майбутнього, вказують поведінку в сьогоденні і тим самим впливають на волю індивідів, груп, влада повинна чуйно прислухатися до ритмів своєї культурної системи. Їх програми містять елементи, що спрямовують рух СКС «зсередини», поза аргументами влади, яка іноді умисно маніпулює суспільною свідомістю.

Про потужність соціокультурних чинників написано чимало. В. Стьопін розглядає позабіологічні програми життєдіяльності людей як системостворюючі підстави тієї чи іншої культури, що визначають світогляд історичної епохи, тип суспільства, індивідуальні картини світу і життєдіяльність людей, а також відтворення цих феноменів [13]. В. Розін виділяє в кожній культурі базисні уявлення (еквівалент понять «категорії культури», «світоглядні універсалії»), що становлять базисний культурний сценарій або культурну програму: в її рамках формуються соціальні інститути, форми господарської діяльності, економіка, влада, а починаючи з античності, – особистість [14]. А. Гуревич указує на категорії культури як на ментальні підстави світогляду і життєдіяльності людей певної історичної епохи (європейське Середньовіччя). Поняття соціокультурної програми не визначається в тексті, але міститься в контексті у роботах М. Петрова – «соціокод»; Г. Гадамера – «смысловий горизонт»; М. Фуко – «дискурс»; Р. Барта – «письмо». Р. Барт пише про певну ідеологію (закріплену в знаках), яка підноситься індивідові його соціальною групою як обов'язкова. Значення цих соціокультурних програм розглядається

у зв'язку з формуванням свідомості, світогляду, ментальних структур індивіда. Приховані форми влади, соціального контролю, що маскуються під раціональність, виявили Т. Адорно, Ж. Бодріяр, Ф. Гваттарі, Ж. Делез, М. Фуко, М. Хоркхаймер, Ю. Габермас та ін. Завдяки історико-культурним, культурно-антропологічним дослідженням Ф. Арієса, А. Гуревича, К. Леві-Строса, О. Лосева, Е. Тернера, М. Еліаде, К. Ясперса та інших ми маємо можливість дослідити особливості соціокультурного програмування індивіда в різних історико-культурних контекстах. Соціокультурне програмування індивіда – найважливіший елемент механізму соціокультурної динаміки, фундаментальний чинник детермінації відтворення і розвитку соціокультурної системи.

Соціокультурна програма відтворення та історичного розвитку СКС в цілому ширше за інші програми, у тому числі політичну; вектор соціокультурної зміни всієї СКС «обтяжений» сукупним історичним багажем усіх шарів, груп населення та всіх поколінь на відміну від вектора політичного, який залежить переважно від покоління теперішнього, пануючого на політичній сцені. Потужність основного системного процесу непорівнянна з будь-яким внутрішньосистемним рухом, тому для досягнення позитивного резонансу необхідний збіг ритмів соціокультурного і політичного розвитку.

Україна тривалий час перебуває в стані залежного суспільства, що знаходиться в стані кризи ідентичності і просторово-часової цілісності. У цьому суспільстві образ соціальної реальності задається ззовні і формується під впливом глобальних ініціатив, концепцій і програм розвитку. Перелічимо деякі з них: «стійкий розвиток», «соціальна держава», «інформаційне суспільство», «суспільство знань», «грамадянське суспільство», «Болонський процес», «Європейський союз» тощо. Багато з перелічених і неперелічених програм та стратегій є зовнішніми спонукачами соціальних змін, хоча існують і внутрішні потреби руху в цих напрямках. Фактично цими ініціативами ззовні в Україні створено нове негомогенне ментальне поле, що несе певну небезпеку для цілісності Української держави, має в основі складний соціокультурний устрій. Використання іноземних концепцій і моделей функціонування і розвитку суспільства доцільно лише після експертизи їх відповідності-невідповідності особливостям українського культурного простору [15]. Так, в 90-ті роки ХХ ст. політичні структури незалежної України успадкували «пам'ять» розв'язання геополітичних проблем, стереотипи геополітичної поведінки, включаючи настанову на спрощення і гомогенізацію внутрішньої геополітики. Проте з урахуванням великої культурної, лінгвістичної, конфесійної і етнічної різноманітності України продуктивною є більш складна модель: використання і горизонтального (територіального), і вертикального (консоціального) федерування, що дозволить, на наш погляд, урахувати траєкторії, які історично склалися, та консолідації, зумовлені на глибинному рівні соціокультурними матрицями засвоєння людиною даного просторового ареалу.

У дискурсі регіоналізації – новій практиці роздуму про соціокультурний простір – наука визнає безумовні природно-антропологічні передумови і умови

формування його знаково-сенсової структури, що дає змогу стверджувати: відсутність досвіду погодженого соціального реформування є відсутність відповідного механізму в корінних структурах СКС. Ураховуючи цей чинник, слід пам'ятати, що хворобливий злам звичних структур і механізмів суспільного відтворення може бути здоланий усвідомленням і використанням традиційних механізмів, історично притаманних даному співтовариству. Вплив соціокультурних чинників у визначенні стратегії геополітичного розвитку територій, ареалів, регіонів має враховуватися як найважливіший, такий, що спрямовує весь процес геополітичних змін. Образи малих прабатьківщин, у природному ареалі яких формувався знаково-сенсовий простір окремих локальних СКС, традиції сусідства, зумовлені розподілом праці, задають алгоритм політичної діяльності певного суспільства. У разі порушення ззовні механізму дроблення, стискування або, навпаки, розростання СКС, що історично склався, відбувається негативна трансформація соціальної реальності, що розмиває сенсову стійкість, ідентичність особи, соціальної групи, співтовариства і в цілому уповільнює позитивні тенденції суспільного розвитку.

Висновки. Проекти самовизначення територіальних співтовариств, що актуалізувалися в сучасну епоху, вимагають експлікації глибинних онтологічних підстав сутності змін. З позицій соціокультурного підходу такими підставами є соціокультурні особливості локальних геосоціальних систем, «організмів» (за термінологією Ю. Семенова), що зумовлюють стратегію їх самовизначення і геополітичного розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ильин М. В. Этапы становления внутренней геополитики России и Украины / М. В. Ильин [Электронный ресурс]. Режим доступа: [http://www. archipelag. ru/ru_mir/ostrov-rus/iljin/making/Fri](http://www.archipelag.ru/ru_mir/ostrov-rus/iljin/making/Fri), 22 Sept. 2010 14:49:05.
2. Степин В. С. Теоретическое знание / В. С. Степин. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 744 с.
3. Пелипенко А. А. Культура как система / А. П. Пелипенко, И. Г. Яковенко. – М. : Языки рус. культуры, 1998. – 228 с.
4. Шептулин А. П. Система категорий диалектики / А. П. Шептулин. – М. : Знание, 1967. – 263 с.
5. Шинкаренко В. Д. Смысловая структура социокультурного пространства: игра, ритуал, магия / В. Д. Шинкаренко. – М. : КомКнига, 2005. – 232 с.
6. Althusser L. Positions / L. Althusser. – P., 1976.
7. Пырин А. Г. Природная среда как предмет социально-философского анализа: автореф. дис. ... д-ра филос. наук. / А. Г. Пырин. – Екатеринбург : Изд-во Урал. гос. ун-та им. А. М. Горького. – 2006. – 37 с.
8. Пелипенко А. А. Культура как система / А. П. Пелипенко, И. Г. Яковенко. – М. : Языки рус. культуры, 1998. – 228 с.
9. Пелипенко А. А. Смыслогенетическая теория культуры: общий обзор // Актуальные проблемы гуманитарных наук. Философия, культурология, история, общественные связи / А. А. Пелипенко. – СПб. : Изд-во СПбГУП, 2007. – 416 с.

10. Кононов И. Социология и проблемы пространственной организации общества / И. Кононов // Социология: теория, методы, маркетинг. 2004. – № 4. – С. 57–78.
11. Панарин А. С. Реванш истории. Российская стратегическая инициатива в XXI веке / А. С. Панарин. – М., 2005. – 430 с.
12. Чемшит А. А. Типы обществ и характер межнациональных отношений / А. А. Чемшит // Оптимизация межнациональных отношений как фактор развития местного самоуправления : матер. междунар. науч. -практ. конф. ; отв. за вып. А. В. Голев, С. Н. Аношкин. – Омск. Администрация г. Омска, 2007. – 140 с.
13. Степин В. С. Идеалы и нормы в динамике научного поиска // Идеалы и нормы научного исследования / В. С. Степин ; под ред. Ю. В. Сачкова. – Минск, изд-во БГУ, 1981; *его же*. Эпоха перемен и сценарии будущего : избранная социально-философская публицистика. – М., 1996.
14. Розин В. М. Типы и дискурсы научного мышления / В. М. Розин. – М. : Эдиториал УРСС, 2000.
15. Жилиев И. Б. Проблемы построения новой экономики и информационного общества в Украине / И. Б. Жилиев // Економіка та держава. – 2005. – № 12. – С. 10–16.

РОЛЬ СОЦИОКУЛЬТУРНЫХ ФАКТОРОВ В ПРОЦЕССЕ САМООПРЕДЕЛЕНИЯ ТЕРРИТОРИАЛЬНЫХ СООБЩЕСТВ КАК СОЦИОКУЛЬТУРНЫХ СИСТЕМ

Чемшит А. А., Емельянова Ю. П.

Проанализирована роль социокультурных факторов в процессе социально-политического самоопределения территориальных сообществ как социокультурных систем. Указано на необходимость культурологической экспертизы новых проектов и инициатив социально-политического и геополитического характера.

Ключевые слова: *реальность социальная, территориальные сообщества, система социокультурная, природная среда, бессознательная мотивация, интенция к социальному, проект самоопределения*

ROLE OF SOCIOCULTURAL FACTORS IN THE DETERMINATION PROCESS OF TERRITORIAL COMMUNITIES AS A SOCIOCULTURAL SYSTEMS

Chemshit O. O., Emelyanova Y. P.

The social-cultural factors and their role in the social-political self-determination of the territorial communities as social-cultural systems are analyzed in this article. The author believes that it is essential to make a culturological examination of any new social-political and geopolitical projects prior to their commence.

Keywords: *social reality, territorial community, social-cultural System, natural environment, unconscious motivation, social intention, self-determination project*

УДК 304.3:613.8-057.875:303.446.4

В. І. Масальський, кандидат історичних наук, професор;
М. В. Кириченко, студент історичного факультету, випускник підрозділу
ЗМІ ФСДП

ДО ПРОБЛЕМИ ЗДОРОВОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ СУЧАСНИХ СТУДЕНТІВ: ДОСВІД ІСТОРИКО-СОЦІОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ

Історико-соціологічне дослідження присвячене аналізу деяких аспектів формування здорового способу життя громадян, проблем стану здоров'я сучасних студентів. Запропоновано можливі заходи щодо поліпшення ситуації.

Ключові слова: здоровий спосіб життя, формування здорового способу життя, проблеми сучасних студентів, анкетування, аналіз.

Актуальність проблеми. Наприкінці ХХ ст. провідні світові науковці віднесли проблему здоров'я до кола найактуальніших глобальних завдань сучасності, вирішення яких обумовлює факт подальшого існування людства як біологічного виду на планеті Земля. Сутність проблеми формування здорового способу життя полягає у тому, що кожна людина особисто повинна пильно стежити за своїм здоров'ям, дотримуючись відповідних правил і вимог. На особливу увагу потребує дослідження стану молодого покоління, оскільки його здоров'я через 10–30 років – це здоров'я всієї держави. Звідси надзвичайно гострою є необхідність розроблення і запровадження конкретних рекомендацій та заходів, спрямованих на правильне формування здорового способу життя.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. В українській науці останнім часом активно досліджуються проблеми здорового способу життя. Важлива роль у цьому процесі належить науковим розробкам загальнотеоретичного характеру. Так, у праці С. Лапаєнко [1] сформульовано критерії та показники рівня сформованості ціннісних орієнтацій старших підлітків на здоровий спосіб життя (когнітивний, емоційно-мотиваційний, поведінково-діяльнісний). У дослідженні Л. Сущенко [2] здоровий спосіб життя розглянуто як «об'єкт соціального пізнання», визначено соціальні технології щодо здорового способу життя та головні напрями його оптимізації.

Зі спеціальних розробок останнього часу найбільший інтерес становить наукова праця О. Яременко, О. Балакіревої, О. Вакуленко, які провели серію соціологічних досліджень відносно найрізноманітніших проблем формування здорового способу життя молоді: вживання у молодіжному середовищі тютюну, алкоголю, наркотиків; сексуальне та репродуктивне здоров'я молоді, проблеми ВІЛ-інфікованих тощо [3]. В. Мягих проаналізувала

реальний стан соціального здоров'я сучасної української молоді, простежила динаміку і чинники його складових [4].

Серед спеціальних досліджень заслуговує на увагу монографія С. Омельченка [5], в якій розглянуто систему соціальних заходів формування здорового способу життя. Праця Л. Вострокнутова [6], крім домінуючого правового спрямування, містить також історичний огляд подій про здоровий спосіб життя – з часів Київської Русі до початку ХХ ст.

Цікаві факти було запозичено із матеріалів всеукраїнської наукової конференції (березень 2010 р., Харків) [7], присвяченої дослідженню українського соціуму з аналізом сучасності та прогнозуванням майбутнього. Серед досліджуваних тем чільне місце посів аналіз проблем здорового способу життя сучасних студентів.

Загальний аналіз доробку вчених з визначеного напрямку свідчить про певну фрагментарність, тобто зосередженість дослідників на окремих аспектах вивчення проблем людського здоров'я – фізичного, психічного, репродуктивного, соціального тощо, а також про те, що тема запропонованого нами дослідження поки що не була предметом спеціального вивчення.

Метою статті є спроба історико-соціологічного аналізу визначеної теми шляхом з'ясування і викладу деяких історичних аспектів формування здорового способу життя молодих людей, а також надання пропозицій щодо подальшого поліпшення цього процесу з урахуванням результатів проведеного соціологічного анкетування студентів.

Виклад основного матеріалу. Формування поняття «здоровий спосіб життя» має глибокі корені в історичній думці людства. Так, у давніх індійських текстах «Упанішадах» зазначено: «Лише тіло потрібно тут (при земному існуванні) вшановувати, про тіло слід дбати. Той, хто дбає про тіло, досягне обох світів – і цього, і того» [8]. Здоровий спосіб життя шанувався й в античній філософії. Сократ стверджував: «Якщо людина сама стежить за своїм здоров'ям, то важко знайти лікаря, який би знав краще, ніж вона сама, що корисне для її здоров'я» [9]. Видатний представник доби Просвітництва, німецький філософ А. Шопенгауер у книзі «Афоризми життєвої мудрості» писав: «Дев'ять десятих нашого щастя засновано на здоров'ї. При ньому все стає джерелом насолоди, тоді як без нього ніякі зовнішні блага не можуть принести задоволення» [10].

Залучилися до обговорення зазначеної проблеми і відомі вітчизняні діячі. Український мислитель Г. Сковорода так висловився щодо значення здоров'я в житті людини: «... як здоров'я має свою точку всередині тіла, так мир і щастя в найглибшій точці душі нашої перебувають і є здоров'ям її та нашим блаженством... » [11]. Відомий вітчизняний хірург М. Амосов у роботі «Роздуми про здоров'я» писав: «У більшості хвороб винна не природа, не суспільство, а тільки сама людина... Щоб стати здоровим, потрібно докласти власні зусилля, постійні і значні» [12].

З наведеного видно, що представники різних історичних епох визначали головним чинником формування здорового способу життя особисте усвідомлення його важливості кожною людиною – під гаслами «пізнай себе» і «створи себе».

Слід відзначити, що фізичне здоров'я людини було найважливішим скарбом і надбанням протягом усієї історії існування українського народу. Ці уявлення нині живуть у народних прислів'ях та приказках: «Здоров'я – усього дорожче», «Здоров'я – народне багатство», «Здоров'я не купиш» тощо. Матеріали доби Київської Русі не тільки фіксують велику роль фізичної підготовки, а й показують, що такий вид діяльності часто зберігався та розвивався, будучи закріплений у нормах звичаєвого права. Сила, відвага, витривалість виступали як суспільно важливі характеристики, а військово-фізичні заняття – підготовка до воєнної справи – як привілей вільних і знатних людей [6, с. 11]. Запорозьке козацтво мало спеціальну фізичну підготовку (вправи зі зброєю і джигітування), яка була системною і регулярною. Також у часи Козаччини традиційним було відзначення недільних і святкових днів фізичними вправами: стрибки на конях, змагання в стрілянині з лука і пістолета в ціль, кулачні бої, боротьба [6, с. 12]. Таким чином, досвід попередніх поколінь містить раціональні способи гармонійного розвитку особистості, вивірені віками прийоми підтримання фізичного і морального здоров'я.

Звернення до накопичених нашими пращурами знань щодо формування здорового способу життя є особливо актуальним у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст., коли через розвиток цивілізації перед людством постали непрості завдання із забезпечення його здоров'я в нових умовах, здебільшого екстремальних чи штучно створених.

Сучасна наука розглядає здоров'я особистості як складний феномен, котрий містить філософський, соціальний, економічний, біологічний, медичний аспекти і виступає як індивідуальна і суспільна цінність, явище системного характеру, динамічне і постійно взаємодіюче з оточуючим середовищем. Причому, за даними Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ) серед чинників здоров'я спосіб життя зумовлює більше половини впливів – 50–55 % [3, с. 72].

Поняття «здоровий спосіб життя» – концентрований вираз взаємозв'язку способу життя і здоров'я людини. У широкому розумінні – це природний шлях до взаємовдосконалення людини в природі і природи в людині через пізнання її законів. А оскільки людина – частина соціуму, здоровий спосіб життя є показником культури людства.

Як здоров'я населення віддзеркалює минуле та сьогодення країни, так і її майбутнє безпосередньо залежить від здоров'я молоді. Українська Академія медичних наук констатує, що близько 75 % хвороб у дорослих є наслідком умов життя в дитячі та юнацькі роки [13]. Тому у своєму дослідженні ми зосередимо увагу на формуванні здорового способу життя студентів, оскільки

саме в студентські роки відбуваються найбільш осмислені сприйняття і формування певних норм та зразків поведінки, накопичення відповідних знань та вмінь, усвідомлення потреб та мотивів, визначення ціннісних орієнтацій, інтересів та уявлень. На превеликий жаль, нині ми мусимо констатувати, що стан здоров'я цієї найактивнішої соціальної групи знаходиться на низькому рівні. Для України проблема здоров'я студентського середовища є особливо актуальною ще й тому, що вона посилена негативними чинниками соціально-економічного та соціоекологічного походження, що спостерігаються протягом останніх 15–20 років.

У зв'язку з цим зосередимо увагу на аналізі тих проблем сучасних студентів, які поглиблюються і свідчать про недостатність існуючих способів їх розв'язання.

Причини багатьох кризових явищ у розвитку здоров'я студентів беруть витоки з проблем здорового способу життя школярів. Так, за даними Міністерства охорони здоров'я України та науковців, кількість випускників сучасних шкіл, які є повністю здоровими, становить лише 5–15 % [14].

Розвиток цивілізації в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. призвів до поширення негативних явищ щодо фізичної складової здоров'я молоді. За оприлюдненими в 2009 р. науковими даними, необхідний, фізіологічно зумовлений рівень рухової активності молодого людини – один із основних чинників збереження та зміцнення здоров'я – мають лише 13 % українців. Тоді як у країнах ЄС цей показник становить 40–60 %, а в Японії – 70–80 % [15]. Факхівці ж вважають, що нормою рухової активності студентів мусить бути восьми-десятигодинний обсяг фізичного навантаження, який запобігатиме фізичній деградації студентської молоді.

Останніми роками спостерігаються негативні процеси щодо поширення згубних звичок серед молоді, тенденція «омолодження» першої спроби наркотиків (алкоголю, цигарок, наркотичних речовин). Так, уже до 18 років 82 % юнаків та 72 % дівчат мають досвід куріння. Результати опитування Українського інституту соціологічних досліджень ім. О. Яременка, проведеного протягом 2008 р. в усіх регіонах України, показують: щодня палять цигарки щонайменше 55 % першокурсників ВНЗ. Понад 25 % юнаків та 15 % дівчат серед першокурсників ВНЗ вже вживали наркотики [16]. Поступово зростає офіційно зареєстрований рівень споживання алкоголю. За даними ВООЗ за 2008 р., Україна посідає перше місце у світі із вживання алкоголю серед дітей та молоді: 40 % дітей віком від 14 до 18 років уже залучені до систематичного вживання алкоголю (принаймні раз на місяць). Швидкість поширення серед молоді звички до вживання алкогольних напоїв (особливо пива) призвела до того, що нині відмовитися від пропозиції випити вже не можуть 20 % юнаків та 6,7 % дівчат [7, с. 64–65]. Виходить, що 78 % сучасних студентів хоча б раз у житті пробували алкоголь, тютюн або наркотики, тобто дуже велика частина молодого покоління опиняється під впливом «небезпечних» для його

здоров'я наркотичних речовин. І це не може не викликати серйозних занепокоєнь за майбутнє української нації.

Щодо духовної складової здоров'я, то за результатами опитування громадської думки «Становище молоді в Україні», яке проводилося в травні 2005 р., дозвільна діяльність молоді має здебільшого пасивні форми відпочинку. Лише незначна кількість молодих людей (близько 5 %) займається громадською діяльністю, спрямовуючи свою енергію на вирішення багатьох нагальних завдань суспільства [17], що є вкрай недостатнім.

Про негативні тенденції стану ще однієї складової здоров'я українських студентів – соціальної свідчать дані з опитування громадської думки Центром Разумкова (2006 р.). Згідно з ними майже кожна десята молода людина не розраховує ні на кого й ні на що. Соціальної перспективи в Україні не бачать дві третини молоді. Третина молоді взагалі не цікавиться політикою, а кожен десятий вважає неважливою участь громадян у виборах [18].

Актуальність проблем здорового способу життя сучасної студентської молоді зумовила потребу в їх подальшому практичному виявленні та аналізі. Тому автори статті протягом 2009–2010 рр. провели низку соціологічних опитувань серед студентів чотирьох факультетів Донецького національного університету (ДонНУ) – історичного, філологічного, математичного і біологічного загальною кількістю 500 осіб. Вибірку репрезентували 2, 3 та 4 академічні курси – природничого і гуманітарного напрямів з урахуванням різних освітніх спеціальностей. Загальна кількість проаналізованих анкет склала 477: історичного факультету – 88, філологічного – 147, математичного – 162, біологічного – 80. Об'єктивність отриманої інформації забезпечувалась анонімністю респондентів.

Аналіз емпіричних даних виявив такі результати: із 235 охоплених анкетуванням студентів історичного і філологічного факультетів 184 особи, або 78,3 %, визначили свою зацікавленість і бажання до ведення здорового способу життя, що свідчить про здоровий глузд та прагнення молоді сучасного ВНЗ. Проте ставлення студентів до фізичної культури демонструє вкрай скептичне сприйняття цього методу оздоровлення – один та менше одного разу на тиждень займаються лише 40,85 % опитаних.

Відповідаючи на запитання про ступінь важливості складових здорового способу життя, більшість студентів (81,3 %) відзначили негативну дію шкідливих звичок. Однак у реальному житті жодного разу не курили менше половини студентів (45,1 %), курять іноді 38,7 %, курять регулярно 16,2 %. Викликає тривогу те, що серед опитаних студентів, які курять регулярно, дівчата склали більшість – 73,7 %. Відносно спиртного виявилось, що найбільша кількість студентів уживала алкоголь 1–2 рази на місяць – 40,85 %, велика частка й тих, хто обрав варіант «1–2 рази на тиждень» – 22,55 %. Утішає те, що студенти згідно з відповідями ніколи не вживали наркотиків.

Результати відповідей про особливості проведення дозвілля дали підстави до висновку про те, що студентська молодь часто не володіє достатньою

культурою відпочинку, надаючи перевагу малорухливим формам проведення вільного часу. У вільний від навчання час найбільша частка студентів (59,15 %) переглядає телевізор, відео та займається домашніми справами, прослуховує музику – 54,5 %. Лише 21,7 % студентів відвідують фітнес-клуби і тренажерні зали раз на місяць, більша ж частина (42,1 %) не була там жодного разу.

Наведені факти, тенденції і висновки до них свідчать хоча і про цікаві, але поки що лише одного разу простежені тенденції в розглядуваному питанні. З метою виявлення типовості явища було ухвалено рішення про розширення досліджуваного поля за рахунок охоплення подібним опитуванням студентів ще двох факультетів ДонНУ – математичного і біологічного.

Аналіз цього соціологічного анкетування, що охопило 242 студентів, дав результати: на перше місце опитувані поставили такі складові здорового способу життя, як заняття спортом і відсутність шкідливих звичок. При цьому виявилось, що регулярно приділяють увагу заняттям фізичною культурою та перебуванню на свіжому повітрі лише 38,43 % студентів (навіть менше, ніж за даними попереднього опитування), час від часу – 52,48 %, зовсім не виділяють час – 9,09 %.

Що стосується ставлення студентів до такої шкідливої звички, як куріння, виявилось, що більшість опитуваних (54,96 %) не курять, а курять іноді – 26,86 %, регулярно – 18,18 %. Зновутаки серед анкетованих студентів, які курять регулярно, дівчата склали більшість – 59,1 %. Отже, підсумовуючи загальні дані опитувань, можна констатувати високу ступінь схильності дівчат зі студентської маси до такої згубної звички, як куріння. Уживання алкоголю не стосується лише 26 % студентів, а 62 % опитуваних випивають заради отримання задоволення та 12 % молодих людей уживають алкогольні напої часто. Зновутаки втішає факт офіційного (анкетно зафіксованого) негативного ставлення всіх опитаних респондентів (100 %) до вживання наркотиків. Проте останній результат ще не означає применшення значення проблеми, оскільки йдеться про публічне, хоча і закрите, анкетне визнання. У підсумку ж всього проведеного дослідження насторожує факт – визнання більшості студентів (78,1 %), що сучасний стан власного здоров'я їх не влаштовує, і серед них переважає бажання в подальшому вести більш здоровий спосіб життя.

Узагальнюючи всі набуті дані, слід зазначити, що студенти різних профілів навчання висловили багато в чому схожі думки. Так, зазвичай вони, не схильні перейматися станом свого здоров'я, сприймають також проблеми здорового способу життя як явище тимчасове і несуттєве. Розуміючи на загальному рівні цінність власного здоров'я, вони докладають недостатньо зусиль для його збереження і зміцнення.

Між тим за роки незалежності в Україні накопичено певний досвід законодавчого і нормативного забезпечення виховання в молоді здорового способу життя. У ст. 3 Конституції України здоров'я людини, як і її життя, особиста честь, гідність, недоторканність та безпека визнані найвищою соціальною цінністю. Право кожного громадянина на охорону здоров'я деклароване

у ст. 49 Конституції України і деталізується в основах законодавства України про охорону здоров'я. Так, у Цільовій комплексній програмі «Фізичне виховання – здоров'я нації» (1998) поставлено завдання забезпечити переорієнтацію фізкультурно-спортивної галузі на зміцнення здоров'я населення засобами фізичного виховання, фізичної культури і спорту, формування у громадян України потреби у фізичному самовдосконаленні.

Збереження і зміцнення здоров'я української молоді проголошується також у таких нормативно-правових документах: Законі України «Про вищу освіту» (2002), Указі Президента України «Про заходи щодо розвитку духовності, захисту моралі та формування здорового способу життя громадян» (1999), постанові Верховної Ради України «Формування здорового способу життя української молоді: стан, проблеми та перспективи» (2004), специфічних нормативно-правових актах: Декларації «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні» (1992), Законі «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» (1993), Державній цільовій соціальной програмі «Молодь України на 2009–2015 роки», Державній програмі «Репродуктивне здоров'я нації» на період до 2015 року; Стратегії демографічного розвитку України на 2006–2015 роки; Міжгалузевій комплексній програмі «Здоров'я нації» на 2002–2011 роки тощо [19].

Згідно з Національною доктриною розвитку освіти України в XXI ст. (2002 р.), формування здоров'я має бути одним із домінуючих напрямів державної політики [20].

Сучасна вітчизняна наука має значну кількість перспективних розробок, спрямованих на формування здорового способу життя в межах навчально-виховного процесу. Однак тільки зусиллями закладів освіти вирішити завдання формування здорового способу життя неможливо. Так, на думку С. Омельченка, «для підвищення рівня здоров'я підростаючого покоління необхідно створити закільцьовану систему валеонасиченого простору, в якій би всі соціальні інститути нашого суспільства були об'єднані єдиною ідеєю, спільними зусиллями виконати замовлення держави щодо формування і виховання здорового покоління» [5, с. 7]. Тобто, державна політика у сфері формування пріоритету цінностей здоров'я та здорового способу життя має базуватися на принципах інтеграції зусиль різних соціальних інститутів, органів державного управління та органів місцевого самоврядування, громадських організацій.

Висновки. Критична ситуація вимагає напрацювання конкретних пропозицій, спрямованих на поліпшення здоров'я студентів. За напрямками діяльності можна запропонувати чотири великі групи заходів: 1) розроблення і послідовне практичне впровадження державної політики охорони здоров'я; 2) створення сприятливих умов для дотримання студентами здорового способу життя; 3) забезпечення на державному рівні системи формування в молоді настанови на здоровий спосіб життя; 4) більш активне впровадження у молодіжне середовище інноваційних методик до здорового способу життя – ін-

терактивних театрів, молодіжних лекторських груп, спікерських бюро, які б допомагали студентам у виявленні конкретних негативних явищ і проблемних ситуацій, а також формуванні відповідних шляхів до їх вирішення.

Аби здоровий спосіб життя став нормою для більшості людей і студентів зокрема, необхідні значні зміни у свідомості населення і одночасно зміни в соціальній політиці держави. Ці два процеси – переміна світогляду людей щодо цінності здоров'я та формування здорової державної соціальної політики є взаємообумовленими і повинні здійснюватись одночасно, стати взаємодоповнюючими і взаємовпливаючими. А конкретні дії кожної людини, що дотримується здорового способу життя і робитиме особистий внесок у цю справу, повинні надихати не тільки українські прислів'я: «Було б здоров'я, а все інше наживемо», «Здоровому все здорово», а й конкретні суттєві заохочення від державних та громадських установ. Треба зробити нормою повсякденного життя загальнодержавні девізи: «Здорова людина – гордість країни!», «Здорова людина – це щаслива родина та квітуча країна!».

ЛІТЕРАТУРА

1. Лапаєнко С. В. Формування ціннісних орієнтацій старших підлітків на здоровий спосіб життя : автореф. дис. ... канд. пед. наук / С. В. Лапаєнко – К., Ін-т проблем виховання АПН України, 2000. – 18 с.
2. Сущенко Л. П. Соціальні технології культивування здорового способу життя людини / Л. П. Сущенко. – Запоріжжя : ЗДУ, 1999. – 308 с.
3. Формування здорового способу життя: проблеми і перспективи : навч. посіб. для слухачів підвищення кваліфікації держ. службовців / О. О. Яременко, О. М. Балакірєва, О. В. Вакуленко та ін. – К. : Укр. ін-т соціальних досліджень, 2000. – 232 с.
4. Мягких В. Б. Соціальне здоров'я молоді в умовах сучасного українського суспільства : автореф. дис. ... канд. соціол. наук / В. Б. Мягких. – Харків, Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, 2007. – 20 с.
5. Омельченко С. О. Взаємодія соціальних інститутів суспільства у формуванні здорового способу життя дітей та підлітків : монографія / С. О. Омельченко. – Луганськ : Альма-матер, 2007. – 352 с.
6. Вострокнутов Л. Д. Заповіт віків: здоровий спосіб життя українського народу / Л. Д. Вострокнутов. – Х. : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2004. – 160 с.
7. Український соціум: соціально-політичний аналіз сучасності та прогноз майбутнього : зб. тез VI Всеукр. студент. наук. конф., 16–17 берез. 2010 р. – Х. : НЮАУ ім. Ярослава Мудрого, 2010. – 332 с.
8. Антология мировой философии : в 4 т. / под ред. В. В. Соколова. – М. : Мысль, 1969. – Т. 1. – С. 85.
9. Сократ. Платон. Аристотель. Сенека. Бруно : биографические очерки. – СПб. : ЛИО «Редактор», 1994. – С. 41–42.
10. Шопенгауэр А. Афоризмы житейской мудрости / А. Шопенгауэр. – М. : Интербук, 1990. – С. 11.
11. Сковорода Григорій Савич [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://valeolog.com/skovor.htm>
12. Амосов Н. М. Раздумья о здоровье / Н. М. Амосов. – М. : Физкультура и спорт, 1987. – С. 4.

13. Виступ Міністра освіти і науки, молоді та спорту України Дмитра Табачника [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mon.gov.ua/ministry/head/tabachnyk/dopovid/05_02_2011.doc
14. Закопайло С. А. Компоненти здорового способу життя старшокласників / С. А. Закопайло // Фізичне виховання в школі. – 2001. – № 3. – С. 52–53.
15. Федько О. А. Ціннісна природа здорового способу життя для особистості, нації та держави / О. А. Федько // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 4 (13). – С. 85.
16. Учнівська молодь України вживає алкоголь та наркотики, а також починає статеве життя у все більш ранньому віці [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.unicef.org/ukraine/ukr/Press_release_HBSC_UKR.doc
17. Головенько В. А. Готовність української молоді до розбудови громадянського суспільства в країні / В. А. Головенько // Укр. соціум. – 2008. – № 4 (27). – С. 149–166.
18. Соціальні проблеми молоді України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/Monitor/april08/27.htm>
19. Романова Н. Нормативно-правове забезпечення діяльності з формування здорового способу життя в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mzz.com.ua/nekit.html>
20. Указ Президента України № 347/2002 Про Національну доктрину розвитку освіти [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/151.html>

К ПРОБЛЕМЕ ЗДОРОВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ СОВРЕМЕННЫХ СТУДЕНТОВ:

опыт историко-социологического анализа

Масальский В. И., Кириченко М. В.

Историко-социологическое исследование посвящено анализу некоторых аспектов формирования здорового образа жизни граждан, проблем состояния здоровья современных студентов. Рекомендованы возможные пути улучшения ситуации.

Ключевые слова: *здоровый образ жизни, формирование здорового образа жизни, проблемы современных студентов, анкетирование, анализ.*

TO THE PROBLEM OF A HEALTHY LIFESTYLE TODAY'S STUDENTS:

the experience of historical and sociological analysis

MASALSKYY V. I., KIRICHENKO M. V.

Historical and sociological research devoted to the analysis of some aspects of a healthy lifestyle of citizens, of the health problems of today's students and to recommendations of possible ways to improve the situation.

Keywords: *healthy lifestyle, promoting a healthy lifestyle, the problems of today's students, questionnaires, analysis.*

УДК 316: 364. 272 (477)

В. Д. Водник, кандидат філософських наук, доцент

ПРОБЛЕМИ ПРОФІЛАКТИКИ НАРКОМАНІЇ В УМОВАХ ПОБУДОВИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

Висвітлено основні причини, негативні наслідки вживання наркотичних речовин. Проаналізовано проблему профілактики наркоманії. Визначено основні недоліки та причини малоефективної боротьби з наркоманією в Україні.

Ключові слова: наркоманія, наркотики, профілактика наркоманії, протидія наркоманії, громадянське суспільство.

Актуальність проблеми. Конституція України визначає, що Україна є демократичною, соціальною, правовою державою. Крім того, людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю [1]. На жаль, наша країна ще й досі не досягла названих конституційних стандартів. Єдиний можливий шлях для цього – побудова громадянського суспільства, цілями якого є: 1) формування громадянської позиції кожної конкретної людини; 2) побудова гідного суспільства на всіх рівнях життєдіяльності індивіда (держава, родина, школа); 3) відчуття європейської спільноти і водночас збереження національних особливостей; 4) забезпечення всіх громадян реальним правом отримувати знання і навички, необхідні для повноцінного життя і діяльності у громадянському суспільстві [2, с. 141]. Проте динамізм соціальних процесів у період побудови громадянського суспільства в Україні, кризова ситуація у багатьох сферах громадського життя неминуче приводять до збільшення девіацій, що виявляються в поведінкових формах, які відхиляються від соціальних норм. Поряд із зростанням позитивних девіацій (політична активність населення, економічна запозятливість, наукова і художня творчість) підсилюються девіації негативні – насильницька і корислива злочинність, алкоголізація і наркотизація населення, підліткова делінквентність, проституція, аморальність.

Серйозним злом для кожної окремої особи, а також соціальною та економічною небезпекою для всього людства є наркоманія. Особливо небезпечним є те, що вона має тенденцію до швидкого поширення.

Наркоманія – психічний розлад, зумовлений залежністю від наркотичного засобу або психотропної речовини внаслідок зловживання цим засобом або цією речовиною [3, ст. 1], захворювання, яке відбивається у фізичній і (або) психічній залежності, яка поступово призводить до глибокого виснаження фізичних і психічних функцій організму. Вивчення природи, причин, тенденцій наркоманії має як наукове, так і практичне значення. Воно повинно бути основою для вдосконалювання соціальних відносин і інститутів громадян-

ського суспільства, соціальних норм і практики їхнього застосування, зміцнення системи соціального контролю, послідовної реалізації заходів морального і правового виховання, соціальної профілактики і відповідальності. Усі вони спрямовані на те, аби забезпечити максимальний захист особистості, задоволення інтересів громадян, демократизацію і гуманізацію нашого суспільства. В Україні вже давно існує нагальна потреба розроблення дієвої стратегії у галузі профілактики негативних соціальних відхилень, зокрема наркоманії, наркотизму, з урахуванням позитивного зарубіжного досвіду.

Аналіз останніх джерел та публікацій. Проблеми наркоманії привертають увагу багатьох науковців. Їх аналізу і висвітленню присвячено праці А. Габіані, О. Гришко, Л. Журавльової, О. Кокуна, Н. Маликової, С. Максименко, О. Мельника, С. Мінченка, Г. Піщенко, Л. Раєцької, І. Руценка, О. Сердюка, О. Шаніної, В. Шаповалова та ін. Деякі питання профілактики наркоманії, наркотизму розглядаються у роботах Л. Волонтир, А. Гаврильченка, О. Губенка, О. Заросинського, І. Ковальчука, П. Мінка та ін.

Розв'язання масштабних соціально-економічних, культурних, медичних, правових та інших проблем, які зумовлюють існування наркоманії в нашому суспільстві, залежить від ефективності профілактики даного соціального явища. У зв'язку з цим актуальною є проблема соціальної профілактики наркоманії, наркотизму з урахуванням світового досвіду.

Метою статті є аналіз деяких актуальних питань соціальної профілактики наркоманії в Україні на основі світового досвіду.

Виклад основного матеріалу. Наркоманія належить до явищ соціальної патології, наслідки якої є дисфункціональними, завдають шкоди суспільству та особистості. Зміцнення демократичних інститутів, побудова громадянського суспільства неможливі без зменшення негативних впливів цього виду девіації.

Стрімке поширення наркоманії в нашій країні зумовлює необхідність розроблення та запровадження ефективних програм профілактики і подолання цього негативного суспільного явища. Однією з важливих передумов при розробленні таких програм є вивчення і врахування різноманітних причин споживання наркотиків та негативних суспільних наслідків, до яких призводить поширення наркоманії. Рамки статті обмежують можливість висвітлення всіх аспектів даного соціального явища, зокрема його причин, тому використаємо узагальнення, яке здійснив О. Кокун [4, с. 10–11] на основі аналізу праць І. Коршко, В. Лазаренко, Б. Лазаренко і С. Хаїрової, Н. Максимової, Е. Мельник, А. Нагорної, В. Безпалько та ін. До основних передумов споживання наркотиків він відносить конституційно-біологічні, традиційно-культурологічні, медичні, індивідуально-психологічні та соціальні.

Конституційно-біологічні: спадкоємна обтяженість психічними та/чи наркологічними захворюваннями, генетична схильність, затримка фізичного розвитку (особливо у юнаків), пізні статеве дозрівання.

Традиційно-культурологічні: споживання психоактивних речовин, яке перетворювалося у певній місцевості на традицію.

Медичні: черепно-мозкові і пологові травми, дитячі психічні травми, захворювання нейроінфекціями у ранньому дитинстві, вживання психоактивних речовин за призначенням лікаря.

Індивідуально-психологічні: наслідування більш старших чи авторитетних однолітків, спроба нейтралізувати негативні емоційні переживання, неможливість реалізації своїх здібностей, підвищена психічна чи фізична дезадаптаційна реакція, прагнення відповідати звичаям значущої для підлітка групи однолітків, аномальні риси особистості (гедонізм, авантюризм, збудливість, завищена чи занижена самооцінка, підвищена конформність, нестійкість характеру), протестні реакції («на зло»), спрямовані проти старших (батьків, педагогів), самодеструктивна поведінка, цікавість, підкорення тиску і погрозам.

Соціальні: криза в ідеологічній, духовній, економічній та інших сферах, що призвело до руйнування існуючих ідеалів, стереотипів; складні соціально-економічні умови існування більшості населення: різке падіння життєвого рівня, розшарування на бідних і багатих, погіршення кримінальної ситуації, невпевненість у майбутньому, відсутність соціальних гарантій та соціального захисту; неблагополучна родина (алкоголізм чи наркоманія батьків, низький майновий рівень, відсутність емоційного контакту, неповна родина); поширення зловживання психоактивними речовинами в даній місцевості; активна пропаганда в засобах масової інформації напрямів молодіжної субкультури, пов'язаних зі вживанням наркотиків і токсикантів (клубна культура, деякі стилі музики (рейв, джангл і т. п.), завуальована пропаганда легалізації наркотиків, проведена окремими ЗМІ; недосконалість чинного законодавства; неадекватна молодіжна політика, відсутність реальної програми дозвілля, зайнятості неповнолітніх; недосконалість роботи центрів соціальної допомоги, в яких практично відсутні фахівці з проблем наркології; проживання в районах з низьким майновим цензом (райони міського «дна»).

Поширення наркоманії супроводжується комплексом проблем: розповсюдженням інфекційних хвороб (ВІЛ/СНІД, як свідчить статистика, до 80 % хворих на СНІД – ін'єкційні наркомани), втратою працездатного населення, погіршенням фізичного та морального здоров'я нації, занепадом культури тощо. Особлива небезпека наркотизації населення пов'язана з тим, що, як правило, основна маса наркоманів – це молодь. Саме вона з нестійкими ціннісними орієнтаціями та відсутністю усталеного інтегрального статусу стає основною жертвою наркоманії. Молодь – не тільки майбутнє, а й виробничий потенціал країни, значна частина якого перебуває у репродуктивному віці. Наркоман, ураховуючи його емоційний та психологічний стан, виключений як з виробничих відносин, так й з репродуктивного процесу. До того ж, навіть у разі

вагітності наркоманки або від наркомана дитина народжується з біологічними та психічними вадами, у тому числі з наркозалежністю.

Соціальна небезпека і шкода, яких завдає наркоманія суспільству, як відзначають науковці, полягає у такому: у широкому соціальному плані наркоманія завдає матеріальну шкоду, часто спричиняє травми на виробництві і правопорушення, загалом зменшує здатність населення вести здоровий спосіб життя; хвороба на наркоманію, або в цілому наркотизм, є соціальною хворобою, яка загрожує здоров'ю нації і населення, впливаючи на демографічний, соціальний та економічний стани держави.

Соціально-профілактична діяльність у широкому розумінні має на меті виявлення, усунення і нейтралізацію причин та умов, що викликають різного роду негативні явища, в тому числі наркоманію. Вона являє собою систему соціально-економічних, суспільно-політичних, організаційних, правових і виховних заходів, що проводяться державою і суспільством для того, аби усунути зазначені причини, сприяти формуванню правомірної, високоморальної поведінки громадян. Заходи профілактики соціальних відхилень повинні охоплювати життєдіяльність особи в усіх основних сферах суспільства: економічній, політичній, духовній.

Ефективність попередження наркоманії залежить від розв'язання масштабних соціальних, економічних, культурних, медичних, правових та інших проблем, які зумовлюють існування даного явища в нашому суспільстві. Необхідний комплексний підхід до її профілактики.

Зрозуміло, що така діяльність може бути розвита, перетворена на постійну функцію певних державних органів і громадських організацій лише тоді, коли для цього є необхідні умови. По-перше, повинні сформуватися досить виразні уявлення про природу наркоманії, її причини. По-друге, для розвитку соціально-профілактичної діяльності необхідні відповідні матеріально-технічна та організаційна бази. Слід звернути увагу і на законотворчий процес, необхідність ухвалення законів, спрямованих на захист прав і основоположних свобод людини і громадянина.

Як і будь-яка діяльність, соціальна профілактика розвивається в сукупності суперечливих вимог і обмежених можливостей. З одного боку, бажано, аби соціальне запобігання було найбільш раннім, коли ще не цілком сформувалися передумови порушення соціальної норми; а з другого – на ранніх стадіях формування антигромадського вчинку (перекручування потреб, дефекти мотивації) далеко не завжди складаються підстави для профілактичного втручання і впливу. Конституційне право недоторканності особи покликано гарантувати від незаконного втручання в життя кожної людини, яка не вчинила жодних дій, шкідливих для суспільства.

Звідси випливає, що реальне здійснення соціально-профілактичних заходів обмежено щонайменше в трьох аспектах. По-перше, воно обмежено часом одержання і змістом інформації про об'єкт профілактики: якщо

людина ще не вчинила аморального або іншого антигромадського проступку, то не можна судити про її зіпсованість і вживати профілактичних заходів. По-друге, воно обмежено фізичними (технічними), соціальними і психологічними можливостями щодо усунення причин і умов, які сприяють відхиленням від соціальних норм, наприклад, якщо підліток росте в неблагополучній родині, то змінити поведінку цієї родини у більшості випадків досить важко або навіть практично неможливо. По-третє, воно обмежено правовими і моральними межами припустимого втручання в особисте життя; усі заходи впливу регламентовано законом.

Дотримання прав і законних інтересів громадянина – необхідна вимога законності; порушення цих прав і законних інтересів шкідливо і з профілактичної точки зору, тому що здатно привести лише до зниження престижу соціальної норми і засобів соціального контролю, збільшення соціальних відхилень.

Загальними вимогами при плануванні профілактичних заходів є такі:

– обґрунтованість – включення заходів, що базуються на об'єктивно оціненій інформації;

– повнота – охоплення профілактичними заходами всіх сфер життєдіяльності громадян з урахуванням їх особистості;

– конкретність – формулювання заходів на підставі характеристики громадянина, застосування індивідуальних форм і методів профілактичної і виховної роботи з точним зазначенням строків виконання певних дій та їх виконавців;

– своєчасність – визначення і застосування саме тих профілактичних заходів впливу (у взаємодії з іншими суб'єктами, які проводять профілактичну і виховну роботу), що є ефективними в конкретний період;

– реальність – тобто включення до плану заходів, що мають бути обов'язково виконані. Це означає, що профілактичні заходи повинні плануватися з урахуванням наявних можливостей їх подолання з боку соціальних суб'єктів, залучених до цієї роботи.

При плануванні застосування будь-якого профілактичного заходу, на думку С. Максименко, слід урахувувати такі моменти: 1) на який цільовий контингент цей захід спрямовано; 2) вікові, статеві та соціально-психологічні особливості його застосування; 3) дані про ефективність заходу; 4) наявність докладних психологічно обґрунтованих рекомендацій щодо застосування; 5) можливість модифікації заходу залежно від особливостей певного цільового контингенту [5, с. 3].

Заходи профілактики наркоманії, які проводить суспільство, повинні бути диференційовані за місцем і часом. Практично важливо знати, коли, на що, яким чином слід впливати і чи впливати взагалі.

Є такі відносини, стереотипи і зразки поведінки, які неможливо «підштовхнути» або змінити їх примусово, – вони не зникнуть до тих пір, доки

не зміниться та чи інша частина соціального організму. Є і відносини, на які можливо і потрібно впливати вже зараз і найрішучим чином, бо для цього є усі умови.

Одним із напрямів профілактичної роботи щодо запобігання наркоманії є інформаційний. На думку науковців, зокрема І. Озерського [6, с. 34], профілактична робота має проводитися в двох напрямках: а) пропаганда здорового способу життя, загальнолюдських цінностей, що має здійснюватися у формі молодіжних телесеріалів, відеокліпів, відеосюжетів, радіо- та телепередач. Інформація про шкідливість вживання психотропними речовинами тут має бути подана дуже обережно, натяком; з метою підвищення дієвості цієї інформації необхідно застосовувати методи нейролінгвістичного програмування, непрямого навіювання, вплетеного повідомлення тощо; б) превентивна (валеологічна) освіта. Завдання цього напрямку полягає не тільки в тому, щоб кожна людина, ще до першої спроби якоїсь психотропної речовини, мала об'єктивні відомості про причини, механізми дії і наслідки вживання цих речовин, а ще й у тому, аби отримані знання стали основою реально діючих мотивів поведінки. Складність здійснення завдань цього напрямку зумовила необхідність створення спеціальних методик, наприклад, методики «життєвих ситуацій» як перспективного підходу до профілактики вживання наркотичних речовин [7], та програм, навчальних посібників з валеології, застосування яких забезпечує формування у молоді психологічної готовності зробити правильний вибір у ситуаціях ризику вживання психотропних речовин.

Одним з найбільш перспективних напрямів, урахувавши специфічність та масштаби їх впливу на громадян, є залучення засобів масової інформації до запобігання наркоманії.

Нині у багатьох країнах світу активізувалася боротьба проти наркоманії. І це зрозуміло: наркоманія для злочинних угруповань є засобом наживи, отримання нетрудових доходів, нагромадження значних капіталів, які внаслідок наркобізнесу легалізуються і використовуються в інших злочинних цілях. Можна визначити, що політичний аспект профілактики наркоманії, наркотизму характеризується тим, що ядро наркотизму – наркобізнес як частина організованої злочинності протистоїть державній владі та управлінню, послаблює систему державної влади, знижує довіру до неї з боку населення.

Правовий аспект як частина соціально-профілактичної діяльності являє собою сукупність передбачених законом, іншими нормативними актами або міжнародними конвенціями норм, що, по-перше, забороняють учинення дій, пов'язаних з наркотиками, і встановлюють за це юридичну відповідальність (головним чином кримінальну та адміністративну); по-друге, регулюють правовідносини, які виникають у зв'язку із захворюванням на наркоманію або з вживанням наркотичних речовин; по-третє, забезпечують примусове лікування від наркоманії; і по-четверте, відносять ті або інші речовини до наркотичних.

Фундамент для побудови української правової моделі протистояння наркотизму закладено положеннями міжнародно-правових актів.

В Організації Об'єднаних Націй створено комісії по боротьбі з незаконним обігом наркотиків, Міжнародний комітет по контролю наркотичних засобів, Всесвітня організація медичної охорони, Інститут соціального розвитку, Інститут у справах боротьби зі злочинністю, відділ наркотичних засобів секретаріату ООН та ін.

У 1971 р. при ООН був затверджений спеціальний фонд для фінансування і координації діяльності різних організацій, які ведуть боротьбу з наркоманією. Проводять роботу в цьому напрямі міжурядові і неурядові організації: Міжнародне бюро у справах наркотиків, Інтерпол, Ліга спілки Червоного Хреста, Міжнародні і Європейські ради у справах боротьби з алкоголізмом і наркоманією. Декілька науково-дослідних центрів різних країн стали базовими для Всесвітньої організації охорони здоров'я з вивчення проблем наркоманії: Національний інститут з проблем зловживання наркотиками в США, Фонд дослідження проблем наркоманії в Канаді, Мексиканський центр вивчення лікувальної залежності, науково-дослідний інститут охорони здоров'я в Таїланді. Для боротьби з цим явищем країни – учасники ООН у 1988 р. у Відні прийняли Конвенцію щодо боротьби з наркоманією. Україна також є учасником цієї Конвенції. Останнім часом щороку проводяться міжнародні форуми та конференції для розв'язання проблем боротьби з наркотиками, й їх нелегальним виробництвом та торгівлею. Питання наркоманії постійно перебувають у сфері уваги ВООЗ, яка вивчає досвід боротьби у світі з цією проблемою і виносить певні рішення. Щороку міжнародна громада проводить День боротьби з наркоманією, аби привернути належну увагу людства до цієї важливої проблеми.

Україна, яка стала на шлях демократичних перетворень, побудови громадянського суспільства, вживає всіх заходів, щоб долати таке соціально небезпечне зло, як наркоманія. Зокрема, Верховна Рада України ухвалила низку законів, у тому числі «Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори», «Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними» [8] та ін., що спрямовані на боротьбу з наркоманією.

Чинне законодавство охоплює майже всі відомі на сьогодні форми наркоманії. Саме на правових методах лежить весь тягар виконання міжнародно-правових зобов'язань щодо зниження темпів незаконного виробництва, попиту та обігу наркотичних засобів і психотропних речовин, зменшення загрози здоров'ю людей та запобігання похідним злочинам.

«Державна політика у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів спрямовується на: визначення основних принципів та напрямів державного регулювання відносин у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів; встановлення державного контролю за обігом в Україні наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів

та додержанням законодавства про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори; запобігання відтоку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів із законного (легального) обігу; зменшення шкоди від наслідків незаконного вживання наркотичних засобів, психотропних речовин; встановлення єдиного порядку ліцензування видів діяльності з обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів; координацію діяльності органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів; зменшення кількості правопорушень у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів; обмеження реклами наркотичних засобів і психотропних речовин; створення умов для проведення наукових досліджень, впровадження нових технологій у сфері розроблення, виробництва, виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів; розвиток міжнародного співробітництва у сфері контролю за обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів. » [9, с. 5–6].

Характерною рисою сучасного етапу вдосконалення чинних норм українського антинаркотичного законодавства, на думку дослідників, зокрема Л. Волонтир [10] та Є. Курінного [11], є пошук чіткої державної стратегії протидії наркоманії, оптимальної і ефективної правової моделі розв'язання проблем наркотизму. Основна складність їх чіткої відсутності в Україні є доктринальна та законодавча невизначеність у співвідношенні ліберальних та репресивних заходів, покликаних виконувати функцію основних важелів правового механізму.

Слід відштовхуватися від того, що світовій практиці на сьогодні відомі три підходи до розв'язання проблеми наркотизму: репресивний, ліберальний та рестриктивний [12]. Якщо спиратись на досвід цивілізованих країн, вбираючи найкраще, то Україна має враховувати таке.

Репресивний підхід характерний для країн із тоталітарним правовим режимом, які не роблять різниці між наркоманом і наркоспоживачем та вбачають розв'язання наркотичної проблеми у кримінальному покаранні, ізоляції та примусовому лікуванні. Хоча це і найпростіший спосіб, до якого схиляються деякі науковці, але далеко не ефективний і для нашої країни основні негативні наслідки такого підходу відомі.

За ліберального підходу увага законодавця спрямовується на лікування, психологічну і медичну допомогу та профілактичну роботу, а не на репресивне пригнічення наркозалежних осіб за допомогою покарання. Цей підхід у законодавстві та антинаркотичних практиках передбачає скасування заборони на вільний продаж і відкрите споживання легких наркотиків, тобто тягне за собою обмежену легалізацію наркоспоживання. Цінність ліберальної стратегії для суспільства полягає у тому, що вона підкреслює недостатність ефективності заборони як засобу подолання наркотизму і не вбачає її єдино можливим способом розв'язання наркотичної проблеми. Разом з тим, хоча ліберальна стратегія і спрямована на права «особистості», її застосування в Україні, де реагування значною мірою залежить від сили адміні-

стративної та кримінальної заборони через низьку правову культуру, є поспішним. Тому деякі вітчизняні науковці вважають лібералізацію передчасною і, навпаки, наголошують на силовій протидії наркобізнесу і соціально-психологічній профілактиці наркоманії.

Поєднання заходів репресивного характеру із соціально-медичним профілактичним впливом демонструє рестриктивна модель, яка розмежовує правове становище хворої людини – наркомана і наркоспоживача. Тут репресивні заходи спрямовані головним чином на переслідування осіб, що наживаються на проблемі наркотизму, припинення незаконного обігу наркотиків. Основним об'єктом превентивної роботи з метою обмеження попиту на наркотики є наркоспоживач. Ця модель не дає повної гарантії усунення наркотизму, але завдяки поєднанню ефективного контролю та обмеження зупиняє його поширення та скорочує масштаби. Вільна від крайнощів «пресу» та «вільного доступу» рестриктивна стратегія, на думку Л. Волонтир [10, с. 232], є найбільш прийнятною для України.

Наближення України до рестриктивної правової моделі подолання наркотизму було заявлено в Програмі реалізації державної політики у сфері боротьби з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів на 2003–2010 роки. Подальша лібералізація кримінально-правових норм за принципом декриміналізації можлива за умови створення та функціонування у рамках зазначеної Програми відповідних лікувальних та реабілітаційних центрів, інших соціальних інститутів, здатних взяти на себе функції поступового витіснення немедичного вживання наркотиків із життя суспільства.

Соціально-профілактична діяльність щодо наркоманії, крім зазначених правових методів, передбачає заходи медично-правового характеру [13, с. 441–442], які полягають у сукупності медичних заходів, що застосовуються для лікування наркоманії. Це обов'язкове медичне обстеження осіб, стосовно яких є достатні дані, аби припустити, що вони вживають наркотичні засоби в немедичних цілях; привід і примусова госпіталізація для проходження медичного обстеження у разі ухилення від нього; офіційне попередження лікарем-психіатром і наркологом хворих на наркоманію про обов'язкове проходження ними курсу лікування в наркологічному закладі органів охорони здоров'я; направлення на лікування наркоманів, які злісно ухиляються від обов'язкового лікування від наркоманії в умовах ЛТП, ЛВП у встановленому законом порядку; проходження обов'язкового протирецидивного лікування після примусового лікування в ЛТП, ЛВП; направлення таких осіб на примусове лікування у зазначених закладах у разі відновлення ними немедичного вживання наркотиків або ухилення від добровільного лікування. Медичні заходи полягають, зокрема, в удосконаленні наркологічної служби і методів лікування наркоманії, підвищенні професійної підготовки медичних працівників, розробленні нових лікарських препаратів, медичного обладнання.

Ефективна профілактика вживання наркотиків саме серед молоді, бо найчастіше наркотики починають уживати у підлітковому та юнацькому віці, не-

можлива без широкого залучення до цієї роботи батьків, учителів (викладачів), психологів навчальних закладів. Їхні зусилля, серед іншого, повинні бути спрямовані на раннє виявлення початку вживання молоддю психоактивних речовин.

До найбільш очевидних причин малоефективної боротьби з наркоманією, на думку С. Максименко [5, с. 2–3], можна віднести: 1) розпорошеність зусиль, які на це спрямовуються, відсутність окремої державної установи, яка б займалася виключно профілактикою та допомогою людям у позбавленні від наркотичної залежності, мала б для цього необхідні повноваження, організаційні та фінансові ресурси, чітку та докладну програму дій і водночас координувала б дії інших державних та громадських організацій у цьому напрямі; 2) неефективність боротьби силових структур з наркобізнесом; 3) нестачу кваліфікованих фахівців; 4) невідповідність різноманітних державних та громадських програм, спрямованих на профілактику і подолання наркоманії, реаліям нашого суспільства та можливостям його розвитку на найближче десятиліття; 5) недостатню ефективність більшості із названих програм та окремих заходів. Останнє значною мірою пов'язано з їх недостатнім психологічним обґрунтуванням.

Суттєве значення для ефективності та досягнення кінцевої мети окремих заходів, на думку І. Озерського [6], С. Болтівець [14], С. Максименко [5], О. Губенко [15] та ін., має психологічна обґрунтованість як певних програм у цілому, так і окремих заходів, спрямованих на профілактику наркоманії. Адже саме таке обґрунтування дає можливість адекватно підібрати різні заходи, узгодити, визначити особливості їх використання залежно від поставлених завдань, особливостей певних цільових вибірок, на які розраховані програми, і конкретних умов.

Як висновок відзначимо, що в умовах становлення і розвитку демократичної, правової держави, побудови громадянського суспільства в Україні профілактика негативних соціальних відхилень, у тому числі наркоманії – один з основних напрямів внутрішньої політики країни. Йдеться про вплив на процеси, що мають виняткове значення для майбутнього розвитку суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Кравченко С. Громадська правова свідомість як необхідний елемент побудови громадянського суспільства в Україні / С. Кравченко // Право України. – 2009. – № 12. – С. 140–143.
3. Закон України «Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними» // закони України «Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори», «Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню». За станом на 28 листоп. 2008 р. // Верхов. Рада України : Офіц. вид. – К. : Парламент. вид-во, 2008. – С. 28–37.

4. Кокун О. М. Передумови та негативні наслідки розповсюдження наркоманії / О. М. Кокун // Практична психологія та соціальна робота. – 2004. – № 10. – С. 10–11.
5. Максименко С. Д. Наркоманія: підходи до профілактики та подолання / С. Д. Максименко // Практична психологія та соціальна робота. – 2005. – № 10. – С. 1–3.
6. Озерський В. І. Проблеми наркоманії та алкоголізму в підлітковому віці та шляхи їх попередження / В. І. Озерський // Економіка, фінанси, право. – 2004. – № 5. – С. 33–37.
7. Гаврильченко А. А. Методика «життєвих ситуацій» як перспективний підхід до профілактики вживання наркотичних речовин / А. А. Гаврильченко // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Серія «Соціологія. Психологія. Педагогіка». – 2000. – Вип. 14. – С. 58–61.
8. Закони України «Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори», «Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними». За станом на 24 листоп. 2008 р. / Верхов. Рада України : Офіц. вид. – К. : Парламент. вид-во, 2008. – 40 с.
9. Закон України «Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори» // закони України «Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори», «Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними». За станом на 24 листоп. 2008 р. // Верховна Рада України : Офіц. вид. – К. : Парламент. вид-во, 2008. – С. 3–27.
10. Волонтир Л. Проблема співвідношення ліберальних та репресивних методів українського законодавства у боротьбі проти наркотизму / Л. Волонтир // Сучасний вимір держави та права. – Миколаїв : ТОВ «Фірма „Ліон”», 2008. – С. 231–234.
11. Курінний Є. В. Питання принципів організації протидії незаконному обігу наркотиків в Україні / Є. В. Курінний // Наук. вісн. Юрид. акад. МВС. – 2005. – Спец. вип. – № 2 (25). – С. 116–117.
12. Комлев Ю. Ю. От социологического изучения феномена к обновлению антинаркотических практик // Демоскоп Weekly <<http://www.demoscope.ru/weekly/2007/0275/>>. – 5–18 февр. 2007 г.
13. Ковальчук І. Деякі аспекти наркоманії та заходи її запобігання / І. Ковальчук // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. юрид. – 2000. – Вип. 35. – С. 439–443.
14. Болтівець С. І. Психологічне обґрунтування заходів профілактичної роботи в навчальних закладах з метою профілактики наркоманії, токсикоманії, алкоголізму / С. І. Болтівець // Практична психологія та соціальна робота. – 2004. – № 12. – С. 56–59.
15. Губенко О. В. Проблема профілактики наркоманії, токсикоманії та алкоголізму: методологічні аспекти / О. В. Губенко // Практична психологія та соціальна робота. – 2004. – № 12. – С. 33–35.

ПРОБЛЕМЫ ПРОФИЛАКТИКИ НАРКОМАНИИ В УСЛОВИЯХ ПОСТРОЕНИЯ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА В УКРАИНЕ

Водник В. Д.

Освещены основные причины, негативные последствия употребления наркотических веществ. Проанализированы проблемы профилактики наркомании. Определены основные недостатки и причины малоэффективной борьбы с наркоманией в Украине.

Ключевые слова: наркомания, наркотики, профилактика наркомании, противодействие наркомании, гражданское общество.

PROBLEMS OF PRECAUTIONS AGAINST DRUG ADDICTION UNDER CONDITIONS OF BUILDING OF CIVIL SOCIETY IN UKRAINE

Vodnik V. D.

Principal reasons, negative consequences of the use of drugs are dealt with the problems of precautions against drug addiction are analysed, the main drawbacks and reasons of ineffective fight are determined against drug addiction in Ukraine are determined.

Keywords: *drug addiction, drugs, precautions against drug addiction, counteraction of drug addiction, civil society.*

УДК 316. 444

Ю. І. Золотарьова, кандидат філософських наук, доцент

МАРГІНАЛІЗАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА ЯК ЧИННИК СОЦІАЛЬНОЇ ДЕВІАЦІЇ

Розглянуто маргінальність як чинник соціальних відхилень. Обґрунтовано взаємозв'язок та взаємозумовленість маргінальності, аномії та девіації. У цьому контексті поставлено питання про роль реалізації права та соціальної справедливості. Виявлено тенденції розвитку злочинності як вияву соціальної девіації в їхньому співвідношенні з маргіналізаційними процесами.

Ключові слова: *маргінальність, аномія, девіантна поведінка, соціальна девіація, соціальні норми, реалізація права, соціальний капітал, злочинність, криміногенність.*

Актуальність проблеми. Сучасне українське суспільство має багато серйозних соціальних проблем, що потребують пильної уваги з боку соціологів, завданням яких є визначення джерел походження проблеми, її характеру та природи, а також шляхів її розв'язання. Значне місце серед таких проблем посідає соціальна девіація, або соціальне відхилення, девіантна поведінка (мається на увазі девіація, що має негативний характер). При цьому здається, що поширення соціальної девіації пов'язане з процесом маргіналізації суспільства. Однак за наявності значної кількості серйозних досліджень, присвячених феноменам маргінальності та соціальних відхилень (девіантної поведінки), майже поза межами уваги дослідників поки що залишається питання про їх співвідношення. Розгляд цього питання передбачає вирішення завдань, що стосуються виявлення зв'язків маргінальності та девіації, впливу маргіналізаційних характеристик українського суспільства на рівень соціальних відхилень у складних умовах структурної трансформації.

Аналіз останніх досліджень та публікацій, присвячених феномену маргінальності та складності його інтерпретації, показує, що дослідники, як правило, акцентують увагу на окремих аспектах стану маргінальності: соціально-психологічному, культурологічному, соціально-політичному, соціально-економічному (З. Голенкова, Є. Ігітханян, І. Казарінова, А. Лантух, С. Лібанова, Н. Харченко, Т. Веблен, Т. Заславська, Р. Уілсон, Є. Стариков, Е. Гідденс та ін.). Можна вважати встановленим, що ракурси розуміння маргінальності визначаються як окраїнність, проміжне становище, існування на межі різних культур і деяка ідентифікація з кожною з них, дії у ролі, яка лежить між двома поряд розташованими ролями. Поняття маргінальності характеризує стан тих, хто відірвався від своєї верстви, соціальної групи, але ще не адаптувався до нової, не прийняв її цінностей та норм, тобто термін «маргінальність» визначає перехідний, структурно невизначений соціальний стан суб'єкта.

Маргінал – це особа або група, спільнота, яка формується на межі соціальних верств та структур і в рамках процесів переходу від одного типу соціальності до іншого або в межах одного типу соціальності внаслідок її серйозної деформації. Першим і основним критерієм, що визначає стан маргінальності індивіда або групи, є стан, пов'язаний з періодом переходу, який уявляється як криза. Другий базовий критерій – невизначеність соціального стану, невключення або неповне включення до соціальної структури чи групи. Третій критерій – статусна неузгодженість чи несумісність.

Труднощі адаптації до нового соціокультурного середовища, відсутність чіткого розуміння та прийняття норм і цінностей, аномічність суспільства породжують соціальну фрустрацію, тобто внутрішнє напруження, стреси, відчуття глухого кута, безвиході. Невідповідність самооцінювання особистості та її реальних можливостей, неможливість самореалізації особистості в соціально схвалених формах в умовах, які склалися, що можуть виникати і як наслідок соціального виключення, також призводять до розвитку соціальної фрустрації, яка в поведінці виявляється у вигляді соціальної апатії або підвищеного рівня агресивності. Така агресивність без знання її причин часто має назву немотивованої. Усе це може відобразитись у різних формах девіантної поведінки, тому достатньо обґрунтованою уявляється постановка питання про зв'язок процесів маргіналізації та поширення соціальної девіації.

Спроба з'ясувати, чи можливо розглядати маргінальність як чинник соціальної девіації, і є *метою* статті.

Виклад основного матеріалу. Соціальна структура сучасного українського суспільства характеризується несталістю та певною невизначеністю на рівні як реальності першого порядку (об'єктивного структурування соціальними відносинами, опредмеченими в розподілі різноманітних ресурсів, які виступають структурами панування – капіталами (котрі можуть мати як матеріальний, так і нематеріальний характер), так і реальності другого порядку (соціальної дійсності, що структурована уявленнями агентів про ці відносини,

про різні структури, соціальний світ у цілому і своє місце в системі соціальної ієрархії). Відбуваються активне трансформування традиційних соціальних груп, формування нових видів інтеграції за формами власності, доходами, включеністю до владних структур, розміром соціального капіталу тощо. Ці процеси активізують вияв двох тенденцій: з одного боку, радикальні зміни у формах власності зумовлюють деяку свободу в діях, сприяють реалізації потенційних можливостей суб'єкта, а з другого – підсилюють соціальне відчуження та стимулюють соціальне виключення, що виявляється через безробіття, зубожіння, фактичну деградацію економіки, політики, моралі тощо [3].

Все це зумовлює аномічний стан суспільства, тобто стан неузгодженості нормативно-ціннісної основи його функціонування, розрив в спадкоємності соціальних і культурних норм, зміну свідомості в досягненні індивідом життєвих цілей, втрату моральних орієнтирів у житті, що у свою чергу призводить до різних форм девіантної поведінки, які набувають масового, стійкого та поширеного характеру, тобто до соціальної девіації.

Кардинальна трансформація українського суспільства, необхідним атрибутом якої є підвищена соціальна мобільність, для переважної частини населення є низхідною, різка зміна соціокультурних орієнтирів приводить до, можна сказати, тотальної маргіналізації суспільства, суттєвою характеристикою якого стає аномія (до речі, це свідчить про те, що ні теорія аномії Е. Дюркгейма, ні теорія аномії Р. Мертона не вичерпали себе, незважаючи на тривалий строк свого існування) [4]. Економічна ситуація складається таким чином, що значна кількість індивідів, великі соціальні групи мають необхідність в реалізації стратегії елементарного виживання, тобто живуть одним днем, не будуючи довгострокових життєвих планів. Що ж стосується бізнес-спільнот, то і вони, перебуваючи у ситуації майже повної залежності від урядовців, від таких явищ, як рекет та рейдерство, в умовах відвертого лобювання у Верховній Раді законів, вигідних лише тій чи іншій олігархічній групі, також не замислюються над перспективами розвитку суспільства. А враховуючи політичну нестабільність, відсутність соціокультурної, соціально-політичної та соціально-економічної спадкоємності, можна зробити висновок про те, що саме стратегія виживання є стратегією, що найбільш повно характеризує життєвий шлях сучасного українського суспільства.

Тому не дивно, що головна максима, що визначає будь-яку діяльність більшості суб'єктів, – «мета виправдовує засоби». А стан маргінальності, в якому перебуває більша частина суспільства, та наявність аномії неминуче призводять до того, що засоби, які використовуються, як правило, не відповідають тим соціальним нормам, що декларуються, і соціальна девіація набуває все більш масового та поширеного характеру.

До того ж, люди на особистому досвіді переконуються в тому, що найбільшого успіху в житті дуже часто досягають не ті, хто має моральні принципи, сумлінно працює, має високий рівень професіоналізму тощо, а ті, хто

взагалі не має позитивних життєвих настанов, вміє досягати своїх цілей за будь-яку ціну. Засоби масової інформації пропагують саме маргінальних особистостей, а їхнє вміння розв'язувати життєві проблеми виступає як зразок для всіх, життєвий стандарт і приклад для наслідування.

Згідно з опитуванням Інституту соціології НАН України 76 % населення взагалі ні у що не вірять, а 68 % не можуть за теперішнього безпорядку та невизначеності зрозуміти, у що вірити, 68 % не розуміють, яким законам слідувати, а 61 % вважають, що раніше люди краще себе почували, бо кожен знав, як вчинити правильно. Більшість людей спроможні збрехати, аби просунути-ся по службі (71 %); піти на нечесний учинок заради вигоди (65 %); нікому не довіряти – найбезпечніше (50 %); більшість людей в душі не люблять обтяжувати себе заради того, аби допомогти іншим (57 %).

У 2005 р. в українському суспільстві 78 % населення зазначали, що їм не вистачає державного захисту від зниження рівня життя; 69 % – порядку в суспільстві та дотримання чинних у країні законів; 68 % – стабільності в державі та екологічної безпеки; 67 % – впевненості у власному майбутньому і можливість дати дітям повноцінну освіту. Сучасних економічних знань та підходящої роботи не вистачає 46 % громадян. Відносно адаптованими можна було вважати 24 % населення, яким вистачало вміння жити в нових суспільних умовах [5]. Це є невтішні, але закономірні наслідки того, що відбувається в суспільстві, зокрема його маргіналізації та аномічного стану. Таким чином, створюється порочне коло: маргінальність та аномія, що водночас є і детермінантою маргінальності, і її наслідком, виступають чинником девіації, а соціальна девіація у свою чергу сприяє розвитку процесу маргіналізації і відповідно аномії.

Способи розірвати це кола були запропоновані ще Платоном та Аристотелем. Так, Платон вважав, що з метою попередження злочинів законодавець повинен встановити межі бідності та багатства, згідно з якими майно найзаможніших громадян тільки в чотири рази перебільшувало б статки найбідніших [6, с. 219]. Слід відмітити, що в сучасних розвинених країнах за рахунок сприяння розвитку середнього класу це стає вже майже реальністю.

Вивчаючи причини злочинності, Аристотель також звертав увагу перш за все на бідність, необґрунтовані привілеї певних соціальних верств та політичне безправ'я інших тощо. Серед заходів впливу, спрямованих на подолання соціальних відхилень у суспільстві, він відмічав: справедливий державний устрій; стабільність законів; їх беззаперечне верховенство над посадовими особами; боротьбу з корупцією; розвиток економіки, що забезпечує високий рівень життя (громадяни повинні бути вільними від турбот про предмети першої необхідності); забезпечення можливості реалізації в соціально корисних формах активності різних верств населення [7, с. 295–304].

Але ми спостерігаємо парадоксальну ситуацію: заходи боротьби з девіацією, запропоновані багато століть тому, спрямовані на зменшення рівня

маргіналізації суспільства, подолання аномії і формування соціально прийнятної поведінки, й досі не реалізовані, хоча так чи інакше декларуються вищими посадовими особами.

Про небезпечну для українського суспільства ситуацію та відповідно необхідність реалізації гарних декларацій свідчать дані соціологічного опитування, що було проведено Інститутом соціології НАНУ в 2011 р. На запитання: «Як би Ви охарактеризували наш час?» 47 % респондентів відповіли, що це час злодіїв та шахраїв; 44 % – політиканів; 40 % – злиденних; 36,1 % – авантюристів; 33,4 % – бюрократів і тільки 13,6 % опитаних – що це час трудівників, 11% – моральних авторитетів, а 7,5 % та 7 % відповідно що це час талантів та професіоналів. На запитання ж щодо того, які соціальні групи відіграють значну роль у житті українського суспільства, 39,6 % респондентів відповіли: мафія та злочинний світ; 37 % – підприємці та бізнесмени; 30,9 % – лідери політичних партій; 30 % – службовці державного апарату і, що дуже показово, тільки 9,8 % опитаних – що це інтелігенція. Не менш показовим є й відсоток, які отримали судді та працівники прокуратури – 12,2 [8].

Останній показник свідчить перш за все про те, що треба звернути увагу на рівень реалізації права в суспільстві, тому що від нього дуже багато залежить і в плані подолання аномії в суспільстві, і зменшення рівня маргінальності (наприклад, за даними російських соціологів, 15 % тих, хто має назву «бомж», тобто «осіб без визначеного місця проживання», які є маргінальною соціальною групою, стали ними внаслідок шахрайства у сфері продажу нерухомості, оскільки з різних причин не змогли реалізувати свої права).

В умовах невизначеності сучасного суспільства спостерігається дивергенція прав, що декларуються, та можливостей їх реалізації, причому неважко помітити, що, по-перше, права людини не є реально загальними і рівними для всіх людей. Це залежить від соціального капіталу, рівня різноманітності соціальних мереж, які може використовувати суб'єкт. Дуже великою є уразливість суб'єкта, якщо у нього на всі випадки життя є тільки одна мережа. Коли організації не функціонують належним чином, соціально слабкі категорії громадян опиняються на соціальному дні. По-друге, порушуються соціальні функції права, а це призводить до того, що зменшується роль права в суспільстві. По-третє, залежність рівня реалізації права від соціального капіталу, різноманітність соціальних мереж, особливо домінування неформальних соціальних мереж, зумовлює можливість досягнення соціальних цілей неправовими, іноді злочинними (наприклад, явище корупції) засобами, що сприяє перетворенню права на не-право, нібито специфічній підміні права соціальним капіталом, зв'язками в соціальних мережах. Нарешті, все це зумовлює дивергенцію справедливості і права на рівні реальності другого порядку, що негативно впливає на соціальну поведінку і призводить до поширення девіації.

Маргіналізаційні процеси значною мірою визначають і характер тенденцій розвитку такого дуже небезпечного для суспільства вияву соціальної девіації, як злочинність. Злочинець – це соціальний тип, що акумулює в собі несприятливі для формування особистості умови навколишнього середовища, а головна ознака злочинця як соціального типа – показник взаємовідносин суспільства і особистості, які в умовах процесу маргіналізації складаються так, що можуть розглядатись як чинник криміногенності. Дійсно, невизначеність соціального статусу деяких соціальних груп та індивідів, трансформація традиційних механізмів регуляції поведінки, руйнування соціальних стереотипів, норм та уявлень визначають процес маргіналізації значної частини населення. Молоді люди з бідних родин, які не в змозі забезпечити собі робоче місце та високооплачуваної посади або вступ до вищого навчального закладу (особливо це стосується дітей з неповних та неблагополучних родин, вихованців дитячих будинків та інтернатів) поповнюють ряди злочинності. Створюються та збільшуються стійкі маргінальні групи: особи без визначеного місця проживання, біженці, вимушені переселенці, безпритульні, безробітні. Практично всі ці групи впливають на стан злочинності залежно від свого типу.

Маргіналізаційні процеси значною мірою визначають і характер тенденцій розвитку злочинності. По-перше, за рахунок збільшення кількості та чисельності маргінальних груп інтенсивно поширюється криміногенна соціальна база, протиправна поведінка перетворюється на атрибут повсякденного життя, що, з одного боку, зумовлює криміналізацію змісту інформації, яка поширюється ЗМІ, а з другого – нібито популяризується ними.

По-друге, відбуваються інтелектуалізація та професіоналізація злочинності за рахунок поповнення кваліфікованими фахівцями з державного сектору (результат падіння рівня життя та зростаючого безробіття) колишніми господарськими керівниками, працівниками правоохоронних органів, військовослужбовцями, фахівцями у сфері інформаційних технологій тощо. Це у свою чергу викликає структурні зміни, пов'язані зі зростанням організованої злочинності, збільшенням безкарності, виживаємості та самозахисності злочинного світу, інтенсифікації злочинності, зростання технічної оснащеності, посилення корисливої спрямованості.

По-третє, слід відмітити розвиток корумпованості, зрощування органів влади та кримінальних структур.

Висновки. Існують вагомі підстави розглядати маргіналізацію суспільства як чинник соціальної девіації. Процес маргіналізації зумовлює аномічний стан суспільства, що в свою чергу сприяє його подальшій маргіналізації. Аномія спричиняє масове поширення різних форм девіантної поведінки, в тому числі злочинності. Маргіналізаційні процеси значною мірою визначають характер тенденцій розвитку злочинності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Голенкова З. Т. Маргинальный слой: феномен социальной самоидентификации / З. Т. Голенкова, Е. Д. Игитханян, И. В. Казаринова // СОЦИС (Социол. исслед.). – 1996. – № 8. – С. 12–17.
2. Шульга М. Маргінальність як криза ідентичності / М. Шульга // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – № 3. – С. 166–170.
3. Толстих Н. В. Соціальне виключення в сучасній Україні: спроба оцінки / Н. В. Толстих // Укр. соціум. – 2003. – № 1. – С. 81–85.
4. Кривошеев В. В. Короткие жизненные проекты: проявление аномии в современном обществе / В. В. Кривошеев // СОЦИС (Социол. исслед.). – 2009. – № 3. – С. 57–67.
5. Паніна Н. Українське суспільство 1994–2005 : соціол. моніторинг / Н. Паніна. – К., 2005.
6. Платон. Законы / Платон // Платон. Сочинения: в 3 т. – М., 1972. – Т. 3, ч. 2.
7. Аристотель. Большая этика / Аристотель // Аристотель. Сочинения : в 4 т. – М., 1983. – Т. 4.
8. Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://l.soc.con.ua/>

МАРГИНАЛИЗАЦИЯ ОБЩЕСТВА КАК ФАКТОР СОЦИАЛЬНОЙ ДЕВИАЦИИ

Золотарева Ю. И.

Рассмотрена маргинальность как фактор социальных отклонений. Обоснованы взаимосвязи и взаимообусловленность маргинальности, аномии и девиации. В этом контексте поставлен вопрос о роли реализации права и социальной справедливости. Выявлены тенденции развития преступности как проявления социальной девиации и их соотношение с маргинализационными процессами.

Ключові слова: маргинальность, аномия, девиантное поведение, социальная девиация, социальные нормы, реализация права, социальный капитал, преступность, криминогенность.

MARGINALIZATION SOCIETIES AS THE FACTOR SOCIAL DEVIATION

Zolotareva J. I.

It is considered marginality as the factor of social deviations. Interrelations and interconditionality marginality, anomie and deviations are proved. In this context the question on a role of realization of the right and social justice is put. Tendencies of development of criminality as displays of social deviation and their parity with marginalizatsionnymi process are revealed.

Keywords: marginality, anomie, deviant behavior, social deviance, social norms, realization of the right, social capital, rime, criminal.

УДК 141. 7+130. 2

О. М. Кузь, кандидат соціологічних наук, доцент

СУБ'ЄКТНІСТЬ ЯК НАРІЖНА КОНСТИТУТИВНА ОЗНАКА СОЦІАЛЬНОСТІ: ПОСТСУЧАСНІ КОНОТАЦІЇ

Досліджено питання про засадничий характер понять «суб'єкт» і «суб'єктність» щодо постсучасної концептуалізації соціальності. Узагальнено релевантність антропо-онтологічного виміру соціальності. Відзначено становлення такого теоретичного дискурсу соціальності, що долає дисциплінарні межі соціальної філософії і філософської антропології, інтегруючи при цьому їхні здобутки. Показано, що в усіх регіональних антропологіях – біологічній, культурній, соціальній, історичній, політичній, педагогічній тощо граничні підстави «людяності» шукають саме через виокремлення інваріантів соціального буття.

Ключові слова: суб'єкт, суб'єктність, соціальне буття, філософсько-антропологічна рефлексія, постсучасність.

Актуальність проблеми зумовлюється об'єктивною проблематизацією соціальності як сутнісної характеристики людини і способу її буття у світі, розвиток якого все більше визначається не традиційними соціальними детермінантами, а невизначеним трансцендентуванням у майбутнє, що і надає йому постсучасного характеру.

Сама специфіка філософсько-антропологічної рефлексії продукує пізнавальну увагу до соціальності, розкриває її інтегруючий потенціал як для самого філософсько-антропологічного знання, так і для соціально-гуманітарного знання в цілому. Контури проблемного поля, у межах якого можлива дискурсивна комунікація у соціально-гуманітарних дослідженнях соціальності, у цілому визначаються розбіжністю між людиною, постсучасними формами її буття як предметом дослідження і традиційними методами його пізнання як у філософії (філософській антропології, соціальній філософії, політичній філософії, філософії права), так і соціології, політології, соціально-гуманітарному пізнанні у цілому. Осереддя цього проблемного поля становить фрагментаризація знання про людину та її соціальне життя, що визначає затребуваність міждисциплінарних і міжпарадигмальних синтезів у дослідженні соціальності у межах як самої філософії, так і соціально-гуманітарного пізнання у цілому. Необхідною передумовою таких синтезів є метатеоретичне осмислення антропо-онтологічного виміру соціальності в усій його багатовимірності, включаючи як «трансцендентальну», так і конкретно-історичну, зокрема постсучасну, фактичність.

Мета статті – уточнення антропо-онтологічної концептуалізації соціальності з перспективою окреслення проблемно-тематичного поля, у межах якого можливі інтеграція соціогуманітарного знання про соціальність та її

постсучасна теоретизація. Відповідно об'єктом дослідження є феномен соціальності, предметом – суб'єктність як антропо-онтологічне віднайдення соціальності у (пост)сучасності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Філософсько-антропологічна рефлексія соціальності має солідну бібліографію. По-перше, це власне доробок фундаторів філософської антропології М. Шелера, А. Гелена, Ж. Марітена, П. Тілліха, Х. Плеснера та ін. По-друге – напрацювання таких соціологів-теоретиків, як З. Бауман, П. Бергер, П. Бурдьє, Е. Гіденс, Т. Лукман, Н. Луман, А. Турен та ін., а також метатеоретичні дослідження політичного і політичної суб'єктності (К. Байме, Ж. Баландьє, Ю. Габермас, О. Гьоффе, С. Жижек та ін.). Слід відзначити філософсько-антропологічні ідеї вітчизняних дослідників, зокрема, Т. Андрєєвої, Є. Андроса, Є. Бистрицького, І. Бичка, Л. Газнюк, Б. Головка, В. Загороднюка, В. Іванова, А. Лоя, В. Малахова, М. Поповича, І. Степаненко, В. Табачковського, Г. Чміль, Г. Шалашенка, що виявилися евристично плідними для розгляду суб'єктності людини в її універсальних і постсучасних виявах.

Виклад основного матеріалу. Антропологічна ідея світу з необхідністю «тягне» за собою ідею суб'єктності. Як переконливо доводить Г. Шалашенко, «антропологічна ідея світу не просто як розпізнавальна ознака має родовий відмінок – світ завжди є чийось світом – вона перебуває у точній корелятивності з поняттям суб'єктності. Суб'єктність і світ взаємно започатковують один одного, а їх «відношеннєвість» є настільки взаємоконститутивною, що філософсько-антропологічна рефлексія навіть стверджує, що лише суб'єкт у повному значенні слова є «субстанцією». Світ належить суб'єкту, і ця належність відрізняє суб'єкта від речі, яка є тим, чим вона є, тим часом як суб'єкт є тим, як і до чого він ставиться. Так само і суб'єкт належить світу, адже це відношення «до чого» і «як» не здійснюється кожного разу наново й ізольовано, кожний окремий випадок набуває свого значення з більшого, структурованого контексту, – повністю чи частково. Цей контекст і є «світ» – «світ дійсного суб'єкта» [1, с. 200].

Але «світ» є «світом дійсного суб'єкта» завдяки тому, що цей суб'єкт сутнісно діяльний. Й. Г. Фіхте дав класичне визначення діяльності як абсолютної креативної сили суб'єкта («Я»), яка є як джерелом реальності, так і способом самоствердження суб'єкта: «*Поняття самопокладання і діяльності* взагалі є одне і те саме. Це означає, що реальність дієва, а все дієве є реальністю. Діяльність є *позитивна*, абсолютна реальність» [2, с. 121–122].

У діяльності суб'єкт самоусвідомлює себе і своє власне «Я»: «Джерелом будь-якої реальності є «Я» тому, що воно є безпосередньо і безумовно покладене. Тільки через «Я» і разом з ним дається і поняття реальності» [2, с. 121]. Таким чином, діяльність є універсальним способом творення світу та самоствердження, самоусвідомлення суб'єктом свого творчого акту. Діяльність має розглядатися як послідовний, методично організований процес генези

реальності. Розгортаючись у просторі і часі, діяльність завжди повертається до свого витoku – суб'єкта, його самосвідомості і волі [3, с. 53–54].

Ця спекулятивна теорія діяльності в подальшому втілена у багатьох філософських і соціальних доктринах ХІХ ст. Так, молодогегельянці (М. Гес, М. Штірнер, А. Цешковський, Д. Штраус) вбачали в людській діяльності силу, спроможну докорінно змінити засади буття, навіть саме буття. Для них не буття, а людська діяльність була першою і останньою підвалиною світу [3, с. 54]. Ця відома теза М. Геса з особливою силою уособлювала діяльнісну парадигму тієї історичної доби, в якій формувалася філософська, зокрема філософсько-антропологічна, та соціально-економічна доктрина марксизму, де засадничим став принцип практики. Принцип практики скеровував і скеровує теоретичні пошуки не тільки у марксистсько орієнтованій філософії, а й далеко за її межами, проникаючи у чисельні напрями і сучасного соціально-гуманітарного пізнання, якщо не безпосередньо, то через поняття практика / практики.

Не менший вплив справляє і феноменологія, яка наголошує на конститутивній щодо світу ролі діяльності свідомості людини. У сучасному соціально-гуманітарному пізнанні феноменологія усе наполегливіше претендує на статус загальної методологічної програми.

Універсальність людської діяльності як конститутивної щодо світу сили переконливо обґрунтував один із фундаторів Київської світоглядно-антропологічної філософської школи В. Іванов [4–6]. Він, виходячи за межі як суто марксистського, так і феноменологічного розуміння діяльності, тлумачив світ як особливу багатовимірну реальність, котра у своїх витоках і способі існування фундаментально залежить від *універсальної* людської діяльності. На його переконання, світопорядок центрується навколо суб'єкта саме тому, що світ «завжди захоплений силовим полем людської діяльності» [3, с. 58]. Саме такий підхід, де діяльність не обмежується своїми суто практичними чи суто ідеальними формами, а «схоплюється» у своїй універсальності, є, на нашу думку, найбільш продуктивним для розкриття багатовимірної природи соціальної реальності, складного переплетення у ній об'єктивно-предметних і сенсових компонентів.

Отже, в онтологічному полі філософсько-антропологічної рефлексії соціальності з'являється суб'єкт. Але суб'єкт не як індивід, не як щось атомарне і монологічне, не у картезіанському сенсі «Я мислю, значить я існую», а як суб'єктність, «схоплена» в її універсальній дієвості. Суб'єктність, осягнута в такий спосіб, – це свого роду інтросуб'єктивна явленість суб'єкта. Уже в пізнього Гуссерля визначальною стає думка, згідно з якою світ, соціальний світ конститується «его» разом з іншими в їхній спільній активності: «...у спільному житті з іншими світ має для нас безумовне значення саме тому, що ми належимо до нього спільно, і тому, що цей світ нам відкриває первинний буттєвий сенс» [7, с. 108–109]. Саме суб'єктність як універсальна дієвість

є принципом конституювання буттєвого сенсу «об'єктивного світу», принципом його організації і водночас способом самотрасцендентування людини за межі наявного буття, що «робить суттєвою рисою світу людини **його принципову відкритість**, усвідомлення якої стає не лише набутком філософії, а й починає проникати в сучасні пізнавально-методологічні стратегії» [1, с. 201].

Отже, сама специфіка філософсько-антропологічної рефлексії продукує пізнавальну увагу до соціальності, оформлюючи її у запитаннях «Що є соціальність як така?», «Що є суб'єктність як така?». У такому ставленні питання приховується суттєвий інтегруючий потенціал як для самого філософсько-антропологічного знання, так і для соціально-гуманітарного знання у цілому.

Стосовно філософсько-антропологічного знання можна побачити, що в усіх регіональних антропологіях – біологічній, культурній, соціальній, історичній, політичній, педагогічній тощо граничні підстави «людяності» шукають саме через виокремлення інваріантів **соціального** буття. Таке прагнення видається цілком природним, оскільки історична і політична антропологія з'являються як спеціальні відгалуження антропології соціальної, а культурна антропологія розглядає культуру як підсистему соціального буття. Таке саме прагнення є особливо наочним в емпірично орієнтованій філософській антропології, де ці інваріанти виявляють за допомогою вивчення примітивних суспільств чи племенних спільнот. І навіть при скасуванні загальнометодологічних підходів, що застосовують при цьому, мета дослідницьких пошуків залишається спільною. Так, Ж. Баландьє звертає увагу на те, що «структурна антропологія займається складанням суспільства в цілому, виходячи з уявлень і категорій, динамістська антропологія вибудовує соціальну цілісність, виходячи з соціальних практик і ситуацій, що їх виявляють» [8, с. 10]. Але прагнення теоретично реконструювати «суспільство в цілому», так само як і прагнення відшукати інваріанти соціального буття, по суті означає відповіді на запитання «Що є соціальність як така?».

Вочевидь, антропологічний бум сучасності сприятиме тому, що уявлення про людське буття і соціальність, яке визначає його специфіку, стане більш багатовимірним і повним. Наразі дослідники синтезують антропологічні підходи, що вже стали класичними [9–14]. Показовою спробою інтеграції філософсько-антропологічного знання на «грунті» соціальності є біосоціальна антропологія. Вона з'являється як «збірне найменування екологічної, етологічної, конституційної, психологічної, педагогічної, спортивної, ергономічної та низки інших антропологій. Вона реалізує уявлення про соматопсихічну та особистісно-соціокультурну цілісність в інтересах управління розвитком психіки й особистості людини при вирішенні завдань інтелектуального, духовного, фізичного вдосконалення» [15].

Усе це, безперечно, сприятиме виокремленню інваріантів соціального буття, що знайдуть відображення в онтологічній моделі соціальної реальності, проте за умови, що в людині фіксуватиметься біологічна засада соціаль-

ності, а в біологічному субстраті буде віднайдене соціальне як його іманентний пласт. Це зовсім не передбачає зведення людини до нижчої форми організації життя, навпаки, в останній убачаються зародки, витoki майбутньої соціальності, що розвивається в історичному процесі до інституціональних форм.

Щодо інтегруючого потенціалу філософсько-антропологічної рефлексії соціальності для соціально-гуманітарного знання у цілому, то він зумовлений низкою обставин. Насамперед це її явна чи неявна репрезентованість у концептуальних основах інших наук, як філософських, так і нефілософських, що визначається загальним теоретико-методологічним потенціалом філософії. «Соціальність» належить до низки тих понять, які є ключовими і наскрізними для всіх соціально-гуманітарних наук. Але воно є таким імпліцитно. Експліцитно ж воно репрезентовано у своїй предикативній формі як «соціальне». Саме поняття «соціальне» фігурує і у назві всього корпусу цього знання, і у назві його окремих підрозділів – соціальній філософії, соціології, соціальній психології, соціальній педагогіці, соціальній герменевтиці тощо, а також представлено тут термінологічно – соціальний досвід, соціальний характер, соціальні ресурси та ін. Але така ситуація схожа на ту, з якою зіткнувся ще Сократ, роз'яснюючи, що красива дівчина, красивий посуд, красива кобилиця ще не дають відповіді на запитання «Що є краса як така?». Якщо екстраполювати зауваження Сократа на ситуацію, що склалася в сучасному соціально-гуманітарному пізнанні, де процеси диференціації знання значно переважають над процесами його інтеграції, то можна стверджувати, що вона зумовлена як відсутністю певної задовільної відповіді на запитання «Що таке соціальність як така?», так ще більше тим, що само це запитання ще недостатньо чітко артикульоване. Тож, філософсько-антропологічна рефлексія соціальності може сприяти інтеграції соціально-гуманітарного знання у подвійному відношенні – чітко артикульовати це запитання і наблизитися до його вирішення.

Присутність філософсько-антропологічної орієнтації в поняттях конкретного знання актуалізується і повсюдністю дії, що через свої ціннісно-сенсові та мотиваційні складові конституює людину як особистість, суб'єкта і дієвця (актора). Як зазначає із цього приводу А. Лой: «Медицину, як і педагогіку або соціологію, політологію чи економічну науку, як і прив'язану до застосування інформаційних систем когнітологію або лінгвістику тощо, неможливо позбавити філософсько-антропологічних орієнтацій у межах їх власних базових понять. Адже факт людської дії («людських чинників») є мимоволі «трансцендентальним», а отже, безперечним, який варто скрізь брати до уваги» [16, с. 45]. І далі він продовжує: «Якщо врахувати, що людська дія має риси соціальності, що має пряму дотичність і до мислення, – а тому часто говорять про феномен «соціальної ментальності» (social cognition), – тобто загалом соціалізує життєдіяльність, то це поєднує також і протилежну тен-

денцію, коли людина проходить через горнило «індивідуалізації», де для неї важливу роль відіграє «самовідношення», здатність зберігати і підтримувати власну «самість». Практична філософія по суті в різних варіаціях зачіпає цю делікатну тему поєднання у факті людської дії (і життєдіяльності загалом) зазначених суперечливих тенденцій. Філософська антропологія відгукується в даному разі та реагує на мисленнєву ситуацію, яка склалася поза нею» [16, с. 45]. Виходячи з усього вище зазначеного, можна цілком погодитися із А. М. Лоем, що «філософська антропологія не є винаходом філософів. Вона є, швидше, відповіддю філософської думки на ту реальну (об'єктивну) мисленнєву ситуацію, яка виникла в середині наук, які в своїй предметній царині мимоволі дотичні до проблематики людини» [16, с. 50].

Філософсько-антропологічна рефлексія соціальності не тільки потенційно має інтегративні можливості, але має і плідний досвід їхньої реалізації. «Філософська антропологія з самого початку свого оформлення як окремішньої дисципліни показувала свою пов'язаність із соціальними прикладними науками. Це виявилось, зокрема, і в тому, що саме фундатори філософської антропології (Шелер, Плеснер, Гелен) були водночас знаковими постатями в історії соціології» [16, с. 41]. На особливу увагу заслуговує той факт, що «соціологія уявлялася фундаторами філософської антропології тим полюсом взаємодії і методологічного застосування, без орієнтації на який її власна рефлексія приречена на безперспективні спекуляції. Саме з орієнтацією на соціологію плеснерівська антропологічна позиція, що активно сприймається сучасними соціологами-теоретиками, прочитується і розуміється у своїх імплікаціях як така, що окрім класичного питання «Що є людина?», ставить поряд також інше – «Хто є людина?»... Не варто забувати про те, що дискусії навколо теми взаємовідносин суспільства і спільноти перетікали із соціології у філософську антропологію і навпаки... Тема дії та інститутів зміцнює ту соціально-гуманітарну цілісність знань і переконань, ядром якої є у Гелена його філософсько-антропологічна концепція» [16, с. 41–42].

Евристичний вплив філософсько-антропологічної та соціологічної рефлексій як у теоретичній площині їхнього дисциплінарного розвитку, так і у практичній площині осмислення ситуації людини завжди є взаємним. Філософсько-антропологічна рефлексія завжди присутня у практичній площині соціології, виявляючи тут свій подвійний характер. «Адже для соціолога важливо не тільки «що є людина» в її функціональній поведінці, у раціональній дії зрештою, але й те, як носій соціальних ролей самоідентифікує себе, як він задає себе в ставленні до цінностей або норм, яким чином складаються його мотивації, як він формується як особистість, незалежно від його власних самоуявлень і самооцінювань» [17, с. 60].

Людина все більш впевнено «повертається» і в постсучасну (зокрема постмодерну) філософію, і в постсучасну (постнекласичну) науку, а філософсько-антропологічна рефлексія стає тут не просто все більш затребуваною,

а й все більш дієвою. Показовою у цьому відношенні є еволюція образу людини в епоху постмодерну. «Якщо раннім його версіям був притаманний відвертий епатаж, – зазначає В. Загороднюк, – то у більш пізніх, більш поміркованих і виважених версіях есхатологічні мотиви «смерті людини», «кінця історії», «смерті автора» звучать приглушено і поступово стають анахронізмом» [18, с. 137]. Таку еволюцію український філософ пояснює, звертаючись до одного з найбільш провокативних мислителів постмодерну Ж. Дерріди і його пізньої праці «Привиди Маркса».

Оскільки «зізнання» французького мислителя є показовими у багатьох відношеннях, а до есхатологічної проблематики ми будемо звертатися ще неодноразово, то ми також наведемо ці «зізнання»: «есхатологічні теми «кінця історії», «кінця марксизму», «кінця філософії», «кінця людини», «останньої людини» і под. були нашим насущним хлібом у 1950-ті роки, 40 років тому. Ми, звичайно, смакували цим апокаліптичним «хлібом» і звично проймалися «апокаліптичним тоном у філософії»... Яким був смак того «хліба»? Якою була його консистенція? З одного боку, це – прочитання та аналіз тих філософів, кого можна було б назвати класиками кінця. Вони формували канон сучасного апокаліпсису: кінець Історії, кінець Людини, кінець Філософії (Гегель, Маркс, Ніцше, Гайдеггер). З іншого – осмислення жаху тоталітарного терору в колишніх постсоціалістичних країнах. Віднині для тих, з ким я поділяв цей подвійний та унікальний досвід (водночас філософський та політичний), медіа-парад сучасних дискурсів про кінець історії та останню людину найчастіше видається нудним анахронізмом... Щось із цієї нудоти ще й нині проступає на тлі сучасної культури. Що стосується тих, хто й нині віддається цьому з молодечим запалом, то вони нагадують зівак, що сподіваються сісти на останній потяг після його відходу. Їм здається, що вони ще запізнюються на кінець історії. Як можна запізнитися на кінець історії? Це – питання актуальності. Воно досить серйозне, бо примушує ще раз замислитися, як ми це робимо з часів Гегеля, над тим, що відбувається після історії і заслуговує імені *подія*, та ще раз запитати, чи кінець історії не є просто кінцем певного концепту історії» [19, с. 29–31]. Можна цілком погодитися із В. Загороднюком у тому, що Дерріда веде мову «не про реальну “смерть людини” чи “кінець історії”, хоча людство досягло нині такої стадії розвитку, на якій можливе і фізичне знищення людини і людської історії. Французький мислитель наголошує на тому, що ...приходить кінець певному розумінню філософії, науки, історії, людини й натомість мають прийти нові образи, нові концепти, нові бачення людини і її світу» [18, с. 136]. Саме маючи на увазі таку необхідність оновлення теоретичних і філософських дискурсів, ми і ввели до проблемної площини нашого дослідження тему постсучасності.

Що ж до еволюції образу людини у філософії постмодерну, то показовою у цьому відношенні є і позиція ще одного теоретика постмодерну П. Козловського, який узагалі вважає цілісність людини автентичним проявом постмодер-

ного світосприйняття. На його думку, саме людина є моделлю для пізнання світу. Тому постмодерна філософія за своєю суттю є антропоморфною і її головним завданням є вивчення людського досвіду в різних царинах людського буття. До цих теоретичних настанов приєднується і Ю. Кристева, яка вважає, що «людина епохи постмодерну не може бути адекватна тій чи тій моделі світу»; для неї характерним і визначальним є можливість буття в умовах «полілогу», плюральності соціальних і культурних пізнавальних практик [18, с. 135].

Реалізація інтегративного потенціалу філософсько-антропологічної рефлексії соціальності є необхідною і для розвитку самої філософської антропології. Як переконливо доводить А. Лой: «Філософська антропологія не є самодостатньою у своїх інтенціях, її рефлексія має прагматичне спрямування на практичну філософію, і за нормальних умов мотивується (явно чи неявно) осмисленням, що відбувається поза її межами. Філософсько-антропологічна рефлексія живиться подібною мотивацією. Позбавляючись мотиваційної прагматики, прив'язки до мінливого рельєфу практично-філософських дисциплін, вона приречена перебувати у ролі додатку до онтології, етики, гносеології та ін. Філософська антропологія – це своєрідна прелюдія до практичної філософії» [16, с. 43].

Визнання того, що філософська антропологія – «це прима-дисципліна щодо практичної філософії, яка не нав'язує якихось готових онтологічних конструкцій, а здебільшого аплікує їх з тим, щоб їх удосконалювати, модифікувати їх конфігурації, враховуючи когнітивні надбання і мотивацію практичних дисциплін, що завдяки антропологічній рефлексії філософія, зокрема онтологія, має під рукою чутливий засіб (понятійний апарат) «рекогнозії» ситуації людини» [16, с. 50], має для нашого дослідження ключові теоретико-методологічні наслідки. По-перше, це дозволяє вийти за дисциплінарні межі філософської антропології, зберігаючи і реалізуючи при цьому інтегративний потенціал філософсько-антропологічної рефлексії соціальності. По-друге, застосовуючи антропо-онтологічний підхід до дослідження соціальності, не будувати якусь нову регіональну онтологію людини (у чому якраз обвинувачував філософську антропологію М. Гайдеггер), а здійснювати «рекогнозію» ситуації людини в її універсально-буттєвих і конкретно-історичних характеристиках. По-третє, знаходити і реалізовувати мотивації для філософсько-антропологічної рефлексії соціальності у теоретичній площині міждисциплінарних стосунків, насамперед із соціологією та політичними науками, які безпосередньо експлікують ситуацію людини із наголосом на її сучасній / постсучасній специфіці. При цьому надзвичайно важливо усвідомлювати, що головним завданням філософсько-антропологічної рефлексії соціальності при здійсненні міждисциплінарних синтезів є не поглинання конкретно-наукового знання, а налагодження «мостів взаєморозуміння» (О. Марквард: [20]). По-четверте, при зміцненні мотиваційних зв'язків між філософсько-антрополо-

гічною рефлексією соціальності та практично орієнтованими теоретичними дискурсами у сфері соціально-гуманітарного пізнання слід урахувувати, що постсучасні конотації соціальності заявляють про себе і в ускладненій діалектиці теоретичного, практичного і прагматичного розуму. Теоретична раціональність соціального передбачає створення суспільства ідеалізованих сутностей, практична раціональність орієнтується на конкретні особливості наявного суспільства та обставини його існування. Прагматика – ситуативна, вона враховує реальний розклад сил, що утворюють соціальну дійсність і взаємодіють у ній. Вона виробляє стратегію дій з урахуванням обставин. Цей дійовий розум завжди спрямований на щось у намаганні отримати результат. Сенсовою наповнюваністю сучасного практичного розуму є також «знання заради діяльності» через аналіз наявного стану речей (Аристотель).

У цьому сенсі практичний розум не потребує теоретичного розуму й не визначається ззовні, він інтенціональний і серед таких «дороговказів у майбутнє» (Б. Гаврилішин) – необхідність розв'язання екологічних проблем. Тут ми маємо взаємодоповнення і взаємовпливи теоретичного і прагматичного видів раціональності, які опрацьовані щодо права та політики С. Пролеєвим [21]. Філософський дискурс постсучасності демонструє підвищений інтерес до екологічних проблем, пов'язуючи їх із найактуальнішими дискурсами сучасності, наприклад, гендерним. Це надає можливість артикуляції нових тематичних зв'язків – від соціальної реальності та відчуження до екології людини. Таким чином, постсучасні конотації визначають нові способи і нові тематичні лінії розгортання філософсько-антропологічної рефлексії соціальності.

Узагальнюючи наведене, можна зробити **висновок** про те, що теоретико-методологічні передумови і перспективи філософсько-антропологічної рефлексії соціальності внутрішньо пов'язані з актуалізацією дискурсу самопізнання і самостворення людини через міждисциплінарне моделювання соціальної реальності соціогуманітарними дискурсами з урахуванням постсучасних конотацій. Проведений аналіз дозволив окреслити загальні контури антропо-онтологічного підходу, що може бути застосований у подальших розвідках, а також визначити основні проблемні лінії його розгортання. Але окреслена дослідницька програма потребує додаткового теоретико-методологічного опрацювання, насамперед тому, що всі її ключові поняття самі є теоретико-методологічними проблемами для сучасного соціально-гуманітарного пізнання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шалашенко Г. Антропологічна ідея світу та виміри людського буття / Г. Шалашенко // Філософські діалоги : зб. наук. праць. – Вип. 4, ч. 1 : Філософсько-антропологічні читання: творча спадщина В. І. Шинкарука та сьогодення : до 80-ліття В. І. Шинкарука. – К., 2010. – С. 197–203.
2. Фихте И. Г. Основа общего наукоучения / И. Г. Фихте // Фихте И. Г. Сочинения : в 2 т. – СПб. : Мифрил, 1993. – Т. 1. – С. 65–338.

3. Козловський В. Еволюція філософських поглядів В. Іванова: від теорії універсальної діяльності до концептуалізації людського світу / В. Козловський // Пізній радянський марксизм та сьогодення (до 70-річчя Вадима Іванова) // Філософсько-антропологічні студії. – К. : Стилос, 2003. – С. 41–59.
4. Іванов В. П. Мироззрение как форма сознания, самоопределения и культуры личности / В. П. Иванов // Мироззренческая культура личности: Философские проблемы формирования / В. П. Иванов и др. ; под ред. В. П. Иванова. – К. : Наукова думка, 1986. – С. 10–88.
5. Іванов В. П. Мироззренческие проблемы эволюции природы и становления человеческого мира / В. П. Иванов // Человек и мир человека / отв. ред. В. И. Шинкарук. – К. : Наук. думка, 1977. – С. 29–98.
6. Іванов В. П. Человеческая деятельность – познание – искусство / В. П. Иванов. – К. : Наук. думка, 1977. – 252 с.
7. Husserl E. The Crises of European sciences and Transcendental Phenomenology: An Introduction to Phenomenological Philosophy / E. Husserl. transl. by David Carr. – Evanston : Northwestern University Press, 1970.
8. Баландьє Ж. Політична антропологія / Ж. Баландьє : пер. з франц. О. Хоми. – К. : Альтпрес, 2002. – 252 с. – («Сучасна гуманітарна бібліотека»).
9. Андреева Т. О. Від феномена людини до феномена людства : монографія / Т. О. Андреева. – Донецьк : ДонНУ, 2002. – 237 с.
10. Головка Б. А. Філософська антропологія : навч. посіб. / Б. А. Головка. – К. : ІЗМН, 1997. – 240 с.
11. Карпенко И. В. Философское пространство культуры: человек философствующий и человек повседневности : монографія / И. В. Карпенко. – Х. : ХНУ им. В. Н. Каразина, 2006. – 292 с.
12. Козлова Н. Н. Социально-историческая антропология : учеб. пособие / Н. Н. Козлова. – Раменское : Ключ-С, 1999. – 187 с.
13. Степин В. С. Философская антропология и философия науки / В. С. Степин. – М. : Высш. шк., 1992. – 192 с.
14. Табачковський В. Г. Політсутнісне homo: філософсько-мистецька думка в пошуках «неевклідової рефлексивності» : монографія / В. Г. Табачковський. – К. : ПАРАПАН, 2005. – 432 с.
15. Кузин В. В. Интегративная биосоциальная антропология / В. В. Кузин, Б. А. Никитюк [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://lib. sportedu. ru/Texts. idc?DocID=79499>.
16. Лой А. Філософська антропологія і практична філософія / А. Лой // Філософсько-антропологічні читання: творча спадщина В. І. Шинкарука та сьогодення (до 80-ліття від дня народження). Ч. 1. // Філософські діалоги : зб. наук. праць. – К., 2010. – С. 30–51.
17. Лой А. Принцип симпатії та природа соціальності: філософсько-антропологічні роздуми навколо концепції Бішоф-Колер / А. Лой // Філософська антропологія та сучасність (пам'яті В. Г. Табачковського) // Філософсько-антропологічні студії. – К. : Стилос, 2008. – С. 92–108.
18. Загороднюк В. Образ людини у філософії модерну та постмодерну / В. Загороднюк // Філософська антропологія та сучасність (пам'яті В. Г. Табачковського) // Філософсько-антропологічні студії 2008. – К. : Стилос, 2008. – С. 129–138.
19. Деррида Ж. Призраки Маркса. Государство долга, работа скорби и новый интернационал / Жак Деррида : пер. с франц. Б. Скуратова ; под. общ. ред. Д. Новикова. – М. : Logos-altera, 2006. – 256 с.

20. Marguard O. Philosophische Anthropologie / O. Marguard // Orientierung durch Philosophie. Ein Lehrbuch nach Teilgebieten. – Tübingen, 1991. – P. 29–32.
21. Пролеєв С. В. Метафізика влади : монографія / С. В. Пролеєв. – К. : Наукова думка, 2005. – 324 с.

СУБЪЕКТНОСТЬ КАК КРАЕУГОЛЬНЫЙ КОНСТИТУТИВНЫЙ ПРИЗНАК СОЦИАЛЬНОСТИ: ПОСТСОВРЕМЕННЫЕ КОННОТАЦИИ

Кузь О. Н.

Исследован вопрос об основополагающем характере понятий «субъект» и «субъектность» относительно постсовременной концептуализации социальности. Обобщена релевантность антропо-онтологического измерения социальности. Отмечено становление такого теоретического дискурса социальности, который преодолевает дисциплинарные границы социальной философии и философской антропологии, интегрируя при этом их достижения. Показано, что во всех региональных антропологиях – биологической, культурной, социальной, исторической, политической, педагогической и т. д. предельные основания «человечности» отыскивают именно через выделение инвариантов социального бытия.

Ключевые слова: *субъект, субъектность, социальное бытие, философско-антропологическая рефлексия, постсовременность.*

SUBJECTNESS AS A CORNERSTONE CONSTITUTIVE FEATURE OF SOCIALITY: POSTCONTEMPORARY CONNOTATIONS

Kuz O. M.

The problem of the fundamental character of the concepts «subject» and «subjectness» concerning the postcontemporary conceptualization of sociality has been researched in this article. Relevance of the anthropological-ontological measurement to sociality has been generalized. It has been emphasized such theoretical discourse of sociality which overcomes disciplinary limits of social philosophy and philosophic anthropology, at the same time integrating their achievements. It has been shown that at all regional anthropologies such as biological, cultural, social, historical, political, pedagogical etc. the perfect features of «humanity» can be found only by distinguishing of the invariants of social existence.

Keywords: *subject, subjectness, social existence, philosophic-anthropological reflection, postmodernity.*

КОНФЕРЕНЦІЯ

ВСТУПНЕ СЛОВО

з нагоди проведення

**Всеукраїнської науково-практичної конференції
«ТЕОРЕТИЧНІ І ПРАКТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО
ВИХОВАННЯ: МІЖНАРОДНИЙ ТА ВІТЧИЗНЯНИЙ ДОСВІД»**

26 травня 2011 року

Шановні учасники конференції!

Хоча минув всього рік з часу проведення попередньої науково-практичної конференції з проблем правового виховання, справа поглибленого їх дослідження отримала суттєве продовження. Про це свідчить, зокрема, низка публікацій у «Віснику Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого». Приємно, що разом з нашими провідними науковцями до розроблення зазначеної проблематики долучилася нова генерація молодих дослідників, деякі з яких у межах підготовки своїх дисертацій висвітлюють її ще не вивчені аспекти.

Активізація зусиль на цьому напрямку наукових досліджень обумовлюється їх практичним значенням щодо розв'язання стратегічних завдань розбудови в нашій країні правової державності і громадянського суспільства та з огляду на євроінтеграційну спрямованість її історичного руху, що вимагає ретельного осмислення правовиховної практики в країнах розвиненої демократичної традиції та її творчої адаптації в умовах транзитивного розвитку сучасного українського соціуму.

З огляду на міждисциплінарний характер цієї проблематики зростають очікування посилення результативності її комплексного дослідження за участі наукових колективів як споріднених суспільно-гуманітарних кафедр ВНЗ юридичного профілю, так і безпосередньо їх взаємодії з галузевими правознавчими кафедрами. Цінним надбанням у цьому сенсі вбачається досвід підготовки і видання монографії «Правове виховання в сучасній Україні» під орудою президента Національної академії правових наук України, ректора Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» академіка НАН України В. Я. Тація.

Іншим важливим наслідком плідного наукового розроблення зазначеної проблематики є використання основних результатів досліджень у теоретичній підготовці майбутніх висококваліфікованих кадрів професійних юристів, що вкрай необхідно з огляду на те, що саме на них держава покладає завдання організації і здійснення правового виховання населення країни. Вагомі кроки на цьому шляху вже зроблено з урахуванням уведення спеціального курсу з вивчення проблем правового виховання для студентів денної форми навчання. Вважаємо за необхідне поширити цю справу і в межах вечірньої та заочної форм навчання, оскільки власне саме там зараз зосереджена та генерація студентської молоді, яка вже практично забезпечує надання юридичної допомоги населенню.

Сподіваємося, що результати наукових доповідей та повідомлень учасників конференції стануть потужним зняряддям для розв'язання нагальних завдань на цьому напрямку підготовки як фахових юристів, так і педагогічних кадрів, соціальних працівників, психологів, що пов'язані з правовиховною практикою, а також будуть долучені до процесу доопрацювання змісту запропонованого до видання найближчим часом першого ґрунтовного навчального посібника з філософських проблем правового виховання, на який очікують не тільки студенти нашого ВУЗ, а й інших навчальних закладів України.

Бажаю учасникам конференції творчої наснаги у плідному обговоренні запропонованих порядком денним питань і подальших наукових звитяг на шляху поглибленого дослідження проблем правового виховання.

Проректор з наукової роботи
Національного університету «Юридична академія
України імені Ярослава Мудрого»,
доктор юридичних наук, професор,
академік Національної академії правових наук України
А. П. Гетьман

О. Г. Данильян, доктор філософських наук, професор

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОГО КОНТРОЛЮ У СФЕРІ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ В ПЕРЕХІДНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Однією з найважливіших проблем правового виховання в сучасному суспільстві є підвищення його ефективності. Ефективність же функціонування соціальної системи, у тому числі правового виховання, визначається наявністю в ній каналів зворотного зв'язку, під якими у науковій літературі, як правило, розуміється вплив результатів функціонування якої-небудь системи на характер цього функціонування. Одним з основних каналів зворотного зв'язку, який дозволяє оцінити ефективність правового виховання і визначити напрями його вдосконалення, є соціальний контроль. Саме він є тим механізмом підтримання соціальної рівноваги, який забезпечує життєдіяльність сучасного суспільства та ефективність його соціального управління, у тому числі у сфері правового виховання.

Актуальність проблеми дослідження соціального контролю у сфері правового виховання в Україні та інших пострадянських країнах пов'язана також з тим, що політико-правові інститути, які забезпечували правове виховання населення в так званих «соціалістичних» країнах, у процесі трансформації були практично зруйновані або зазнали докорінних змін. Тому одним з найважливіших завдань транзитивного періоду є створення нових демократичних політико-правових і громадських інститутів, які повинні займатися правовим вихованням населення цих країн. Аби діяльність інститутів правового виховання була цілеспрямованою та ефективною, необхідні постійний соціальний контроль і об'єктивне оцінювання результатів цього процесу, що у свою чергу припускає розроблення концепції соціального контролю у сфері правового виховання.

Соціальний контроль виконує три важливі соціальні функції: а) регулятивну – контроль є одним з основних елементів соціальної регуляції поведінки людини; б) запобіжну – сприяє збереженню в загальних рисах значущих цінностей; в) стабілізуючу – сприяє встановленню соціального і правового порядку. Завдяки тріаді цих функцій соціальний контроль виявляється як певний соціальний механізм, який без істотних відхилень допомагає здійснювати транслявання (передавання) соціального досвіду від покоління до покоління. Ці функції залишаються незмінними незалежно від сфери дії інститутів соціального контролю.

Оскільки українське суспільство перебуває на перехідному етапі, то створення ефективних інститутів соціального контролю у ньому натикається на об'єктивні проблеми і труднощі. Останні підсилюються й тим, що в суспільстві бракує виваженої концепції правового виховання, на підставі якої має здійснюватися виховання громадян України в дусі нових систем соціальних

цінностей і правових норм, які, до речі, самі часто залишаються предметом гострих дискусій.

Однією з найважливіших проблем соціального контролю, у тому числі у сфері правового виховання, є визначення його основних елементів (інститутів). На нашу думку, соціальний контроль у сфері виховання є складноорганізованою, багатоступінчастою системою, що складається з низки взаємодіючих елементів, серед яких можна виділити: а) інститути соціального контролю; б) норми; в) цінності; г) моніторинг (контроль) дотримання встановлених норм і цінностей; г) санкції та ін. Основними інститутами соціального контролю у сфері правового виховання сучасного суспільства виступають держава, громадські організації, громадська думка, установи освіти, засоби масової інформації, церква, соціальні групи, родина та ін.

Безпосередніми регуляторами людської поведінки слугують вироблені суспільством цінності як вираз ставлення людини до тих чи інших об'єктів і відповідні їм норми (правові, моральні, релігійні, звичаї, традиції та ін.). У свою чергу норми є правилами, зразками, стандартами, еталонами поведінки, які встановлюються державою або ж формуються у процесі спільної соціальної життєдіяльності. Суспільство за допомогою своїх інститутів соціального контролю здійснює постійний моніторинг, тобто спостерігає за процесом виховання в суспільстві і оцінює його з метою виявлення його відповідності бажаному результату. За наслідками моніторингу (контролю) застосовуються певні санкції з метою закріплення існуючих у суспільстві норм, цінностей, зразків правової поведінки. Основними методами соціального контролю у галузі правового виховання є позитивні санкції – заохочення та негативні санкції – покарання.

Основними завданнями соціального контролю у сфері виховання в перехідному суспільстві, у тому числі в Україні, є: а) підвищення загальної моральності громадян; б) формування достатнього рівня правової культури і правової свідомості громадян; в) зниження рівня девіантних учинків. Усе це неможливо без науково обґрунтованої державної політики у сфері правового виховання, якої, на жаль, в Україні поки що бракує. Ось чому для підвищення рівня правової культури її громадян перш за все необхідно виробити чітку державну політику в цей галузі, яка передбачала б координацію зусиль усіх державних органів у цьому процесі. Важливо також повною мірою використовувати весь позитивний досвід, накопичений у нашій країні за минулі десятиліття. Причому застосовувати його треба творчо, оскільки деякі питання соціального контролю у сфері правового виховання необхідно вирішувати на концептуально новій основі, з огляду на завдання нинішнього етапу розвитку України як суверенної держави, що прагне стати демократичною і правовою. При цьому треба пам'ятати й те, що вирішення завдань з формування сучасної правової культури у громадян перехідного суспільства залежить не тільки від держави, й від зусиль усієї громадськості, кожного громадянина країни.

Сутність нового підходу до соціального контролю мусить полягати у зміні ступеня впливу держави та інститутів громадянського суспільства на всі соціальні процеси. Оптимальною можна вважати таку конструкцію соціального контролю у сфері правового виховання з боку державних інститутів та інституцій громадянського суспільства, за якої ці інститути перебувають у стані синергетичної взаємодії. Це дозволить максимально ефективно використовувати всі ресурси суспільства з метою формування належного рівня правової культури суспільства і правосвідомості його громадян.

М. П. Требин, доктор філософських наук, професор

ПРАВОВОЕ ВОСПИТАНИЕ КАК ОСНОВА ДЕМОКРАТИЧЕСКОГО, ПРАВОВОГО РАЗВИТИЯ УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА

В Конституции Украины четко зафиксирована ориентация на построение в нашей стране демократического, правового государства. Очевидно, что демократия обладает внутренне присущими ей механизмами и инструментами, обеспечивающими ее жизнеспособность и эффективность. Важнейшим из этих механизмов является правовой характер демократического государства. Представление о правовом государстве ассоциируется с двумя основополагающими принципами: порядком в государстве и защищенностью гражданина. Здесь каждый человек вправе рассчитывать на предсказуемость, последовательность и надежность принимаемых решений, знает свои права и обязанности, четко определенные законом. В праве отражаются и выражаются разворачивающиеся в гражданском обществе процессы независимо от государства. В целом правовое государство ассоциируется с такой организацией государственной и общественной жизни, которая характеризуется господством права и верховенства закона, призванными обеспечить признание и гарантию прав и свобод всех граждан во всех сферах жизни, а со стороны граждан – уважение законов и институтов существующей системы.

Поэтому формирование демократического, правового Украинского государства требует принятия эффективных мер по правовому воспитанию населения, организации юридического всеобуча как единой общегосударственной программы, охватывающей все слои населения. Вся система правового воспитания должна быть направлена на развитие гражданского самосознания наших людей как основу основ построения демократического, правового государства. Обращение к человеку как к субъекту правовой жизни общества означает стремление понять его в многообразии правовых и противоправных связей, а также иных зависимостей, влияющих на правоотношения.

Правовое воспитание – всеобъемлющий общественный процесс, направленный на привитие уважения к праву и формирование навыков ис-

полнения правовых норм. Правовое воспитание – являющийся в пространстве и во времени процесс, который не может не протекать без противоречий. В нем участвуют все граждане в течение всей своей жизни в качестве воспитуемых и воспитателей – в зависимости от исполняемых ролей. Поэтому состояние правовой воспитанности, достигнутое любым субъектом, – только момент этого процесса, а деятельность по правовому воспитанию – его необходимая, важная сторона.

Правовую воспитанность можно определить как состояние, в котором человек находится в каждый данный момент, а следовательно, и в момент принятия решения о том, как поступить в тех или иных обстоятельствах. Это, безусловно, и состояние его правосознания, и уровень правовой культуры, и готовность к правомерному или противоправному поведению. Жизнь человека детерминируется объективными экономическими, политическими и социальными факторами. Но нельзя забывать и о субъективных обстоятельствах, социально-психологических факторах, ибо как позитивные, так и неблагоприятные социальные условия отнюдь не фатально влияют на человека. Их воздействие проходит через его сознание. Предыдущий социальный опыт и навыки поведения человека сказываются на последующих его поступках и проявляются в иных жизненных условиях. Большое значение имеют и чисто личные черты.

В социологическом аспекте человек – совокупность общественных отношений, которые хотя и устойчивы по типу, но в то же время и абсолютно изменчивы, они пребывают в постоянном процессе, как и сам индивид. Поэтому субъект права – это совокупность всех отношений, повлиявших на его сознание, характер, привычки, стремления, волю. А каков он, таковы и его деяния: правомерные или противоправные (при определенных условиях). В то же время поступки субъекта права формируют его – такова диалектика процесса правового воспитания. Поэтому представляется, что уровень правовой воспитанности – не только знание и понимание необходимости исполнять правовые предписания, но и степень сформированности отношения к закону как к ценности, находящейся в демократическом, правовом государстве вне конкуренции.

В настоящее время Украина продолжает пребывать в состоянии трансформации, больших общественных преобразований, когда необходимо менять строй не только мыслей, но и строй чувств многих людей. Поэтому в правовом воспитании целесообразно сосредоточивать усилия не только и не столько на том, чтобы наращивать правовую информированность субъектов; необходимо попытаться «заглянуть» в глубинные сферы внутреннего мира человека – понять его достоинства и изъяны, привнесенные воспитанием и выявляющиеся в правомерном и противоправном поведении. По аналогии с процессом социализации личности вообще в процессе правового воспитания личности можно выделить тройственную иерархию целей в деятельности, направленной

на формування комплексу специфічних якостей особистості в правовій сфері життєдіяльності: формування системи правових знань (найближча мета); формування правової впевненості (проміжна мета); формування мотивів і звичок, правомірного, соціально активного поведіння (кінцева мета). Повноцінне правове виховання вимагає посиленого уваги до розвитку правового почуття, а це можливо тільки на основі і в взаємозв'язку з іншими високими соціальними почуттями.

В цілому можна констатувати той факт, що, здійснюючи правове виховання громадян в дусі ідей гуманізму, демократії, захисту прав і свобод громадян, поваги до Конституції, ми закладаємо основи Українського демократичного, правового державства.

О. П. Дзьобань, доктор філософських наук, професор

ДЕВІАНТНІСТЬ НЕПОВНОЛІТНІХ ЯК ДЕСТРУКТИВНИЙ ЧИННИК ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ В УКРАЇНІ

Вирішувати питання про ефективність правового виховання неможливо без всебічного аналізу першопричин стрімко зростаючої криміналізації суспільства і девіацій у молодіжному середовищі. До найважливіших причин підвищеної девіантності неповнолітніх можна віднести насамперед об'єктивні суперечності між поколіннями, кожна з яких є специфічною соціально-демографічною групою з власними особливостями та інтересами. До числа цих суперечностей, як правило, відносять конкуренцію на ринку праці і соціальних послуг, консерватизм старших і новаторські прагнення більш молодих, схильність опікувати в одних і потреби незалежності в інших. Ці суперечності можуть набувати різних форм і мати здебільшого деструктивний характер.

Проблема соціальної девіації є надзвичайно серйозною. Так, за даними ООН, до 30 % молодих людей в усьому світі беруть участь у протиправних діях, а 5 % учиняють серйозні правопорушення.

Останніми роками в Україні склалася низка специфічних чинників, які й зумовили підвищення кількості негативних явищ у підлітковому і молодіжному середовищах, до яких можна віднести:

- зниження життєвого рівня населення, зростання безробіття, зміну статусу багатьох людей, які не зуміли адаптуватися до нових умов. Це викликає поширення пияцтва, наркоманії як «втечі» від проблем, а у деяких випадках і змушену злочинність (мотивовану не корисливістю в сенсі збагачення, а прагненням зберегти звичний спосіб життя);
- соціальну незахищеність багатьох груп населення і різке розшарування усередині суспільства, що породили правовий нігілізм і недовіру до влади;
- ситуацію аномії, створену загальносистемною кризою, що зумовила

духовну маргінальність молодого покоління, деформацію світогляду, дезорієнтацію у відносинах. При цьому кризову ситуацію в духовному світі молоді збільшують бідність форм дозвілля, наданих основній масі молоді, і відсутність належного державного регулювання у сфері молодіжної політики;

– зниження морального рівня суспільства, зумовлене соціальною аномією. Брак духовних засад за сучасних умов призвів до того, що задоволення матеріальних потреб нерідко стає чи не єдиною метою. Унаслідок цього 70 % злочинів неповнолітніх пов'язані з присвоєнням чужої власності;

– кризу суспільного ідеалу, що негативно позначається на виховних можливостях навчальних закладів, які дуже звужилися після припинення діяльності таких громадських утворень, як ВЛКСМ і піонерська організація, через що виник своєрідний вакуум, який тепер стихійно заповнюється так званою субкультурою ровесників, яка найчастіше бере за орієнтири примітивні зразки масової культури або цінності кримінальної субкультури;

– зменшення можливостей родинного виховання через те, що батьки стали більше часу витрачати на пошуки коштів для існування;

– невинуватене послаблення каральної практики з боку правозастосовних органів. Так званий процес лібералізації покарання значно послабив покарання для неповнолітніх за правопорушення (особливо вчинені уперше), тим самим звільнивши від страху перед карою тих із них, які є найбільш схильними до кримінальних учинків.

На жаль, характерними для сучасного українського суспільства стають такі негативні тенденції, як омолодження злочинності, зростання її організованих форм і рецидиву, фемінізація молодіжної злочинності тощо.

Крім загальних причин девіантної поведінки неповнолітніх і молоді, можна вирізнити й специфічні, насамперед негативний вплив родини і найближчого оточення. У 30–40 % випадків злочинів неповнолітніх установлено прямий негативний вплив батьків і старших членів родини (пияцтво, брутальність, жорстокість, асоціальний спосіб життя, низька культура, переважно споживчі настанови тощо).

Важливою є й та обставина, що в молодіжне середовище миттєво проникають стереотипи поведінки, не сумісні із суспільними цінностями (пропагандування наркотиків, культу насильства, статевої розбещеності), які найчастіше стають визначальними в обранні підлітками варіанта поведінки. Наведене найблагодатнішим чином перетинається з невмінням або небажанням педагогів формувати позитивні правові цінності та ідеали в тих, хто навчається в умовах плюралізму думок, впливу демагогії і екстремізму. Ще однією причиною соціальної дезорієнтації підлітків є повна відсутність їх правового виховання в трудових колективах, що зумовлено розпадом систем працевлаштування і трудового виховання, які практикувалися колишньою суспільною системою і були досить результативними.

Ці обставини і формують криміногенний тип особистості, який вже є готовим до вчинення злочину.

Інший вид суспільно небезпечної девіантної поведінки – наркоманія. Точну кількість осіб, які зловживають наркотиками в Україні, визначити практично неможливо через недосконалість системи соціального контролю. За даними МВС України, на обліку в органах внутрішніх справ перебувають понад 140 тис. наркоманів, причому щорічно їх кількість збільшується у середньому на 10 %. Переважна більшість наркоманів (70 %) – молоді люди віком до 30 років; понад 60 % уперше випробували наркотики до 19 років.

Пияцтво і алкоголізм теж належать до небезпечних видів соціальної девіації і як соціальні феномени визначаються ступенем поширеності у суспільстві. За даними соціологічних досліджень, 60–70 % студентів і школярів регулярно вживають спиртні напої.

Однак загрозливі темпи зростання соціальної девіації саме у підлітково-му середовищі не можна відносити тільки до недоліків і прорахунків у виховній роботі правоохоронних органів та навчальних закладів. Очевидно, тут є інші, більш важливі причини.

С. І. Максимов, доктор філософських наук, професор

ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ ЯК ВИХОВАННЯ ОСОБИСТОСТІ

Головна вимога, що ставиться до правового виховання, як і до будь-якого правового феномену, полягає у тому, що воно має бути онтологічно вкоріненним. Такою буттєво-екзистенційною засадою виступає саме особистість, або особистісне буття людини.

Схематично можна запропонувати дві протилежні моделі виховання. За першою моделлю виховувати – це в основному уніфікувати та адаптувати. При такому вихованні суб'єкт виховання засвоює стандарти культури і систему прийнятих цінностей та соціальних інтересів. У цьому сенсі виховувати – це певною мірою анулювати спонтанну свободу, сприяти гетерономії, нав'язувати ззовні. За другою моделлю виховувати означає сприяти перш за все становленню особистості, створювати умови для самостійного розвитку індивідуума. Весь процес виховання має бути вибудовано таким чином, аби індивідуум міг самостійно користуватися своєю свободою, формувати власні критерії і в кінцевому результаті стати самим собою.

Друга модель є ідеалом, проте саме ця модель спрямовує на формування зрілої, самостійної особистості, яка виражає завдання Просвітництва – бути повнолітньою людиною, морально автономною особистістю.

Відповідно процес правового виховання може розглядатися або як цілеспрямована діяльність державних інститутів щодо впливу на правосвідомість для забезпечення правомірної поведінки, або як формування поваги до прав людини як забезпечення реалізації рівної свободи кожного.

Зосередимося на останньому, гуманістичному підході до правового виховання, який базується на природноправовому розумінні права. За визначенням відомого представника сучасної версії юснатуралізму Е. Соловйова: «Право – це система встановлених або санкціонованих загальнообов’язкових норм, що забезпечують сумісне громадянсько-політичне існування людей на засадах особистої свободи і при мінімумі карального насильства». Тому сутністю правового виховання за цією концепцією слід вважати виховання особистості. Таке виховання означає перш за все виховання самостійності, або автономії, як вирішальної риси особистості. На арені соціального життя автономія виявляє себе як ініціативність, відповідальність, заповзятливість, здатність суворо контролювати свою поведінку і підкоряти її єдиній життєвій стратегії. Тому проблема правового нігілізму в найширшому сенсі – це проблема соціальної дефіцитності особистості. В умовах формування правової держави виникає потреба в автономному суб’єкті.

Цей підхід вимагає творчості як від того, хто виховує, так і від того, кого виховують. Саме до такого підходу застосовуються слова Е. Соловйова про те, що секрету виховання особистісно розвинених людей ніхто не знає. Науці відомі лише деякі передумови їх виховання і збереження. Людина зі свідомовольовими якостями формується вимогливістю, але вимогливістю особливого роду. Ініціативна, стійка, відповідальна людина формується лише тоді, якщо їй авансується повага до її власної гідності. Саме передумання вимозі щедрого гуманістичного кредиту і стимулює розвиток такої якості, як воля. Для правового виховання особистості найважливішою вимогою є додержання правила випереджаючої поваги, або, в більш широкому сенсі, випереджаючої довіри. «Елементарна і найважливіша передумова *масового особистісного розвитку* полягає в тому, що суспільство гарантує своїм членам можливість автономної поведінки. Законодавче визнання за кожною людиною її моральної та інтелектуальної незалежності, здатності самостійно вирішувати, що для неї безумовно значуще, цінне і вигідне, є першоначалом права».

Проте виховання автономної особистості – складний процес, який включає певні стадії. Саме у цьому напрямі розвивав свою концепцію філософії виховання, яка органічно включала правове виховання, російський філософ і юрист С. Гессен у праці «Філософія виховання». За ним метою освіти є формування високоморальної, вільної та відповідальної особистості. Завданням освіти є, на його думку, залучення людини до культурних цінностей науки, моральності та права. На його погляд, ніщо не може так сприяти реалізації цього завдання, як орієнтація на «ідеал вільного виховання».

Головними поняттями в роботі С. Гессена є культура, освіта, а також свобода, дисципліна та особистість. Примушування і свобода є не протилежними, а взаємно проникаючими одне в одного засадами. А виховання не може бути непримусовим, оскільки примушування є факт життя, створений не людьми, а природою людини, що народжується скованою. Пронизати при-

мушування свободою як його істотною метою – ось справжнє завдання виховання. Свобода має пронизувати і тим самим поступово скасовувати кожен акт примушування з потреби, вживаній в освіті.

За С. Гессеном, існують три ступені освіти: аномія, гетерономія та автономія. Ступінь аномії асоціюється з дитинством, природним станом людини, її грою. Ми народжуємося в аномії. Перехід з дитсадка до школи – це є як би перехід від природного стану буття людини до соціального, тобто до права – на ступінь гетерономії. Завдання школи зводиться до виховання правового відчуття і суспільної свідомості в людині. Освіта в школі мусить бути організована так, аби в ній ясно просвічувала майбутня мета утворення особистості з притаманим їй вільним самовизначенням. Це пояснюється тим, що існує тісний зв'язок між школою і правом: якщо де-небудь освіта і стає проблемою права, то саме в школі. Тобто, С. Гессен гадав, що в школі має здійснюватися не просто правове виховання як один з видів виховання взагалі, а сама організація шкільного життя повинна бути не чим іншим, як вихованням до права, або правовим вихованням. Він вважав, що шкільна влада як носій зовнішнього закону повинна бути організована в такий спосіб, аби виховувати потяг до свободи. Це означає додержання принципу: хоча правила поведінки і приписуються учню ззовні (шкільною владою), вони повинні бути такими, *ніби* учень сам їх собі поставив.

Вищим ступенем моральної освіти є автономія. Примусити людину бути моральною, як її можна примусити виконати веління права, звичаю або суспільної моралі, не можна. Тільки добровільно підкоряючись її обов'язку, людина може виконати веління моральності. Остання виникає у своїй самостійності тоді, коли особистість перестає бути простим членом роду і звільняється від влади звичаю, що стихійно охоплює її. Університетська автономна освіта має бути заснована на самоосвіті. Університет неможливо закінчити отриманням диплому тому, що виховання, як і навчання спеціальності є безперервним, триває упродовж усього життя людини. Кожна людина проходить стадії аномії, гетерономії та автономії, яким, по суті, і відповідають три ступені освіти: дошкільна, шкільна та позашкільна.

З огляду на цю концепцію стають зрозумілими й постійні негаразди з правовим вихованням, пов'язані з недооцінюванням важливості формування і реалізацією ідеалу правової особистості. На це звертав увагу Б. Кістяківський, констатуючи: хоча у вітчизняній суспільній свідомості споконвіку визнається, що увесь суспільний розвиток залежить від того, яке становище посідає особистість, проте тут існує величезна прогалина, оскільки наша суспільна свідомість ніколи не висувала ідеалу *правової* особистості. Обидві сторони цього ідеалу, підкреслював філософ права, – особистість, дисциплінована правом та стійким правопорядком, і особистість, наділена усіма правами, яка вільно користується ними, чужі свідомості нашої інтелігенції.

Таким чином, формування правової особистості слід вважати сутністю і метою правового виховання. Інші ж елементи правової реальності – форму-

вання правосвідомості, правильне ставлення до правових цінностей, а також прав і обов'язків людини є змістом правового виховання. За цих умов правове виховання набуває свого одвічного сенсу як загальної особливості людського життя, що полягає у відтворенні правової культури і самого правового життя. Це багатогранна комунікативна система, спрямована на відтворення функціонування самого права через відтворення суб'єкта права – правової особистості.

Ю. Ю. Калиновський, доктор філософських наук, доцент

ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ ЯК ЗАСІБ ПОДОЛАННЯ ПРАВОВОГО НІГІЛІЗМУ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Одним з провідних завдань правового виховання є подолання різноманітних деформацій правової свідомості та правової культури українського суспільства, найбільш поширеною з яких є правовий нігілізм.

Правовий нігілізм – це деформований стан правосвідомості суспільства, соціальної верстви та особи, який характеризується усвідомленим ігноруванням вимог закону, цінності права, зневажливим ставленням до правових принципів і традицій, що може стати світоглядною основою злочинного наміру. Правовий нігілізм може породжувати правопорушення, у тому числі кримінальні злочини. Він є основою існування таких негативних явищ, як хабарництво, корупція, кумівство, патрон-клієнтельні стосунки.

Проблема подолання правового нігілізму є актуальною для різноманітних типів соціальних систем, але особливого загострення вона набуває під час переходу від одного політико-правового режиму до іншого. Ступінь вкорінення і поширення правового нігілізму – один з індикаторів деформованої суспільної правосвідомості.

Українська держава, здійснюючи перехід від тоталітаризму до демократії, стикається з проблемою дотримання законності на всіх рівнях суспільного життя. Саме правове виховання як система дій, що розроблена та втілюється державою, громадськими організаціями, установами освіти, правоохоронними та судовими органами, може стати дієвим засобом подолання правового нігілізму в українському суспільстві. Вочевидь, правове виховання є допоміжною ланкою у процесі встановлення справедливого правопорядку в Українській державі. Разом з тим основними чинниками розвитку правосвідомості та правової культури є втілення в життя всіма засобами, що є у державі, принципів верховенства права, законності, справедливості, захисту прав людини. Важливе завдання правового виховання в Україні – подолання наслідків негативного впливу на суспільну правосвідомість, який чинили авторитарні та тоталітарні режими.

У наш час причинами вияву правового нігілізму в Україні можна вважати: невпорядкованість законодавства, його нестабільність і суперечливість; низький рівень правової культури громадян; неефективну діяльність судових та

правоохоронних органів; корупцію в органах державної влади; негативний вплив засобів масової інформації.

Слід зазначити, що саме правове виховання може сприяти подоланню означених негативних виявів.

Особливо важливою є систематична робота з підвищення професійної культури та викорінення деформацій правосвідомості всіх суб'єктів правоохоронної системи, що буде основою подолання недовіри населення до правоохоронних органів. Треба створити такі умови в суспільстві, коли додержання закону стане вигіднішим, ніж його порушення, коли зміцниться надійність права, що означає, з одного боку, захист набутих прав, а з другого – можливість будь-якого громадянина, який не має юридичної освіти, знати свої права. Надійність права припускає також стабільність правопорядку і можливість передбачати зміст конкретних юридичних рішень.

Важливою складовою правового виховання є правова освіта як цілеспрямований, організований, систематичний процес оволодіння правовими знаннями і навичками правової поведінки. На сьогодні в Україні прийнято декілька базових документів про правову освіту: Національну програму правової освіти населення, Закон «Про освіту», Програму розвитку юридичної освіти, Концепцію національно-патріотичного виховання молоді та ін. У них розроблено основні напрями правового виховання та правової освіти населення, реалізація яких могла б стати дієвим механізмом подолання правового нігілізму в українському суспільстві.

Аналіз зазначених документів дає змогу зробити висновки про те, що основними завданнями в Україні у царині правової освіти є такі: підвищення рівня правової підготовки населення, насамперед учнівської та студентської молоді, а також державних службовців, народних депутатів, депутатів місцевих рад, викладачів правових дисциплін та журналістів, які висвітлюють правову тематику; створення належних умов для набуття громадянами знань про свої права, свободи і обов'язки; широке поінформування населення про правову політику держави та законодавство; забезпечення вільного доступу громадян до джерел правової інформації; вдосконалення системи правової освіти населення, збереження та розвиток вітчизняних традицій у цій сфері.

Слід підкреслити, що означена Програма не тільки формулює цілі та завдання правової освіти населення, а й визначає шляхи їх досягнення, виконавців та джерела фінансування. Отже, з метою викорінення різноманітних деформацій правосвідомості, особливо правового нігілізму, задля підвищення рівня правової свідомості українських громадян необхідно цілеспрямовано втілювати загальнодержавні програми обов'язкового правового навчання і виховання серед усіх верств населення, на всіх щаблях освітньої системи – від загальноосвітньої до вищої школи. З цією метою у всіх загальноосвітніх школах, середніх спеціальних навчальних закладах України запроваджено як самостійна навчальна дисципліна курс «Основи правознавства». На сьогодні науково-педагогічна спільнота і громадськість України обговорюють доціль-

ність та можливості введення у навчальний план інших правоосвітніх дисципліни на кшталт «Громадянська освіта», «Права людини в Україні», «Практичне право». Ці дисципліни можна було б викладати факультативно або у вигляді спецкурсів із залученням представників громадських організацій та фахівців з правоохоронних органів.

Таким чином, головним завданням правового виховання є оволодіння методикою оцінювання правових та неправових явищ, підкріпленою індивідуалізованою правовою практикою. Іншою, не менш важливою складовою правового виховання є вміння вибудовувати на основі правових знань методики вирішення конфліктів у соціальному просторі. Всі ці навички у реальному житті повинні вчити громадянина розумінню наслідків майбутніх кроків, кристалізувати внутрішню мораль і громадянську позицію індивіда.

Є. М. Мануйлов, доктор філософії, професор

ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ СТУДЕНТІВ ВНЗ УКРАЇНИ

Одним із аспектів усебічного розвитку особистості майбутнього фахівця в різних галузях суспільства є висока правова культура. Адже не можна вважати фахівця професіоналом високого рівня, якщо він, маючи широкі знання, добре працюючи, порушує закони, вимоги Конституції України. Здатність фахівців розуміти правила співжиття і вимоги законів та відповідним чином впроваджувати це в своїй практичній діяльності – це вимоги сучасного розвитку суспільства. Але ця здатність не є вродженою, вона формується під впливом спеціальних виховних завдань, перш за все за допомогою правового виховання студентів під час їх навчання у ВНЗ.

Аналіз філософської, юридичної та правової літератури свідчить про те, що проблемам правового виховання присвячено чимало праць – від європейської класики до сучасних наукових розробок (див., напр. : Правове виховання в сучасній Україні : монографія / А. П. Гетьман, Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян та ін. ; за ред. В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, О. Г. Данильяна. –Х. : Право, 2010). Однак правовому вихованню студентської молоді приділяється, на наш погляд, ще не достатньо уваги.

Відомо, що правове виховання – це виховна діяльність школи, родини, ВНЗ, правоохоронних органів, спрямована на формування правової свідомості, правової культури, правових навичок і звичок, з метою правомірної діяльності і поведінки особистості.

Головною метою правового виховання студентської молоді в Україні є формування у майбутніх фахівців високої правової культури, глибокої впевненості у справедливості вимог Конституції України, українського законодавства, необхідності добровільного їх виконання, здатності мотивувати свої вчинки та ухвалювати рішення, які не суперечать чинному законодавству.

Найважливішими завданнями правового виховання студентів в умовах сучасного ВНЗ, на наш погляд, є:

- виховання високої громадянськості, формування гуманістичного світогляду;
- формування свідомого ставлення до своїх прав і обов'язків перед суспільством та державою;
- формування глибокої поваги до законів і правил людського співжиття;
- формування високої правосвідомості і правової культури;
- формування готовності дотримуватися і виконувати закони та вимоги Конституції України.

Аналізуючи проблеми правового виховання студентів, слід відмітити, що в цієї роботі існують певні недоліки. По-перше в її змісті більше уваги приділяється питанням кримінального права; по-друге, перевага надається вивченню прав майбутніх фахівців і менше уваги приділяється вивченню обов'язків; по-третє, у правовому вихованні недостатньо наголошується на особистій відповідальності людини за свої вчинки; по-четверте, практично відсутнє обґрунтування справедливості правових законів і норм (головний акцент робиться на заборонах); по-п'яте, відчувається розрив між змістом правових норм і конкретною поведінкою студентів.

З метою усунення цих недоліків перш за все треба вдосконалювати систему правового виховання в сучасному ВНЗ. Вважаємо, що успішна робота з правового виховання майбутніх фахівців можлива за умови, коли враховуватимуться особливості сучасного стану формування громадянського суспільства та правової держави.

У першу чергу слід враховувати ментальність української нації. Українська ментальність є надзвичайно складним, поліаспектним, неоднозначним, суперечливим, але разом з тим оригінальним, самобутнім соціально-правовим феноменом. З цього приводу у ВНЗ треба посилити увагу до політичних і правових цінностей, до людини як особистості та найвищої цінності суспільства. Майбутні фахівці мають ставитися до людини як до міри всіх речей. А для цього слід забезпечити комплексне засвоєння студентами теоретичних знань про людину, включену до політичної системи. Це в свою чергу потребує якісного викладання таких дисциплін, як філософія, політологія, соціологія, що відображають сутність людської діяльності у суспільстві, показ політичних і гуманістичних цінностей, наслідків політичної діяльності в історичному минулому і на сучасному етапі.

ВНЗ повинні також забезпечити постійне, системне правове виховання на рівні навчальної дисципліни або спеціального курсу де мають здійснюватися:

- 1) озброєння майбутніх фахівців знаннями законів, підвищення їх юридичної обізнаності;
- 2) формування у студентів правової культури і правової свідомості як сукупності правових уявлень, поглядів, переконань і почуттів, що визначають ставлення особистості до вимог законів, регулюють її поведінку в конкретній правовій ситуації;

3) ознайомлення студентів зі світовим та вітчизняним досвідом правового виховання (США, Японія, СРСР, Україна);

4) формування у майбутніх фахівців поваги до держави, Конституції України і необхідності дотримуватися вимог законодавчих актів, що діють у суспільстві;

5) вироблення у студентів навичок і вмінь правової поведінки в різних аспектах суспільного життя і діяльності;

6) спонукання студентів до самовиховання як свідомого правового самовдосконалення;

7) формування у студентів нетерпимого ставлення до правопорушень і злочинності, прагнення взяти посильну участь у боротьбі з цими негативними явищами.

Отже, процес правового виховання студентів не може бути обмежений лише засвоєнням певної суми знань про право, а неодмінно має забезпечувати осягнення майбутніми фахівцями різноманітних напрямів, способів і прийомів вирішення як теоретичних, так і практичних завдань правової інформованості і озброєності.

Важливе місце в цьому процесі посідає соціальне середовище, що в даному контексті розуміється як оточуючі студента суспільні, матеріальні, духовні та інші умови його існування, формування і діяльності. У вузькому значенні – це мікросередовище, яке включає соціальне оточення людини (родину, навчальний, трудовий колектив, групу та ін.). Правове середовище є складним мікросередовищем, але це той чинник, що опосередковує соціальне середовище на макрорівні.

Правовому середовищу притаманні специфічні зв'язки і відносини, що склалися між суб'єктами, в основі яких лежить правомірна поведінка, здійснювана в рамках правових приписів. У ВНЗ треба постійно дбати про створення такого середовища.

Отже, правове виховання студентів ВНЗ України потребує пильної уваги і вдосконалення його цілей, завдань, напрямів, форм та методів.

С. В. Шефель, доктор філософських наук, професор;

С. І. Якимова, бакалавр права, студентка Інституту підготовки кадрів для органів прокуратури України

ЗНАЧЕННЯ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ЕКОІНТЕГРАЦІЇ ЯК ЗАСАДИ ЕКОПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ

Відомо, що представники найдавніших цивілізацій вдавалися до філософської рефлексії проблеми стосунків людини та її соціуму з Природою. Так, ще на рівні міфологічної і релігійної екософської рефлексії права була закріпле-

на ментальна орієнтація людини щодо необхідності підтримання гармонійних взаємостосунків з природним довкіллям, досягнуто розуміння відповідальності людства за збереження природних умов свого життя. Утім, поширення юридичного позитивізму в добу Нового часу стало ментальною передумовою утвердження імперативів техногенного розвитку цивілізації, що суперечило об'єктивним законам соціоприродної коеволюції. Наприклад, з'явилася реальна дихотомія у соціокультурному підґрунті формування правосвідомості. Вона власне й зумовила гостроту філософсько-правового дискурсу із зазначеної тематики, яка постійно підсилюється новими екокризовими кроками політико-економічного лобі транснаціональних корпорацій, що протистоять курсу, запропонованому екологічно налаштованим проводом інституцій Європейського Союзу.

Аналізуючи зазначену проблему, зауважимо, що у цій боротьбі соціокультурних позицій виявляється як позитивне з точки зору перспектив розвитку кожної з них, так і те, що може бути перепорою для такого розвитку. Тому в одних з них знаходимо те, що орієнтує людство на екологічне майбутнє, а у інших, які безнадійно застаріли, – те, що вже застаріло, від чого треба відмовитися. Одні традиції слід розвивати, а інші – творчо долати. Але у кожній соціокультурі виникає потреба принципово по-різному розвивати традиції, які мають право на існування, якщо вони виявляють себе природним екоправовим підґрунтям для збереження самобутності етносу. Це й зрозуміло, бо кожний етнос має особливий, відмінний від інших, але такий, що не протистоїть їм, духовний лад, логіку організації життя. Тому соціокультурні традиції важливо розвивати по-різному: різними логіками різних, але гармонійно поєднаних статевовікових груп, головне, аби вони були їх природними екоправовими засадами. Їх позитивно-гармонійне розрізнення необхідне, аби розрізнити та врахувати можливості різних типів творчих потенціалів, функцій кожного етносу відносно власного довкілля і усього людства – біосфери.

З'ясовуючи, як співвідносяться між собою культури народів Сходу, Заходу та Євразії, можна знайти правильну відповідь на гостро визначене глобальною екокризою питання, що виявляє сутнісну мету екоправового виховання: піднесення кожної особистості та в цілому соціуму на найвищий рівень творчого злету. У цьому сенсі правомірно розглядати це співвідношення так: традиції народів Сходу – як фундаментальну норму екоспілкування Природи і людини, бо вони виступають нібито «тезою» у світовій генезі, а цивілізацію, створену адептами технократичної парадигми – як «антитезу». Їх на якісно новому етапі своєї генези людство має «зняти» шляхом критичного синтезу. Цю роль, як на нас, історія відвела діалогово-інтегруючим соціокультурам Євразії. Втім, до цього вони готові поки лише потенційно.

Інкорпоруючись у процес глобалізаційної інтеграції, всі етноси рухаються за вектором творення природного спільносвіту (термін К. М. Маєр-Абіха), властивістю якого буде культивування (право)творчості життя. Природно, що

творцем такої спільноти має стати не одномірна особистість, що розвинена за традиціями тільки певного типу етнокультури, а така особистість, яка буде здатна органічно синтезувати у своєму духовному осерді творчо засвоєні кращі якості репрезентантів інших соціокультур. У цьому процесі значущою є роль кожної з соціокультур. Не слід ігнорувати екотрадиції багатьох народів світу, зокрема тих, що довели своїм буттям, що вони не вирізняють себе з-поміж інших живих істот, а тому плекають усі форми життя. На жаль, саме вони виявилися найуразливішими від виявів здійснення стратегії розбудови техногенної цивілізації. Її істеблішмент демонструє бажання здійснити глобалізацію під себе, розгортаючи наразі, можливо, вирішальний етап «підкорення» Природи і ліквідації архаїчних – фундаментальних для людства соціокультур та остаточного приєднання їх репрезентантів – «дітей» Природи до «досягнень» техногенної цивілізації.

Утім, очевидним є те, що практика керманців транснаціональних корпорацій виштовхує духовні цінності соціокультур, які виходять з визнання первинності прав Природи, на периферію сучасної, глобалізованої технократами, цивілізаційної ментальності. Страждає від цього й уся сфера соціально-гуманітарних наук, яка втрачає у цьому сенсі свою дійсну емпіричну базу, що і складає світове культурне надбання, гуманістичне за своєю сутністю, яке власне і є органічним підґрунтям системи екоправового виховання. Покласти край їх свавіллю – нагальне завдання, що постало перед людством. Сенс його вирішення полягає у тому, аби перейти від згубної для людства технократичної парадигми мислення до стратегії життєтворчості, теоретико-методологічною основою котрої є екософія права як галузь філософсько-правового знання, що культивує правотворчість життя, а її знаряддям – екоправове виховання.

Саме екософія права обґрунтовує можливість покласти край екофобній політиці технократів у тому разі, якщо на повну потужність творчо використати екологічний спосіб організації життя як народів Сходу, так і екофільні традиції етнокультур Євразії і Західної цивілізації, зокрема, півстолітній досвід Скандинавських країн у розбудові екосоціальної та правової державності. Це і є основним завданням екоправового виховання.

І. І. Коваленко, кандидат філософських наук, доцент

ДО ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ МЕТИ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ В СУЧАСНИХ УМОВАХ РОЗВИТКУ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ

Правове виховання як організований компонент правової соціалізації не може бути ефективним без чітко визначеної мети. Йому як одному з видів людської діяльності притаманний доцільний характер. Суб'єкт правового виховання, розпочинаючи правовиховну діяльність, має спочатку вибудувати

(ідеально) кінцевий результат своєї правовиховної праці. Ідеально уявлений результат правовиховної діяльності і є його мета. Мета правового виховання, як і мета будь-якої людської діяльності, має об'єктивно-суб'єктивний характер. Вона не є результатом суб'єктивних бажань суб'єкта правового виховання. Мету правовому вихованню задає об'єктивна потреба в оптимізації правової сфери життя суспільства. В сучасній Україні такою метою є передусім здолаття масового правового нігілізму та інших виявів антиправової культури, що перешкоджає формуванню реальної правової держави та українського громадянського суспільства. Суб'єктивність мети правового виховання виражається у тому, що об'єктивна сторона мети усвідомлюється та здійснюється людиною. Суб'єктивні помилки у визначенні мети правового виховання, обранні форм, засобів та методів її досягнення призведуть до неефективності і безцільної розтрати матеріальних та духовних ресурсів і сил.

Проте в юридичній літературі питання про цілі правового виховання, їхній зміст залишається доволі дискусійним. В одних випадках мету правового виховання вбачають лише у попередженні правопорушень. Таке однобічне розуміння породило й той однобічний метод її досягнення, що отримав назву «метод табу». Інший підхід до визначення мети правового виховання запропоновано Г. Марковою. На її думку, такою метою є «обеспечение сознательного правомерного поведения». На недоліки такого підходу вказала Е. Татаринцева, зазначивши, що з цією думкою можна було б погодитися, «если бы признак сознательности всегда имел активноположительное значение. Но разве воздержание от правонарушения, в том числе и преступления, из боязни быть подвергнутым наказанию, не является сознательным?». До того ж, правомірна поведінка можлива ще й через те, що суб'єкту в даному разі вигідно вчинити правомірно, хоча в його свідомості зберігається негативне ставлення до права. Крім того, звична правомірна поведінка взагалі може сформуватися на ґрунті конформізму, обминаючи власну усвідомленість.

Цікавою є точка зору юристів, які розглядають мету правового виховання як складний і системний феномен. Так, Л. Лазарев у системі правового виховання виділяє три блока цілей: а) пізнавальні; б) емоційні; в) поведінкові. Особливу увагу звернено на послідовну залежність між названими цілями правового виховання. В. Головченко систему цілей правового виховання бачить нібито поетапно. У нього система цілей правового виховання містить: а) найближчу мету – формування системи правових знань; б) проміжну мету – формування правової переконаності; в) кінцеву мету – формування мотивів та звичок правомірної, соціально активної поведінки.

Наведені точки зору стосовно мети правового виховання наближаються одна до одної. Мета правового виховання уявляється як певний послідовний зв'язок її складових (часткових цілей), що рельєфно відображено у поглядах В. Головченка. Однак насправді живу правовиховну діяльність неможливо замкнути на зазначені «часткові цілі» послідовно. Досить указати, що об'єктом

правового виховання можуть бути люди не з низьким рівнем правової свідомості. Найближчою метою правового виховання реально може стати потреба не у підвищенні правових знань, а у формуванні правової переконаності. У цьому можна переконатися і за допомогою особистих спостережень, іноді й власних дій у правовій сфері, коли людина добре розуміє вимогу чинного права, проте не слідує їй.

Наведений аналіз точок зору щодо мети правового виховання переконливо свідчить про те, що сучасна юридична і філософська наука ще далека від розв'язання даної проблеми. Необхідний подальший науковий пошук мети правового виховання у сучасному українському суспільстві. Правова сфера життя українського соціуму уражена масовою антиправовою культурою у різних формах, включаючи її гранично негативну форму – правовий нігілізм.

Носіями антиправової культури є не тільки пересічні громадяни, а й широке коло державних чиновників усіх рівнів. Здолати такий масовий правовий недуг стихійно неможливо. Потрібно глибоко поміркована, організовано збалансована, систематична, доцільно спрямована психолого-педагогічна діяльність Української держави, її органів та установ, громадських організацій, професійних юристів, ЗМІ тощо. Успішність такої діяльності залежить від науково вивіреної мети/результату правового виховання. Таким результатом/метою може стати ідеальний образ високої правової культури громадян, під яким розуміється достатній рівень правової розвиненості, правової вихованості, що відповідають своєму історичному періоду. Так, в особистісному плані сучасна висока правова культура є сплавом високого рівня системних (загальних і конкретних) правових знань, стійких правових переконань та позитивних правових настанов, соціально-правової активності особистості. Причому висока правова культура особистості передбачає власне досконалість саме всіх її елементів, які самі мають складну побудову, а також їхні міцні взаємозв'язок та взаємодію.

М. П. Колесников, кандидат філософських наук, доцент

ПРАВО, ВЛАСТЬ И МОРАЛЬ

Проблема взаємодії права, влади і моралі давно стала предметом наукового дослідження. Речі йдуть про те, коли людина усвідомлює, що всі соціальні явища, в тому числі влада, право, мораль і політика, які його оточують, не тільки мають багатифункціональні структури, але й знаходяться в певній взаємозв'язку, комбінації, яка впливає на місце і роль кожного індивіда в соціальній взаємозв'язку. Саме тому дослідники починають вивчати не тільки самі явища, а в першу чергу правові, які їх оточують, але й зв'язки між ними, безпосередньо і з іншими соціальними явищами, перш за все людиною.

Включение морали в право, помогая решать многие вопросы, вместе с тем создает проблемы, которых можно было бы избежать в случае следования позитивистскому тезису их разделения. Проблемами, помочь в решении которых может включение морали в право, являются, во-первых, базисные ценности, которые лежат в основе права и обосновывают его; во-вторых, реализация требования правильности в создании и применении права; и в-третьих, границы права.

Второй проблемой, которую можно решить посредством включения морали, является реализация требования объективности и правильности в институциональной структуре права. Примером этому служит юридическое рассуждение в трудных делах. При включении морали в понятие права моральные основания могут и должны участвовать в принятии правовых решений, когда авторитетные основания уже исчерпаны. Теория юридического рассуждения пытается учитывать это, рассматривая юридическое рассуждение как особый случай общего практического рассуждения.

Третья проблема, которая может быть решена более удовлетворительным образом путем включения морали в право, – определение границ права. Если крайнюю несправедливость не считать правом, по крайней мере с точки зрения участника правовой системы, то как можно это обосновать без обращения к моральным основаниям? Ведь моральный авторитет больше нас, и в то же время это часть нас самих.

Все это, впрочем, представляет только одну сторону. С другой стороны, включение морали в право создает определенные трудности. Одна из главных причин формирования авторитетной и институционализированной структуры права – общая неопределенность морального рассуждения. Моральные споры имеют тенденцию становиться бесконечными. В социальной жизни согласие и понимание не всегда могут быть достигнуты в дискурсе. Исходя из практической необходимости их нужно заменить авторитетным решением. Моральный субъект подчиняется не внешне навязанной силе, а авторитету, пользующемуся уважением.

Исследователи отмечают, что современные общества являются в высшей степени нормативными. Вся жизнь людей с рождения до смерти опутана всякого рода искусственно изобретенными нормами поведения.

Известно, что нормы поведения социальных субъектов разделяются на запреты, разрешения, обязанности и права. Логическую основу их всех образуют запреты. Людям запрещено совершать некоторые действия (поступки) – это означает, что если они совершат подобные действия, то будут как-то наказаны за это, или другие люди будут препятствовать им в этом. Поступки не являются запрещенными, если за их совершение люди не наказываются. Незапрещенные поступки относятся к категории разрешенных. Обязательными поступками являются такие, которые запрещено не совершать. Хотя система норм поведения имеет тенденцию к полному охвату поведения членов об-

щества, практически это не достигается никогда. Остаются ненормированные поступки. В обществе происходят изменения, в результате которых люди начинают совершать поступки, еще не охваченные нормами. Люди нарушают установленные нормы. Многие нормы таковы, что допускают диапазон, в рамках которого возможен выбор, допускают различные истолкования и исключения. В свое время Г. Кельзен утверждал, что «всякое государство есть правовое государство». Исследователи считают, что тут имеет место скорее всего терминологическая неясность. Верно, что никакое большое объединение людей не может жить без определенных правил (норм) поведения граждан и что любое государство принуждает граждан к соблюдению этих правил. Но характер самих этих правил, способ их установления, действия государства в рамках этих правил отношение государства к ним различны в различных типах обществ. А с этой точки зрения позиция, согласно которой не всякое государство является правовым, а только такое, власть которого ограничена правом и осуществляется в рамках права, ближе к истине. Все это представляет только одну сторону проблемы. С другой стороны, всякая власть заботится о самосохранении и упрочении своего положения, о своих интересах как людей определенной категории, существующих и имеющих жизненные блага за счет исполнения функций власти. Это вполне естественно. Для удержания власти и ее воспроизводства нужно приводить общество к тому виду, что воспроизводила бы данная власть. Но тут есть одно отличие властителей от подвластных: власть по самой своей роли в обществе обязана заботиться о подвластных. Здесь действует объективный социальный закон: власть заботится о подвластных настолько, насколько это нужно для ее самосохранения и удовлетворения ее потребностей. Власть стремится использовать свое положение в собственных интересах максимально, а заботы о подвластных свести к минимуму. Конкретные величины на этот счет колеблются в определенных пределах, выход за которые угрожает не только подвластным, но и самой власти.

С. Б. Жданенко, кандидат філософських наук, доцент

ГІДНІСТЬ ТА ЧЕСТЬ ОСОБИСТОСТІ ЯК ЦІННІСНЕ ПІДҐРУНТЯ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ

Правове виховання спрямоване на формування правової культури. Його метою є суб'єкт права як носій дійсної правосвідомості. Поняття такого суб'єкта корелює з юридичним розумінням дієздатності, тобто природної здатності до діяльності, що має ціннісно орієнтований характер. У праві таким ціннісним орієнтиром є інший як рівний. Правосвідомість визначається таким ставленням до іншого, яке можна назвати «визнанням», що виражається

у спрямованості на іншого, причому інший розглядається як цінність незалежно від ступеня його особистісних чеснот, як цінність, що заслуговує на захист з боку права. Здатність до визнання є власне правовою здатністю.

Правосвідомість регулює потреби, позиції, відносини та поведінку людей у правовому полі. В основі правосвідомості лежить визнання людиною, яка є суб'єктом правового спілкування, своєї духовної гідності як поваги до себе та своєї автономії як здатності до самозобов'язування і відповідальності.

Гідність є особливим екзистенційним станом людини, що виражає її самооцінювання як особистості, самоповагу, особистісну цінність. Поняттям «гідність» визначається ставлення людини до самої себе і суспільства до неї як до визнаної цінності. Цим поняттям позначається сукупність уявлень про самоцінність особи, її соціальну рівність з іншими людьми, за допомогою яких визначають конкретну міру суспільної цінності людини. Уявлення про гідність виконують функцію регулятора людської поведінки: за будь-якої ситуації людина мусить поводитися так, аби не втратити свого «обличчя».

Честь – поняття моральної свідомості і категорія етики, що включає моменти усвідомлення індивідом свого суспільного значення та визнання цього значення з боку суспільства. Честь – визнання, яке оточуючі добровільно виражають людині як носієві втілених у ній та нею самою індивідуальних цінностей, те визнання та повага, яких, на її думку, вона має право вимагати від людей свого соціального кола. Честь – зовнішнє суспільне визнання вчинків людини, її заслуг, що виявляється в повазі, авторитеті, славі. Почуття честі, притаманне особистості, пов'язане з прагненням досягти високої оцінки з боку оточуючих.

Правове виховання має стати державним завданням, що спрямоване на створення режиму загальної поваги до гідності та честі громадянина, сприяє їхньому підвищенню, утвердженню в суспільстві таких уявлень про гідність та честь, які б були для кожного громадянина соціальним орієнтиром його громадянської поведінки. Правосвідомість, заснована на усвідомленні людиною своєї гідності, має стати внутрішнім стимулом її всебічного розвитку і найповнішої самореалізації, чинником відповідальності за історичну долю своєї Батьківщини, її ідеали та цінності.

Ставлення до честі та гідності людини є найважливішим показником морального і правового здоров'я суспільства. Утвердження поважного ставлення до особистості – обов'язок Української держави, що має створити соціально-економічні умови, які б забезпечували гідне життя і вільний розвиток людини, а також виключили б поплюження честі та приниження людської гідності.

У той же час розуміння сенсу честі та гідності у людей є різним. Часто густо виникають такі явища, як псевдочесність та квазігідність, що зазвичай пов'язані із корпоративною мораллю, яка відрізняється від загальноприйнятих норм та цінностей. Деформації уявлення про гідність можуть виникнути також внаслідок неадекватного самооцінювання людини. При завищеному самооці-

нюванні людина явно переоцінює свої чесноти, розвиваються претензійність, очікування та вимога до себе особливої поваги. Людина стає підозрілою, гордовитою, пихатою, усюди бачить приниження своєї гідності та честі. Якщо ж у людини низька самооцінка, виникають інші проблеми: невпевненість у собі, скромність, що може переходити в самоприниження, орієнтація на середній результат. Зазвичай такі люди не схильні захищати свою гідність, а навпаки, згідні терпіти знуцання. Тому, крім почуття гідності, в процесі правового виховання необхідно формувати й певні психологічні якості, такі як стійкість, упевненість, адекватність та емпатія, тобто здатність відчувати стан іншого, делікатне перебування в житті іншого. Одним з результатів особистісного зростання з цієї точки зору є формування у людини уявлень про власну ідентичність, що виникає в процесі взаємодії з іншими. Це відбувається насамперед тому, що людина усвідомлює власне «Я», тільки якщо дивиться на себе очима «Іншого». У цьому підході особистість предстає не тільки як така, що має параметри активності в реальній взаємодії, а й як така, що здатна до активності в духовній, моральній сфері. Людина формує свій внутрішній світ шляхом інтеріоризації форм і видів моральної, естетичної та громадянської діяльності.

Нині необхідно звернути увагу на наукову базу теорії виховання, оскільки існуючі навіть чудово розроблені виховні системи дають збої.

Досягти якісної позитивної зміни суспільства можна шляхом формування його громадянських інститутів на базі особистісного розвитку і засвоєння кожною людиною певних моральних якостей, базовою з яких є гідність людини.

В. А. Трофименко, кандидат юридичних наук, доцент

ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ ПРАЦІВНИКІВ ПРАВООХОРОННОЇ ТА СУДОВОЇ СИСТЕМ: ЗАГАЛЬНІ РИСИ І ОСОБЛИВОСТІ

Зміст сучасної національної правової реформи значною мірою спрямовано на реформування і оновлення системи законодавства. Але цим напрямом не може бути розв'язано одну з провідних проблем суспільства – підвищення поваги і статусу працівників правоохоронних органів, органів прокуратури та суду. І проблема криється не тільки в нігілістичному ставленні громадян до цих органів. Інший її бік – рівень правової культури самих працівників наведених органів, який напряму залежить від системи правового виховання.

Навряд чи можна говорити про існування в нашій країні повноцінної системи правового виховання громадян взагалі та працівників правоохоронних органів зокрема. Деякі її елементи впроваджуються намаганнями різних громадських, правозахисних та інших організацій, але вони спрямовані на пересічних громадян. Спеціальних заходів, спрямованих на людей, що мають за-

хищати права, свободи та спокій цих самих громадян, фактично немає. Тим більше, що вони повинні засвоїти основи загальної і професійної правової культури.

Найбільш доцільно формувати професійну правову культуру майбутнього правоохоронця у стінах спеціальних навчальних закладів. Це пояснюється специфічним підходом до розгляду правових питань та проблем. У процесі правового виховання необхідно враховувати суспільне призначення майбутнього міліціонера, судді, працівника прокуратури, закріплене в законодавстві (закони України «Про міліцію», «Про прокуратуру», «Про судоустрій і статус суддів» тощо). З огляду на це професійне правове виховання має проводитися в два етапи.

На першому етапі формуються загальні для всіх правоохоронців погляди на право: слугувати народові та захищати права і свободи громадян, не порушувати законодавство і спеціальні нормативні акти, завжди приходити на допомогу громадянину тощо. Подібне правове виховання можна проводити на початкових курсах навчання, коли майбутній фахівець ще не отримує спеціалізацію. Тут формується правова культура професійного правника. І вже на цьому етапі можна зрозуміти: чи за покликанням іде молода людина до сфери практичної юриспруденції.

Другий етап – формування спеціалізованої правової культури слід реалізовувати на старших, випускних курсах навчальних закладів. Він повинен мати спеціалізацію: правове виховання правоохоронця органів внутрішніх справ, працівника прокуратури, судді та ін. Різниця у правовому вихованні буде не за спрямованістю, а за поглибленим вивченням різних сторін і форм правової культури та службових обов'язків майбутніх правників. Так, на нашу думку, до судді доцільніше донести, що від нього залежать свобода і доля людини; до працівника прокуратури – що прокуратура є єдиним органом, який контролює дотримання законності; до міліціонера – що тільки до нього кожен хвилину може звернутися громадянин по будь-яку допомогу, яка потребує негайного надання. Зважаючи на наведене, дуже важливо зрозуміти одне: в рамках одного навчального курсу зробити це дуже важко. Для повноти правового виховання є вельми важливим системний підхід: у рамках кожної навчальної дисципліни необхідно читати певні теми поряд зі спеціальними виховними дисциплінами.

Дуже важливо зрозуміти: для майбутнього правника необхідні гуманітарні науки загального циклу: філософія, філософія права, політологія, соціологія, логіка та ін. Тим більше, що деякі з них можна назвати спеціалізованими, зокрема, філософію права, соціологію права та ін. Виховання майбутнього правника на базі загальних засад створить підґрунтя для формування культурного правника, який оперує спеціальними правовими знаннями.

Таким чином, створення системи правового виховання майбутніх правників допоможе віднайти нові шляхи подолання недовіри до права, яка скла-

лася ще за радянських часів, коли і право, і правоохоронна система розглядалися здебільшого як система покарання. Коли кожний громадянин побачить висококультурного та освіченого фахівця – правника, який виконує свої службові обов'язки на високому рівні і завжди готовий надати правову допомогу, зміниться і ставлення до правоохоронної та судової систем у нашій країні. Це і можна назвати головною метою створення системи правового виховання.

Ю. В. Мелякова, кандидат філософських наук

ПЕРЕОЦІНЮВАННЯ ЦІННОСТЕЙ ЯК ПРОБЛЕМА ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ

Актуальність обраної теми зумовлена ситуацією кардинального переоцінювання цінностей, яка спостерігається зараз. В умовах становлення нетрадиційних ідеальних реальностей і панування неklasичних культурних цінностей сфера правосвідомості, зокрема правового виховання, потребує принципового критичного переосмислення і нового теоретичного обґрунтування.

Метою дослідження є доведення класичних і неklasичних антропологічних та аксіологічних засад, що реалізуються у сфері права, їх порівняльний аналіз, виявлення суперечливості та загострення проблеми правового виховання за умов нової духовності, ментальності, ціннісного апарату людини постмодерну і методологічних підстав її ставлення до права.

В умовах мутації позитивної форми раціональності раціоналізується сама мінливість. Втрачено інтерес до гомогенної цілісності. Людині відмовлено у можливості морального виправдання шляхом причетності її до абсолютних цінностей. Спостерігається дефіцит гуманізму, моральних ідеалів, аксіологічних абсолютів, керівних засад. Суб'єкт відчуває себе як автономну чисту тілесність, що зумовлена у своїй поведінці пріоритетами комфорту та індивідуального блага і не обтяжена соціальною відповідальністю, адже тілесність передбачає максимум спонтанної динаміки і мінімум духовності. У свій час для ментальності людини класики і модерну були притаманні ціннісна фундаментальність, визнання авторитетів, принциповість, щирість, справжність, відкритість, природність, тенденція до виправдання особистої жертви на користь суспільним інтересам, почуття вини. Характерною була героїзація суспільного лідера – особи, яка користується повагою з боку інших. Моральний герой – завжди трагічний герой, ідеал правового виховання. Його безкорислива свідомо жертвовність виявлялася повністю виправданою згідно з критерієм людського призначення. Так, до класичних загальнолюдських моральних цінностей належали: обов'язок, відповідальність, честь, гідність, мужність, жертвовність.

Ментальність людини некласичних поглядів доби постмодерну радикальним чином відрізняється від зазначеної вище. З огляду на пріоритет моральної, ідеологічної та соціальної автономії особистості відбувається героїзація маргінала, який набуває іронічних рис у своєму ставленні до світу. Моральний герой сучасності – це комічний герой. Спостерігається тенденція до парадоксальності особистої жертви та героїзму в принципі. Недоречним і зайвим вважається почуття вини. Ідеал самоцінності і самодостатності людини підноситься до своїх крайніх меж, набуваючи на практиці рис нарцисизму та егоїзму. Право ж сьогодні фактично залишається в полоні позитивізму, характерною ознакою якого є ототожнення права і правопорядку як системи норм та інститутів, а об'єктом пізнання виступають факти. Реальним наслідком цієї невідповідності образів людини і права стали дефрагментація права, відсутність цілісного сприйняття права свідомістю громадян, а звідси – недостатня роль правових принципів у правовому регулюванні, а також формування негативного образу права в суспільстві.

Причетність суб'єкта до динамічних, нестабільних та відкритих структур не стримує виключення його із духовної спільноти, відчуженості від колективних традицій, спадкоємних ідеалів, принципів та цінностей. Більше не укорінений у традицію суб'єкт моралі самостійно стверджує тимчасово актуальні для-себе-цінності. Їх ситуативна пріоритетність, альтернативність свідчать про якісно нові принципи моральної мотивації та моральної регуляції суб'єкта, його нові критерії оцінювання та виправдання соціальних учинків. Адже вчинок нині обумовлюється і виправдовується максимальною особистою вигодою. Тріумф самореалізації особистості полягає в успішній життєвій пристосовуваності, яка виявляється можливою завдяки гнучкості моральних переконань, постійній зміні пріоритетів, інтерактивній поведінці анонімного суб'єкта, його безперервній самоідентифікації в інтерсуб'єктивному просторі.

Принципом існування стає симуляція цілеспрямованої діяльності, чиста гра. За словами Б. Парамонова, сила симулякра в тому, аби бути собою – собою не будучи. Доречність симулятивної поведінки в окремій ситуації виступає альтернативою принциповому типу поведінки за абсолютними критеріями справедливості.

Розглянувши теоретичні підвалини і практичну ситуацію сучасності, слід зробити такий висновок. Відстеживши занедбання таких етичних категорій і духовних цінностей, як принциповість, витримка, жертвність, вина, суспільний інтерес, честь, обов'язок, відповідальність, патріотизм, а також радикальне переоцінювання значущості понять «самореалізація» і «свобода», з'являються підстави говорити про кризу абсолютних моральних цінностей та їх переоцінювання. Триває процес утвердження некласичних моральних цінностей, таких як безпринциповість, альтернативність, незалежність, особистий інтерес, самодостатність, анонімність, креативність, самоцінність,

безвідповідальність, індивідуалізм, комфорт. Адже важко уявити собі ту правову реальність, що ґрунтуватиметься на них. Як має корелюватися образ людини і образ права, якщо антропологічними рисами права повинні бути інтенціональність, визнання, орієнтованість на іншого, а природою теперішньої людини є абсолютна сконцентрованість на собі? Яким може бути образ права, досягнутий шляхом іронічної деконструкції? Сумнівним уявляється також правопорядок у суспільстві, коли суб'єкт керуватиметься не вищими моральними цінностями, а особистим інтересом і ситуативною доцільністю, самостійно створюючи правовий прецедент як закон-для-себе.

Отже, враховуючи обставини переоцінювання цінностей і концептуальні парадигмальні зміни в галузі юриспруденції та філософії права, слід зазначити, що багато питань правового виховання залишаються відкритими, оскільки правова культура і виховання не можуть бути не причетними до проблем моралі і ціннісної орієнтації особистості.

Н. И. Сатохина, кандидат юридических наук

СУБЪЕКТ ПРАВА КАК ЦЕЛЬ ПРАВОВОГО ВОСПИТАНИЯ: ГЕРМЕНЕВТИЧЕСКИЙ ПОДХОД

Признание человека, его прав и свобод наивысшей ценностью и цель гуманизации юридической практики в целом актуализируют герменевтико-экзистенциальные исследования в юриспруденции, в которых в центре правовой реальности оказывается не норма, а фигура субъекта права. В рамках такого подхода правовая реальность рассматривается как непрерывный процесс воспроизведения правовых смыслов в коммуникации между субъектами. Поэтому основной целью правового воспитания следует считать формирование субъекта права – автономной правовой личности как субъекта воспроизведения правовой действительности.

В рамках герменевтической философии права, представленной такими именами, как Х.-Г. Гадамер, П. Рикер, А. Кауфман, В. Гассемер и др., право не является сводом правил, оно не заложено в готовом виде в норму и не может быть оттуда извлечено. Осуществляясь в правоотношениях, оно всегда динамично, исторично, процессуально. Так, А. Кауфман отмечает, что право исторично в аналогичном человеку смысле: оно должно постоянно осуществляться, чтобы прийти к самому себе. Не существует готового права, но во все времена происходит его становление. Вхождение же права в бытие опосредовано личностью как источником правовых смыслов. Иначе говоря, право проживает свою жизнь как цепочка интерпретаций, где каждое новое «прочтение» изменяет как горизонт «читателя», так и значение феномена благодаря явлению, которое Х.-Г. Гадамер назвал «историей воздействий»:

история воздействует на определенное сообщество интерпретаторов, т. е. на специфическую традицию, например, толкования отдельных правовых норм. Новый интерпретатор, который пытается понять смысл нормы, пребывает в новой ситуации и с новым «предпониманием», чем исторически более ранние интерпретаторы.

В свою очередь вынесение правового решения представляет собой не результат борьбы традиции и критики и не слепое следование первой, а скорее слияние с традицией как непрерывный процесс ее приближения через критическую рефлексию.

Таким образом, онтологический статус права не может быть стабилизирован и схвачен в своей определенности. Осуществление права предстает как постоянно воспроизводимый поиск правильного решения в конкретной ситуации, творческий акт включения в осуществление традиции, причастности к общему смыслу. При этом следует констатировать принципиальную невозможность завершеного взгляда на определенную завершенную последовательность событий, что могло бы гарантировать «последнее слово» интерпретатору. Соответственно мы вынуждены отказаться от гипостазирования Права как завершенной, раз и навсегда установленной меры свободы и равенства. Это не означает отказа от всякой возможности высказывать суждения относительно «истинного» права, но дополняет свободу говорить принятием ответственности за собственное место в этом «говорении». Проблема истины тут может быть взята в скобки, а на первый план выходит сама возможность понимать и высказывать суждения исходя из историчности собственного существования. Вопрос, на который надлежит дать ответ судье, всегда задается уникальной ситуацией, а значит, принятие им решения всегда является творческим интерпретационным актом, в котором истина в строго эпистемологическом смысле концептуально невозможна. В свою очередь правовая традиция пребывает в процессе постоянной реинтерпретации и реконструкции, в ходе которых право воспроизводится в конкурирующих прочтениях, даже если они гипотетические и не представлены в действительности позициями сторон. В этом смысле традицию права вслед за Дж. Ваттимо можно понимать как бесконечный исторический процесс конфликта интерпретаций, в котором разные интерпретаторы пытаются занять доминирующую позицию по отношению к другим.

Следовательно, обращение к герменевтическому подходу позволяет не только уточнить роль человека в осуществлении права, но и расширить круг таких субъектов. Субъект осуществления права и воспроизведения правовой реальности – это не только лицо, уполномоченное выносить правовые решения. Осуществляет право также всякий субъект, который предлагает собственное понимание традиции и таким образом модифицирует ее, независимо от того, интерпретируется правовая традиция в свете реального судебного дела судьей или в контексте гипотетической, смоделированной ситуацией законо-

дателем, учеными или студентами. В любом случае происходит продуктивное воспроизведение смысла правовой традиции, которая в своем обновленном виде становится основой для дальнейших интерпретаций. Так ответственным за этот смысл наряду с законодателем и судьей становится каждый, кто интерпретирует правовую традицию и высказывает свою позицию для других. При этом имеется в виду ответственность не только в монологическом смысле (за что), но и в коммуникативном (перед кем) как совместная ответственность всех членов интерпретационного сообщества. Так герменевтическая философия права открывает возможности для переосмысления роли субъекта в осуществлении права и, таким образом, формирования нового по стилю и качеству правового мышления, основанного на этике ответственности.

Для прояснения герменевтического представления о субъекте права может быть использована метафора «проживания в вавилонской библиотеке» Х. Борхеса. Библиотекарь обладает компетентностью не потому, что имеет прозрачное знание о содержании всех книг, но поскольку ему ведомы основные принципы, которым подчиняется содержание любой книги, что несоизмеримо с компетентностью посетителя библиотеки, имеющего лишь навык поиска в каталоге. Так, субъект права способен воспроизводить правовые смыслы и нести ответственность за это не в силу знания содержания норм, а потому что обладает критерием для их оценки, что обеспечивает функционирование рефлексивного механизма в принятии решений. Соответственно содержание правового образования и правового воспитания в целом требует уточнения в направлении смещения акцентов с изучения существующего законодательного массива на комплексное осмысление и усвоение общих принципов права как критериев интерпретации правовой традиции, расширения философской составляющей правовоспитательного воздействия.

О. М. Литвинов

ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ У КРАЇНАХ «ВТОРИННИХ» КУЛЬТУР

Якщо правове виховання розглядати як відповідний аспект процесу виховання взагалі, тоді сенсовий акцент має бути на понятті «виховання». Адаптаційний сенс «правового» конститується у «соціальному» («соціалізація – головний чинник правового виховання» – О. Дзьобань), такий же сенс «виховання» – у «культурному» (В. Малахов). Культура «як спосіб людського буття» (В. Іванов) природним чином є «креативною» (М. Каган), але ступінь креативності, як то вимагають умови адаптації, внутрішні інтенції культури тощо, є різними та залежними від інших якостей культури, якщо її розгляда-

ти як «систему» (Е. Маркарян). Для початкових форм культури соціальність є синонімічною або тавтологічною (Е. Дюркгейм), для розвинених – аспектом, хоча й ненайважливішим (Є. Бистрицький). Крім соціалізації, «провідними елементами правового виховання» є правова культура та правосвідомість (В. Тацій), що в гносеологічному плані створює досить складне завдання герменевтичного ґатунку, яке відбивається в постійному «скочуванні» у розумінні правового виховання до гіперболізації правових знань у цілому і правової освіти зокрема. Така позиція є слушною в межах модерної методології технократично-просвітницької спрямованості (суб'єкт-об'єктне виховання), але потребує поглибленого розвитку в бік «від науковчення до логіки культури» (В. Біблер). Іншими словами, крім прикладів соціуму потрібне врахування архетипів культури, однією з найважливіших функціональних ознак якої є кумулятивність («досвід», «традиція», «вплив», «ритуал», «зв'язок» тощо). «Організація», «управління», «соціальний контроль» за правовим вихованням (О. Данильян) – це одна сторона процесу, який є необхідним, але в певних умовах їхня спрямованість та об'єктивна складова долають предикативну і виховання «правове» (або «патріотичне», «громадянське» тощо) набувають іншого сенсу, іноді протилежного (на кшталт виховання в умовах тоталітарних держав). Такі процеси, як відродження (актуалізація архетипів культури) інтенцій «життєвого світу» (Е. Гуссерль), спроможні шляхом апеляції до підсвідомості реанімувати «тваринну складову» (Аристотель) людського єства під виглядом означеної найсучаснішої термінології (як то, наприклад, «правова рабовласницька держава» у В. Якушика) за певних історичних умов навіть у країнах з величезним порівняно з іншими «культурним шаром» (Німеччина першої половини ХХ ст.).

Особливо небезпечним переоцінювання можливостей суб'єкт-об'єктного підходу до виховання стає в соціумах, де переважає некреативний тип культури (людського буття), тобто там, де інноваційні ідеї принципово відкидаються, а їх носії відторгаються. Це країни-споживачі, де традиційно панує страх перед «іншим» або «чужим» як культурний атавізм архаїчного суспільства. Зовнішнє сприйняття новацій також має споживацький характер, що стосується не тільки суто матеріалізованих сутностей, а й духовних, соціальних, державних. Це втілюється у переважанні зовнішніх форм та лексичному «камуфляжі», а саме: у використанні (під тиском країн і держав – лідерів) необхідних для підтримання комунікації термінів, сьогодні на кшталт «права людини», «правова держава», «демократія» тощо. У процесах виховання як соціалізації (соціальної адаптації) це відроджує притаманне таким культурам «двоємисліє» (Дж. Оруел, Є. Замятін), щодо нас, то «тут завжди була радянська влада, тільки вона по-різному називалася» (О. Зінов'єв).

Виховні процеси відбуваються під впливом не тільки спеціально організованих заходів, а постійно й на різних рівнях, найвпливовішим з яких є он-

тологічний або (для людини) культурологічний. Його (позацілеспрямованого) значення та потужність надзвичайно посилюються із втратою системою освіти та сім'єю свого визначального впливу і набуття цих функцій технічними комунікаційними засобами. Останні, поєднавши «капіталістичний фундаменталізм» (Дж. Сорос) з рекреаційними цінностями східного зразка (Л. Васильєв, Ю. Павленко) у країнах «вторинних» культур (І. Севченко), сприяють перекрученню змістовних життєвих сенсів, у тому числі у сфері «правового» виховання. Неуважне ставлення до виявів такого перекручення (зокрема до численних фактів «академічної нечесності» в освіті), а також до політико-правового «освячення» процесів «олігархізації» (зокрема до навіть не фактів, а принципів «економічної нечесності») з боку в тому числі і правників справляє набагато більший вплив на «правове виховання», ніж лекції, заходи, конференції разом. Звичайно, мається на увазі Україна, хоча не вона одна, скажімо більше: країн «вторинних» культур набагато більше, ніж культур «первинних», тобто таких, які створюють загальне «обличчя» світу і торують шлях для інших. Але це не можна визнати позитивним, оскільки у нас наголошено (і проголошено) курс на єднання з країнами саме «первинних» культур і насамперед з точки зору правової. І тут маємо «правово-виховні» казуси на кшталт статей Конституції, які за всіма підручниками є «нормами прямої дії», а за фактом деякі з них своєю недієвістю продовжують «традиції» (кумулятивний характер культури) ще Конституції 1936 р. Можна б було сказати, що «правове виховання» є результатом «правової реальності» (С. Максимов) в цілому, втім, поняття культури є більш інструментальним, оскільки надає процесам характеристики онтологічної та хронотопної. Тим більше, що: а) поняття «правове» («право») потребує постійного уточнення, оскільки б) використовується найчастіше (у сполученні з «вихованням») як «законослухняне» та в) не відповідає задекларованим принципам (які фактично мають поки характер гасел) права доби Модерну та деяким постмодерним тенденціям. Останнє («в») стає жертвою перекручення сенсів соціального життя під тиском культурних чинників (рудиментів «традиційного суспільства» (А. Бергсон, К. Р. Поппер) на кшталт переважання криворозумних зв'язків тощо над «аргументом найкращої якості» (К.-О. Апель, Ю. Габермас). Вплив цих процесів на «соціальне життя» в цілому та «правове життя» зокрема стає одним з найважливіших чинників «правового виховання» та відповідно формування «правової свідомості» в умовах панування алгоритмів життя «вторинних» культур. Кінець песимістичної частини тексту.

Оптимістична частина тексту. Потребує втілення в цілому антропологічна та персоналістична спрямованість вітчизняної правничої науки через посилення її критичної функції та незалежності від ідеологічних штампів, звернення до пропаганди її досягнень у засобах масової інформації і науково-популярних виданнях.

Л. В. Твердохлеб

РЕЗУЛЬТАТИВНОСТЬ ПРАВОВОГО ВОСПИТАНИЯ СТАРШЕКЛАССНИКОВ: ПРАКСЕОЛОГИЧЕСКИЙ ПОДХОД

Процесс формирования, функционирования и развития правовой культуры является неперенным условием построения в Украине правового государства и гражданского общества, важным фактором утверждения принципов верховенства права во всех сферах общественной жизни, свободы, разнообразных способов и форм реализации правового статуса личности, ее прав. В педагогических исследованиях в настоящее время достаточно большое место занимают вопросы качества и эффективности образования, формирования компетентностей школьников, оценивания образовательных результатов. При этом малоизученными остаются проблемы, связанные с педагогической деятельностью, от которой прямо зависит качество правового воспитания старшеклассников.

Отдельные аспекты проблемы правового воспитания старшеклассников исследовались украинскими учеными, в частности, проблемы научно-теоретического обоснования школьного правового образования разрабатывались В. Денисовым, П. Рабиновичем, В. Семеновым, И. Усенко, Л. Заблоцкой, И. Котюком, О. Пометун; формированию правосознания подростков в заведениях профессионального образования посвящены работы Н. Ткачевой; социально-педагогическая профилактика правонарушений трудновоспитуемых учеников рассматривалась В. Оржеховской, В. Пастуховым, В. Терещенко; формирование представлений у подростков о правах и обязанностях изучали И. Васильковская, В. Витвицкая, С. Керенко; проблемы методики преподавания правоведения в школе и формирования правовой культуры рассматривали Б. Андрусишин, А. Гетьман, А. Гуз, В. Иова, М. Подберезский, Ю. Седая, В. Таций.

Однако стоит отметить, что проблема оценивания результативности правового воспитания старшеклассников не была предметом отдельного научного исследования, является актуальной и нуждается в последующей научной разработке.

Сегодня вообще особенно остро встает вопрос о результатах и результативности педагогической деятельности, поскольку презентация ее результатов требуется при педагогической аттестации, аккредитации образовательных учреждений, участии педагогов в педагогических конкурсах и других случаях. Обостряется потребность в разработке параметров и критериев выявления результатов, анализе результативности разных видов педагогической деятельности, в том числе правового воспитания.

Наш опыт работы свидетельствует о недостаточной компетентности педагогов в области выявления результатов и результативности правового воспитания. Так, педагоги зачастую подменяют представление результатов пра-

вового виховання результатами освітнього процесу або досягненнями старшокласників, які нерідко представляються односторонніми і часом зводяться тільки до «зовнішнього» аспекту – досягненням учасників у змаганнях, конкурсах, фестивалях, змаганнях, урахуванню отриманих дипломів і т. д.

Об'єктивні складнощі аналізу результативності педагогічної діяльності пов'язані з недоліками теоретичних (суттєвих), параметричних і критеріальних основ виявлення результатів і визначення рівня результативності для конкретних видів педагогічної діяльності за правовим вихованням. Для аналізу результативності педагогічної діяльності цілеспрямовано застосувати практикологічний підхід, передбачаючий розгляд педагогічної діяльності з точки зору оптимальності (правильності) її виконання.

Виходячи з означених проблем, необхідно:

– виявити змістові особливості і можливі складнощі аналізу результативності правового виховання з позиції професійної діяльності педагогів;

– проаналізувати наявні теоретичні, параметричні і критеріальні основи виявлення результатів і визначення рівня результативності для конкретних видів правового виховання;

– визначити систему параметрів аналізу і критеріїв оцінювання результативності правового виховання і розробити практикологічний інструментарій виявлення і аналізу результативності педагогічної діяльності за правовим вихованням.

Можливості практикологічного підходу максимально дозволять запропонувати рекомендації з метою оптимізації форм, засобів і методів правового виховання старшокласників.

З позиції практикологічного підходу з'явиться можливість досліджувати різні аспекти (складові) правового виховання, а також якісно і професійно аналізувати його результативність.

Г. О. Дегтяр

ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ ЮРИСТА ЯК НАУКОВА ПРОБЛЕМА

У системі освіти культура посідає провідне місце, оскільки відіграє значну роль у процесі становлення і розвитку кожної особистості людини.

Поняття «культура» є фундаментальним. Йому приділяють увагу філософи, аксіологи, соціологи, історики, культурологи. Так, А. Кребер і К. Клакхон свідчать про величезний інтерес до поняття «культура»: з 1871 по 1919 рр. було надано сім визначень поняття «культура», з 1920 по 1950 рр. – вже 157, а на сьогодні – це чотиризначне число. Таке становище можна пояснити тим,

що культура виражає глибину і незмірність людського буття. У тій мірі, в якій невичерпна і різнобічна людина, багатогранна і багатоаспектна культура. Кожен дослідник звертає увагу на одну зі сторін цього феномену, а тому існують і різні підходи до визначення її сутності. Зокрема, філолофсько-антропологічний підхід розглядає культуру як вираз людської природи (А. Гелен, Е. Тайлор, Ж. Мариген). Представники філолофсько-історичного підходу (Лейбніц, Гердер, Аделунге, Кант) вважають культуру синонімом інтелектуального, морального, естетичного, розумового вдосконалення людини в процесі її історичної еволюції. Культура тлумачиться як друге народження людини, що проходить крізь усе її життя, пов'язане з обробленням землі – «культура», або з образом світла – «освіта». Соціологічний підхід тлумачить культуру як чинник організації і утворення життя суспільства.

Отже, культура розглядається як специфічний спосіб організації і розвитку людської життєдіяльності, поданий у продуктах матеріальної і духовної праці, системі соціальних норм і настанов, духовних цінностях, сукупності ставлень людини до природи, інших людей і самої себе.

Крім того, термін «культура» можна розглядати в широкому і більш вузькому значеннях, при цьому в широкому значенні культура визначає специфіку людського існування в світі й усе, що з цим пов'язане; у більш вузькому – як сферу духовного життя людей. Що ж стосується внутрішнього змісту, то культура є процесом розвитку самої людини як суспільної істоти, цілісної і гармонійної особистості, способом її існування, мірою її індивідуальної, моральної, естетичної та фізичної досконалості. Слід також зазначити, що в широкому значенні культура є специфічною, генетично неспадковою сукупністю засобів, способів, форм, зразків та орієнтирів взаємодії людей із середовищем їхнього існування, що вони створюють у процесі спільного життя для підтримання певних структур діяльності і спілкування.

Культура виступає основою розвитку людської індивідуальності, особистості, що втілює загальнолюдські цілі і прагнення, тобто вселюдський сенс. Незалежно від підходу до проблеми культури практично всі дослідники зазначають, що вона характеризує життєдіяльність особистості, групи, суспільства в цілому; є специфічним способом буття людини, має свої просторово-тимчасові межі; розкривається через особливості поведінки, свідомості і діяльності людини так само, як і через речі, предмети, твори мистецтва, знаряддя праці, через мовні форми, символи і знаки.

У межах загальної культури особи як носія різноманітних соціальних цінностей та учасника широкого кола суспільних відносин виділяють такі структурні компоненти, як економічна, політична, етична, психологічна, інтелектуальна, інформаційна, правова тощо, що є певними спектрами розуміння загальної культури. Виходячи з потреб правової роботи, професійної спрямованості юристів, найбільшу актуальність становить сформованість правової культури у юристів.

На сучасному етапі правова культура повинна мати загальнопедагогічне значення, оскільки вона є обов'язковим елементом навчання, виховання та освіти кожної людини нашої держави. Підкреслимо, що саме правова культура є стійким об'єднанням інтелектуально-емоційного, морально-вольового та особистісного компонентів, які цілісно впливають на формування правосвідомості і правових переконань кожного юриста.

Підвищена вимогливість до високого рівня правової культури та свідомості юристів завжди спостерігалася у поглядах науковців, державних діячів, представників громадських об'єднань, набуваючи своє обґрунтування у складності тих завдань, які постають перед юристами та від ефективності вирішення яких залежать перспективи розвитку суспільства.

Представники юридичної професії є носіями культурних цінностей у сфері права та своїми діями, рішеннями, манерами поведінки впроваджують не просто культуру, а низку правових цінностей, що перебувають під охороною права: життя, честь, гідність кожної людини, справедливість, свободу, недоторканність тощо. Отже, для представників правничої професії наявність високого рівня правової культури є необхідною умовою якісного виконання професійних обов'язків.

В. Э. Юрченко

КОММУНИКАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ КАК ИННОВАЦИЯ В ПРАВОВОМ ВОСПИТАНИИ

В конце XX в. человечество вступило в стадию развития, которая получила название постиндустриальное или информационное общество. Но суждение «Мы живем в век информации и коммуникаций» не совсем верно, поскольку и информация, и коммуникации были всегда. Однако сегодня осознание фундаментальной роли информации в общественном развитии и огромные темпы роста информационных технологий обусловили необходимость формирования особой культуры личности, составным элементом которой является правовая культура.

Термином «гражданин» чаще всего определяют человека, знающего и уважающего свои права и права других людей. В этом и юристы, и обществоведы усматривают основу прогрессивного развития любой страны. Современный гражданин должен быть социальноактивным, гуманным, законопослушным, конкурентоспособным, имеющим четко сформулированные понятия о своих правах и обязанностях, правильно соотносящим собственные интересы с интересами государства. При этом он должен уметь устанавливать контакты с другими людьми, быть готовым к совместному творчеству, сотрудничеству и согласию, стоять на позициях неприятия жестокости, агрессии и насилия над личностью.

Учитывая, что правовое воспитание – это целенаправленная деятельность государства, общественных организаций, отдельных лиц по передаче правовой культуры, правового опыта, правовых идеалов и механизмов разрешения конфликтов в обществе, обучать гражданина требуемым качествам должно в первую очередь государство. Причем эффективность обучения и правового воспитания граждан требует системного подхода и прямо зависит от применения новейших коммуникационных технологий:

- внедрение современных образовательных программ с применением информационно-коммуникационных и медиа-технологий;
- создание специальных информационных серверов;
- использование Интернет-ресурсов для проведения он-лайн обсуждений;
- организация творческих, неформальных мероприятий;
- выпуск мультимедийных учебных пособий на электронных носителях.

В правовом воспитании молодежи, например, очень интересным было бы использование такой инновации, как технология WEB-квеста. Впервые эта методика, основанная на принципе компьютерной игры, в которой обязательно ставится конкретная цель, а игроки, используя свои ресурсы знаний, должны добиваться максимально высокого результата, была предложена и успешно апробирована в 1995 г. профессором образовательных технологий Университета Сан-Диего (США) Берни Доджем.

Актуальность методики квест-урока связана с инновационными направлениями образования, в которых информационно-коммуникативные технологии выступают в качестве научно-исследовательской основы урока, включающего элементы творческой лаборатории. Проектная технология квест-урока может быть применена при работе над долговременными проектами, в которых, переходя с одного этапа на другой, участники реализуют поставленные цели и задачи в соответствии с выбранной темой.

Задачами проектной технологии являются: развитие креативного мышления; раскрытие творческого потенциала; формирование навыков рационального использования учебного времени; стимулирование познавательной мотивации. Технология квест-урока, открывает возможность изучать учебные предметы в новом образовательном формате, широко используя межпредметные связи.

Благодаря использованию проектной технологии, учащиеся получают возможность самостоятельно выбирать и структурировать материал, анализировать полученную информацию, учиться самостоятельно принимать решения в выборе темы и ее представлении для обсуждения. Тематика может стать Конституция Украины, права и свободы граждан, гендерная политика и др.

Приступая к работе над проектом в формате квест-урока, преподаватель должен четко определить цели и задачи проекта, сформировать группы-команды, получающие индивидуальные проектные задания, определить график работы. В свою очередь учащиеся, самостоятельно распределяя роли

в ходе работы над проектом, исследуя рекомендованные Интернет-ресурсы, формируют навыки информационной и коммуникативной компетенций.

Продолжая работу над проектом в домашних условиях, учащиеся осознанно исследуют тему, но не в формате традиционного учебного материала, а с привлечением электронных ресурсов, позволяющих развить и углубить полученные во время занятий знания, привлекая более современные научные концепции, открывая новый иллюстративный ряд, отсутствующий в академических учебниках.

На завершающем этапе работы в проектной технологии квест-урока учащиеся независимо от времени реализации проекта представляют свой результат работы, выполненный в форме презентации, которая обсуждается всеми участниками квест-урока. Презентации команд и резюме по итогам исследований в рамках проекта могут быть размещены на сайте учебного учреждения, а также на других образовательных сайтах.

Используя методику квест-урока, преподаватели с высоким творческим потенциалом, готовые к совместной работе со своими учениками в проектах, создают условия для успешной реализации современных инновационных технологий, открывающих путь к новым образовательным стандартам, в том числе способствующим высокой результативности гражданско-правового воспитания.

Таким образом, задача государственного масштаба – воспитание достойного гражданина, обладающего не только теоретическими знаниями правового характера, но также умеющего использовать их на практике, может быть частично решена в игровой интерактивной форме с использованием информационных и коммуникационных технологий.

Т. Ф. Погорелова

ПЕДАГОГІЧНІ МЕТОДИ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ У МАЙБУТНІХ ПРОКУРОРСЬКИХ ПРАЦІВНИКІВ В УМОВАХ МАГІСТРАТУРИ

Правова культура прокурорського працівника являє собою ступінь та характер прогресивно-правового розвитку його особистості, що надає можливість здійснювати ефективну правомірну діяльність.

Культура прокурора як фахівця невіддільна від правової культури суспільства. Рівень правової культури професійної групи визначається рівнем розвитку загальної та професійної культури кожного з її членів.

Професійна культура прокурорського працівника як представника юридичної професії має включати ретельне знання законодавства і можливостей юридичної науки та практики; переконання у соціальній важливості і корисності законів та підзаконних актів, цінності права як міри суспільної свободи

і справедливості; вміння користуватись у повсякденній професійній діяльності правовим інструментарієм у вигляді законів, правових актів і останніх досягнень юридичної науки та практики.

Термін «професійна культура» розкриває предметний зміст культури, який визначається специфікою професійної діяльності.

На необхідність та важливість процесу культурно-професійного розвитку майбутніх юристів взагалі та працівників правоохоронних органів та прокуратури зокрема наголошували такі юристи – практики та педагоги вищої професійної школи, як А. Алексєєв, М. Бурбика, О. Бандурка, В. Долежан, А. Коні, В. Леоненко, Є. Невмержицький, О. Скакун, Г. Серета, О. Толочко та ін.

Відповідний рівень професійної культури сучасного фахівця виявляється в його загальній та професійній ерудиції, творчому вирішенні професійних завдань, соціальній зрілості його особистості.

На якість формування професійної культури майбутнього фахівця значною мірою впливають як соціокультурний простір професії, так і культурне середовище освітнього закладу, де він одержує знання, та морально-психологічний клімат установи, де він проходить практику.

Отже, розвиток відповідних якостей працівників прокуратури має стати важливою частиною їх фахової підготовки ще під час навчання у вищому навчальному закладі, оскільки саме на цьому етапі формується загальна професійна компетентність фахівця.

Специфіка професійної діяльності прокурорського працівника пов'язана з виконанням складних та відповідальних функцій, які вимагають не тільки досконалого володіння суто спеціальними юридичними знаннями, вміннями та навичками, а й достатньо високого рівня культурно-професійного та особистісного розвитку фахівця.

До психологічних особливостей діяльності прокурора перш за все належить жорстка правова регламентація праці, яка підпорядковує його діяльність нормам закону, що значно підвищує відповідальність працівника прокуратури за свої рішення та дії.

Наступною характеристикою є владний, обов'язковий характер повноважень, застосування яких вимагає вміння користуватися владою у межах норм закону, суспільної моралі та професійної етики.

Далі слід підкреслити екстремальний характер професійної діяльності прокурора, пов'язаної з великим психічним навантаженням через дії в умовах конфліктних ситуацій, великої кількості контактів з представниками різних верств населення, ненормованого робочого дня, дефіциту часу для оперативного вирішення нестандартних професійних завдань.

Процесуальна самостійність та високий рівень персональної відповідальності за свої дії та рішення також вимагають від особистості прокурорського працівника інтенсивної мобілізації інтелектуальних, психічно-вольових та моральних властивостей.

Такі особливості професійної діяльності працівника прокуратури, як владний характер повноважень та процесуальна самостійність в ухваленні рішень, є найбільш небезпечними для культурно невідгодувленої та морально незрілої особи.

З метою визначення складових поняття «професійна культура прокурорського працівника» нами було проведено дослідження та опитано досвідчених працівників прокуратури, викладачів та студентів Національної академії прокуратури України (загалом більше 450 осіб), що дало можливість визначити найбільш важливі аспекти культурно-професійної підготовки майбутніх фахівців в умовах магістратури.

Тому однією з актуальних проблем сучасної вищої професійної школи є усвідомлення педагогічним складом виховуючого характеру навчання та створення концептуальної, гнучкої системи виховання фахівця, фундаментом якої мають стати принципи пріоритетності гуманістичної етики.

Атмосфера спільної зацікавленості адміністрації та викладачів ВНЗ щодо підготовки справжнього професіонала, створення відповідного культурного середовища стимулюватимуть розвиток професійної свідомості і нададуть студентам можливість набути необхідні вміння та навички в галузі професійної поведінки та спілкування.

Високий рівень загальної та професійної культури науково-педагогічного складу ВНЗ, творчий, психологічно-комфортний клімат на кафедрах, оптимальна модель організації навчально-виховного процесу та ефективна система оцінювання його результатів сприятимуть забезпеченню належного рівня підготовки майбутніх працівників прокуратури.

Рівень професійної культури має стати важливою складовою комплексної характеристики особи прокурорського працівника, що, безсумнівно, впливатиме на ефективність формування його професійної компетенції

З метою забезпечення системності, наступності та безперервності процесу культурно-професійного розвитку відповідний перелік якостей має доводитися до відома кадрових підрозділів тих прокуратур, де молоді фахівці проходять практику або стажування.

Т. В. Бачинський

ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ ЯК СПОСІБ ПІДВИЩЕННЯ РІВНЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ МОЛОДІ

Проблеми правового виховання підростаючого покоління завжди були актуальними для будь-якого суспільства. Це необхідна передумова гармонійного і стабільного його розвитку.

Сучасний стан правової культури серед молоді потребує негайного суттєвого підвищення її рівня, законослухняності, подолання явищ правового нігілізму.

Правова культура суспільства (як і індивідуума) потребує систематичного формування, стимулювання, позитивного соціального розвитку.

Правове виховання як спосіб впливу на правову культуру переважна кількість дослідників розглядає як у широкому, так і вузькому розумінні. У широкому розумінні воно характеризується як вплив усіх правових чинників суспільного життя, в тому числі правової системи, на формування в індивідів і колективів людей певних правових якостей, що відповідають досягнутому в суспільстві рівню правової свідомості та правової культури. У вузькому розумінні – це цілеспрямований, повсякденний, систематичний вплив юридичної теорії та практики на свідомість людей з метою виховання в них відповідного рівня правової свідомості, культури та зразкової правомірної поведінки.

Станемо на позиції вузького розуміння правового виховання, оскільки, в його широкому змісті вплив усіх правових явищ на людину втрачає основні характерні риси правового виховання: цілеспрямована діяльність; системний вплив на свідомість і почуття людини з конкретною метою; наявність сукупності специфічних методів і способів правового виховання, що в сукупності утворюють систему впливу на людину.

Саме такий «обмежувальний» підхід виділення ключових рис правового виховання дозволяє виокремити його від інших чинників формування правової культури (бо у широкому розумінні правового виховання – це всі чинники суспільства, що зумовлюють рівень правової культури).

Правове виховання є одним із ключових чинників, які дають можливість скоригувати свідомість неповнолітнього, а отже, і вплинути на його правову культуру, оскільки дуже часто інші чинники не підконтрольні державі чи суспільству і немає можливості змінити їх вплив на молодь. Такий стан речей в Україні не можна вважати позитивним, тим не менше зосередимося на тих можливостях, які ще залишаються в нашому інструментарії.

У зв'язку з викладеним правове виховання часто асоціюється виключно з правовим навчанням. Дійсно, правове виховання тісно пов'язане з правовим навчанням. Як відомо, виховання не може відбуватися без навчання, а навчання так чи інакше має виховний ефект. Різницю тут можна провести досить умовно, за сферою впливу: виховання впливає переважно на емоційно-вольову, ціннісну, світоглядну сторону свідомості, а навчання – на конгнітивно-раціональну з метою інформаційно-ознайомлювального впливу на людину. У навчальних закладах, досить часто помилково зосереджують увагу лише на навчальній частині, недостатньо приділяючи уваги саме вихованню.

Власне зміст правового виховання втілюється в такі основні форми: правова освіта, яка є домінуючою в умовах вищого закладу освіти юридичного профілю і включає різні види занять (лекції, семінари, практичні заняття,

самостійну підготовку); правова пропаганда, котра розглядається як діяльність щодо поширення правових знань; робота громадських формувань; надання правової допомоги; правова агітація; індивідуально-виховна робота; правове самовиховання; правова профілактика; історія української та світової культури з правової тематики тощо.

Це, мабуть, не повний перелік форм, але всі вони, як і засоби і методи правового виховання, що мають місце у кожній з форм правового виховання, повинні взятися на озброєння як державними, так і громадськими інституціями.

Зрозуміло, що правове виховання – не єдиний чинник формування правової культури. Але, враховуючи його педагогічну специфіку і можливості, він залишається ключовим способом та можливістю позитивно вплинути на зростання рівня правової культури молоді, який досі використовується недостатньо ефективно та потребує акцентування на вихованні, а не на навчанні, необхідно зосередитися на аксіологічних (ціннісних) переконаннях, а не на інформаційному (когнітивному) наповненні правового виховання молоді.

Є. О. Качанов

БАГАТОАСПЕКТНІСТЬ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Розбудова України згідно з закріпленими в Конституції України принципами та реалізація пріоритетних напрямів її розвитку є недосяжною метою без належного рівня правової свідомості та правової культури її громадян. Одним із основних засобів забезпечення останніх є відповідний рівень правового виховання її населення.

На сьогодні у науковій літературі містяться декілька дефініцій правового виховання, синтезуючи які можна виділити загальні риси: систематична, цілеспрямована діяльність з донесення до свідомості людей розуміння необхідності знання законів, виконання їх вимог, знання прав і шляхів їх реалізації у спосіб, передбачений законом.

Актуальність дослідження цього питання спричинена неусвідомленням багатьма громадянами необхідності знання законів і виконання їх вимог, а також тим, що правові деформації та нігілізм окремих соціальних груп сягають загрозливих масштабів для країни.

Слід відзначити, що хоча останнім часом спостерігається тенденція до активізації процесів упровадження та розширення засобів впливу на правове виховання, вони не мають стійкого систематичного характеру і не поширюються на усі верстви населення. Здебільшого увага приділяється молоді, яка має можливість легше адаптуватися та сприйняти систему правових цінностей, котра на сьогодні є домінуючою. Однак тільки організований та систематичний процес правового виховання, навчання та пропаганди може сфор-

мувати у людей переконання в необхідності виконувати вимоги закону і сформувати умови для досягнення більш високого рівня правосвідомості, праворозуміння та правової культури.

Піднесення рівня правової культури та правосвідомості є об'єктивною цінністю правового виховання, похідними від яких є досягнення більш високого рівня життєвої самореалізації широкого кола осіб.

Суб'єктивна цінність правового виховання для індивіда виявляється через чіткі настанови з можливої поведінки для найширшого задоволення своїх потреб та реалізації власних інтересів у правовому полі. Застосування тих чи інших засобів досягнення певної мети залежить від багатьох чинників, суттєвими серед яких є і рівень правової культури та правосвідомості. Тобто, закономірною є взаємозалежність цих явищ, оскільки високий рівень правового виховання створює умови для високого рівня правосвідомості і правової культури. У свою чергу належний рівень останніх спричиняє усвідомлення необхідності правового виховання громадян.

Дуже великий вплив на рівень правового виховання і правової культури з правосвідомістю зумовлює стан розвитку суспільства. Досліджуючи сучасні розвинені демократичні суспільства та суспільства традиційні, можна дійти висновку про залежність соціальної мобільності у цих суспільствах від рівня правового виховання. У розвинених державах правове виховання є шляхом до входження у більш елітну соціальну групу, що відкриває можливості до соціального зростання. У суспільствах традиційних спостерігається повна протилежність цих процесів. Стимування рівня правового виховання дає змогу малочисельним колам утримувати більшість населення у низьких соціальних верствах, позбавляючи їх можливості соціального зростання.

Таким чином, правове виховання, а точніше його ефективне застосування чи, навпаки, згортання та мінімізація є могутнім важелем розвитку суспільних відносин. Залежно від ступеня активності його застосування у суспільстві можна прогнозувати перспективи розвитку даного соціуму, визначати, чи реалізуються діючою владою демократичні принципи або принаймні, формуються умови для їх реалізації.

Правове виховання велику роль відіграє у процесі формування правової компетентності. Це у свою чергу ставить актуальні завдання для науковців з переосмислення та вдосконалення методів дослідження цих процесів з метою надання більшої динаміки застосуванню правового виховання при підготовці кваліфікованих юристів.

Слід підкреслити важливість монолітності правового виховання з такими видами виховання, як політичне, етичне та ін. Недотримання цього на практиці спричиняє дисбаланс особистісних цінностей. Відбувається фактичне формування законслухняності, однак як негативний наслідок виявляється пасивність громадянської позиції або у противному разі провокується правовий нігілізм, який ґрунтується на активній моральній та громадській позиції без належної поваги до права і закону.

В. О. Захарова

ОСНОВОПОЛОЖНІ ПРИНЦИПИ ЕКОПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ

Щоб усвідомити сутність екоправового виховання, слід проаналізувати цей феномен в аспекті його керівних ідей, вихідних засад, тобто вибудувати систему принципів екоправового виховання. На нашу думку, це можливо зробити через діатропічний аналіз основних принципів правового виховання як загальної категорії щодо предмета нашого дослідження, оскільки екоправове виховання як складова правового виховання має тотожну з ним принципову основу, хоча й характеризується специфічними, зумовленими його екофільністю концептуальними засадами.

У науковій літературі існують різні підходи до визначення принципів правового виховання, різні погляди щодо їх сутності та пріоритетності перед іншими залежно від того, який аспект правовиховного процесу досліджується як провідний: аксіологічний, організаційний, специфічність об'єкта тощо. Прийнятним, як на нас, є запропонований О. Орловою їх класифікаційний поділ на загальносоціальні і спеціальні. Зокрема, до загальносоціальних вона відносить принципи гуманізму (що зумовлює орієнтування при здійсненні правового виховання на природні права і свободи людини); демократизму (забезпечує участь у правовому вихованні громадськості, робить можливим здійснення контролю за його суб'єктами); гласності (відкритість діяльності у цій царині, обов'язкове системне поінформування з правових питань); законності (здійснення правовиховної діяльності у межах законів, відповідно яких забезпечується охорона суспільних цінностей); рівності всіх перед законом (можливість звернення людини незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками до суб'єктів правового виховання з метою підвищення своєї правової свідомості та правової культури); науковості (концептуалізація правовиховної роботи, використання організаційно-технічних засобів та інформаційних технологій); справедливості (зобов'язує суб'єктів правовиховної діяльності бути об'єктивними, неупередженими, ухвалювати рішення, що узгоджуються з нормами моралі, загальнолюдськими цінностями).

Серед спеціальних О. Орлова вирізняє принципи: системності (означає наявність системи, порядку, зумовленого правильним розташуванням і взаємозв'язком елементів правовиховання), використання котрого як системи прогресивних засобів, форм і методів надає можливість швидше наблизитися до досягнення загальної мети правовиховання; послідовності (визначає певну черговість етапів правовиховної роботи, її логічну обґрунтованість); цілеспрямованості (передбачає визначення мети правового виховання); без-

перервності (зумовлює ускладнення, урізноманітнення змісту і напрямів правовиховного впливу протягом усього життя людини); взаємодії між суб'єктами правовиховання (є умовою підвищення ефективності правового виховання); професіоналізму і компетентності (передбачає володіння правовими теоретичними і практичними знаннями, вміннями та навичками, наявність відповідного досвіду, що дозволяє кваліфіковано здійснювати правове виховання). Більшість з цих принципів закріплено в законах, які визначають правовий статус суб'єктів правового виховання.

Виходячи з аналізу запропонованих у науці підходів до визначення принципів виховання та екстраполюючи їх у площину екоправового виховання, визначимо як ключові для нього загальнозв'язані принципи цілісності, системності, ієрархічності його побудови, діалектичної єдності і логічної зумовленості співвіднесення його елементів. У свою чергу вони виявляються у таких принципах екоправового виховання, зокрема, у принципі цілеспрямованості, що передбачає підкорення екоправовиховної діяльності основній меті – формуванню юридично грамотної і соціальноактивної в екоправовому відношенні людини. Втілення в життя цього принципу потребує ясного і чіткого розуміння цілей і завдань даного аспекту виховної роботи, що дає змогу правильно визначити основні напрями, якими треба слідувати у ній, яким мають бути її зміст, форми та методи. Також у принципах єдності цілей, змісту, форм і методів екоправовиховної роботи; зв'язку екоправового виховання з практичною діяльністю щодо забезпечення необхідного балансу в соціо-природному розвитку; спираючись на позитивні якості виховуваних; системності, послідовності та безперервності екоправового виховання. Насамкінець, у принципах врахування особливостей тих, хто виховується й узгодженості дій усіх суб'єктів екоправового виховання.

Дотримання цих принципів передбачає інтегральне поєднання навчальної підсистеми поширення серед громадян знань з екологічного права із засвоєнням його імперативних засад та долучення до практичної участі у екологічному русі на таких його рівнях, як правотворчий та правозастосовний. Цим забезпечуються і організаційно-методична цілісність, і темпоральна безперервність цього виховного процесу, завданнями якого є набуття виховуваними міцних, постійно оновлюваних знань з екологічного права, утвердження стійких екоправових почуттів та переконань, адекватних переживанню стану глобальної екокризи, кінцевою метою яких виступатиме свідомо фахова цілеспрямована участь в її подоланні та досягнення бажаного стану гармонії у стосунках людини та її соціуму з природним довкіллям.

Завдяки забезпеченню діалектичної єдності зазначених принципів як засадничих системоутворюючих складників процесу екоправового виховання кожен з них виступає умовою здійснення інших, породжуючи онтологічно-гносеологічно цілісний ланцюг переходу з одного рівня буття феномену екоправового виховання до інших і створюючи кругообіг на нових рівнях

взаємопроникнення один до одного таких його чинників і наслідків як екологічна правосвідомість, екоправова культура та екоправовий соціум.

Застосування цих принципів підкоряється стратегічній меті – формуванню нової генерації громадян як гармонізаторів екосоціального порядку – «природного спільносвіту» (термін К. М. Маєр-Абіха).

Т. І. Бургарт

ГНОСЕОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ЕКОПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ

Труднощі формування в Україні правової державності безпосередньо впливають і на її розбудову як держави екологічної. Хоча останнім часом під впливом досягнень юридичної науки та посилення «зеленого» руху громадськості намітилися позитивні зрушення у царині нормативно-правового забезпечення охорони природного довкілля, реально це ще не позначилося на діяльності виконавчих органів усіх рівнів, для яких екоправова складова за інерцією недалекозорості їх представників залишається другорядною справою. Про глибину цієї інерції засвідчує, на жаль, неадекватне ставлення більшості наших громадян до природного середовища, яке й досі багатьма з них не розглядається як «колиска» їх життя та джерело добробуту, про яке треба постійно дбати, а виключно – як джерело необмеженого використання ресурсів для задоволення своїх все зростаючих матеріальних потреб.

Виходячи з реального оцінювання стану екологічної правосвідомості громадян України, набуває неабиякої гостроти питання про засоби викорінення небезпечної і для самого її населення, і для його природного оточення ментальної позиції, що продукує рецидиви екофобії у соціумі. Серед ключових аспектів цього питання чільне місце посідає проблема з'ясування гносеологічних засад екоправового виховання. Її осмислення ми покладаємо в площину концепції екософії права і пов'язаного з нею обґрунтування значущості утвердження в соціумі екософського типу праворозуміння.

Розв'язання зазначеного завдання ґрунтується на розумінні дії об'єктивних законів соціоприродного розвитку, детермінується сутністю феномену гомеостазу. Виходячи саме з такого підходу, екософія права постає засобом виявлення граничних засад екологічного права та обґрунтування його реально-евристичного потенціалу. Завдяки цьому вона набуває характеру єдиного ланцюга між теорією екологічного права та її методу і фундаментальними філософськими засадами, на яких вони ґрунтуються.

Слід зазначити, що ще у форматах міфологічної і релігійної екософської рефлексії права була закріплена ментальна орієнтація людини стосовно необхідності підтримання гармонійних взаємин зі своїм природним середовищем, досягнуте розуміння відповідальності людства за збереження природних умов

свого життя. Утім, поширення юридичного позитивізму в свідомості політико-економічного менеджменту індустріально розвинених країн створило ментальні передумови для розроблення стратегії техногенного розвитку цивілізації, постулати якої суперечили як зі здоровому глузду, так і об'єктивним соціоприродним законам.

Адекватно відповісти на жахливі виклики технократичної політики і екокатастрофічної дійсності за допомогою екоправової рефлексії класичного типу виявилось неможливим. Тому виникла потреба «зняти» їх шляхом розроблення та упровадження в суспільній думці і практиці некласичного, тобто сучасного, формату екософії права, що синтезував краще з того, що дали йому на озброєння концепції інтерсуб'єктивізму. Завдяки цьому екософська рефлексія права більш ефективно засвідчила про атрибутивну невід'ємність від когнітивного простору філософських знань як спеціальний засіб пізнавальної і творчої діяльності людини, спрямованої на вивчення і засвоєння такої граничної засади людського буття, якою є його екологічне підґрунтя.

Якщо сенс екософії полягає у з'ясуванні законів взаємодії людини та її соціуму з Природою через пізнання всіх граничних підстав буття людини з метою обґрунтування шляхів досягнення соціоприродної гармонії, то специфіка екософської рефлексії права пов'язана із визначенням можливостей людини як творця і суб'єкта права, носія правосвідомості впливати на цей процес у правовий спосіб шляхом генерування екоправових ідей, моделювання змісту норм відповідного їм парадигмального характеру та конструювання на такого типу законодавчому фундаменті свого життя як біосоціальної, правової істоти, яка є єдиною істотою, обтяженою відповідальністю за збереження не тільки свого роду, а й усієї біосфери як власного природного середовища. Тому екософська рефлексія права має цілком доцільну мету, котра чітко визначає її світоглядно-методологічну відмінність у сфері як екософського, так і філософсько-правового знання: вона функціонально зорієнтована на збереження, підтримання та розвиток людського роду, його життя шляхом утвердження у соціумі імперативів екоправової культури. Це зумовлює необхідність створення адекватної цій меті системи правового виховання, яка б виступала надійною умовою формування екоправової свідомості творців екологічної державності, зокрема що стосується і України.

У цьому сенсі зазначимо, що з'ясування сутності екософського підходу до пізнання права і розуміння його ролі у процесі досягнення балансу всіх чинників соціоприродного розвитку визначається через аналіз специфіки його екстраполяції у площині граничних підстав права. З точки зору екософської рефлексії права набуває неабиякого значення розуміння необхідності принципової зміни парадигмального наповнення фундаментального рівня правової реальності, тобто утвердження як провідної такої ідеї права у соціокультурній сфері, яка б підпорядковувалась урахуванню дії всезагального закону соціоприродного гомеостазу, детермінуючи у подальшому відповідну парадигмаль-

ну трансформацію на похідних рівнях правової реальності: у змісті норм законодавства і правовідносинах.

Отже, екоософсько-правове обґрунтування сутності екологічного права дає можливість побачити специфіку людини як особистості в усіх соціокультурних інваріантах крізь призму її місця, ролі та призначення у процесі соціо-природного гомеостазу. Саме такий підхід відкриває бачення нового акценту в розумінні і застосуванні права, який, долаючи парадигмальні обмеженості юридичного позитивізму, правового об'єктивізму та правового суб'єктивізму, виводить нас на рівень проникнення у джерела правового інтерсуб'єктивізму і його використання у правовиховній роботі.

Є. А. Суходольський

РОЛЬ ТА МІСЦЕ ХУДОЖНІХ ФІЛЬМІВ НА ЮРИДИЧНУ ТЕМАТИКУ В СИСТЕМІ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ

Характеристикою правового розвитку як суспільства в цілому, так і кожної особистості виступає правова культура, а першочерговою умовою здійснення політико-правових реформ в Україні є формування національної правової культури.

Проблемі формування правової культури в Україні останніми роками приділяється значна увага. Проте безпосередній вплив громадянського суспільства, держави на цей процес, а тим більше – в контексті особливостей національної культури, досліджується недостатньо. Крім того, звертаючи підвищену увагу на поняття «правова культура» взагалі, дослідники залишають осторонь питання взаємозв'язку і взаємовпливу правової культури та української ментальності, що зумовлює ефективність правового виховання.

Правове виховання повинно мати характер системності та комплексності, торкатися багатьох сфер життєдіяльності людини. Значна частина часу життя людини припадає на її дозвілля. Але й дозвілля може проходити у правовиховному руслі. Це стосується перегляду «юридичних фільмів», прочитання юридичних художніх творів, що також можна вважати елементами правового виховання.

Для процесу правового виховання доцільно розуміти, які цінності слід відносити до родових засад української правової культури. Слушні пропозиції з цього приводу, на наш погляд, надає С. Максимов, спираючись на феноменологічну концепцію національного характеру українців, розроблену Д. Чижевським. Зокрема, враховуючи той факт, що особливістю національного характеру українців є емоційність, «сердечність», тобто сприйняття навколишньої дійсності переважно крізь призму «серця», а не з позицій формального розуму, який є раціональною умовою осягнення особистістю цін-

ностей, норм права, правової культури, то суттєво актуалізується використання «нетрадиційних» способів та прийомів правового виховання.

Перегляд «юридичних фільмів» формує образність, визначеність у розумінні права, розкриває життєвий сенс права, його невід'ємну від буття людини природу. Як правило, людина мислить образами, і «юридичні фільми» можуть слугувати джерелом цієї образності в розумінні правових явищ, їх зв'язків з людиною.

На сьогодні вітчизняний кінематограф переживає не найкращі часи. Відсутність державного фінансування призвела до зменшення кількості знятих фільмів загальної тематики, не кажучи вже про правову. Більшості сценаріїв фільмів, що виходять на екрани, не вистачає глибини і всебічності при дослідженні проблеми виховання почуття поваги до прав і свобод людини, роз'яснення нової ролі права в житті людей. У них, на жаль, правовиховний ефект переважається сенсаційністю, жорстокістю та технологією злочину. Не сприяє розвитку правової культури і демонстрація безтурботного і солодко-го життя багатих людей з їх неповагою до закону і безкарністю.

На відміну від України, в країнах Заходу, де право посідає вагоміше місце серед соціальних інститутів, громадянське суспільство і держава сприяють правовому вихованню громадян, у тому числі засобами мистецтва. Вони більшою мірою втілили в життя гасло, яке висунув ще на початку ХХ ст. В. Ленін: «З-поміж усіх мистецтв для нас найважливішим є кіно», і на екрани постійно виходять фільми на юридичну тематику, які справляють неабиякий вплив на громадян. Одним з «юридичних бестселерів», який підтверджує зазначене, є фільм Сідні Люмета «12 розгніваних чоловіків». Він цікавий не тільки з естетичної точки зору, професійною грою акторів, захоплюючим сюжетом, поворотом подій, а й з юридичної, правовиховної, філософської. Недивно, що його переглянули мільйони людей, і саме він спонукав багатьох стати юристами. Дійсно, фільм піднімає цілий пласт соціальних питань, формує уявлення людини про право, причому про право не як про абстрактну норму, а про живе, реально діюче право, з яким безпосередньо стикається людина; наочно демонструє всю привабливість змагального судового процесу за участю присяжних засідателів; показує суд, де беруть участь звичайні громадяни, які й вирішують долю підсудного. Громадяни різних соціальних прошарків, професій, неупереджених, незацікавлених у справі.

Фільм є корисним у правовиховному сенсі як для формування правової культури пересічних громадян, так і професійної; орієнтує суд, сторону обвинувачення розглядати підсудного, його справу, його життя не як цікавий або нецікавий матеріал, «велику» або «звичайну», «виграшну» або «невиграшну», справу, яка просуває по кар'єрі чи байдужу, а вказує на необхідність вбачати у підсудному в першу чергу людину; змушує ретельніше придивлятися до особливостей кожної справи, правильно індивідуалізувати її; вказує на небезпеку наявності стереотипів, упереджень при вирішенні судової справи та необ-

хідність їх подолання. Узагалі фільм сприяє формуванню гуманістичної спрямованості у свідомості суддів, правоохоронців, що є особливо важливим в нинішніх, транзитивних умовах, коли переосмислюються ідеали та цінності.

Хіба можна порівняти ефект правового виховання одного цього фільму за впливовістю на масову свідомість із сухими офіційними положеннями, які відчужено сприймаються більшістю населення?

Дійсність доводить, що традиційні засоби формування правової культури громадян перебувають у глибокій кризі, часто виявляються безсильними і не виконують своїх функцій. А засоби масової інформації, включаючи Інтернет, телебачення та кінематограф, могли б відіграти важливу роль у цьому процесі, якби держава належним чином ставилася до їх розвитку і ненав'язливо піклувалася про їх спрямування.

С. Крупко

ФІЛОСОФСЬКЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ПІДСТАВ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Покладення на особу кримінальної відповідальності і можливість застосувати до неї засоби державного примусу, можливі лише за наявності встановленої на законодавчому рівні підстави кримінальної відповідальності. Проблема підстав кримінальної відповідальності була і залишається однією з центральних та найбільш дискусійних і складних тем у науках кримінального права та філософії права. Саме через філософське обґрунтування даного поняття можна чіткіше усвідомити його сутність та подальше використання у правовій науці та законодавстві.

Узагалі термін «підстава» тлумачиться по-різному. Це і причина чогось, і основа, і те, головне, на чому базується, засновується що небудь, і те, чим пояснюються, виправдовуються вчинки, поведінка.

У філософії термін «підстава» розглядається як достатня умова існування певного явища, а її з'ясування певною мірою є поясненням цього явища.

Філософське осмислення питання про те, за що і чому особа має підлягати кримінальній відповідальності, пов'язане з різними концепціями про місце і роль причинності у природі та суспільстві. Філософське обґрунтування кримінальної відповідальності полягає у відповіді на запитання: чому суспільство і держава вправі докоряти людині, яка порушила кримінально-правову заборону, і на чому заснований такий докір?

Прихильники такого напрямку, як фаталізм (наперед визначений долею), вважають, що людина подібна до машини, яка лише адекватно реагує на зовнішні та внутрішні подразники. Тому кожен учинок людини, у тому числі

злочин, є неминучим, оскільки він уже наперед визначений долею. Людина – раб обставин, вона позбавлена можливості вільного волевиявлення і, отже, вільного вибору своєї поведінки, що фатально вже визначена. Але якщо це так, то й неможливою є моральне оцінювання вчиненого.

Протилежний погляд – індетермінізм (від лат. *incieiegtinauz* – невизначений, необмежений) зводиться до того, що єдиною причиною вчинення особою злочину є її абсолютна, нічим не обмежена свобода волі. Тому підставою відповідальності особи за вчинений злочин є порочність цієї необмеженої волі злочинця.

Найбільш обґрунтованим, на нашу думку, є висновок прихильників діалектичного детермінізму (від лат. *determinatus* — визначний, обмежений), відповідно до якого людина, опинившись перед вибором – вчинити злочин чи утриматися від нього, є залежною як від зовнішніх обставин, так і від власного розуму, совісті, переконань, схильностей, потреб, інтересів тощо. Злочин, вчинений людиною, є обставиною, що пов'язує свідомість людини та об'єктивну дійсність. Зовнішні обставини, дійсно, впливають на поведінку особи, але лише переломлюючись через її внутрішні психічні настанови, свідомість. Підстава для засудження особи, яка вчинила злочин, є лише в тому разі якщо ця особа мала об'єктивну можливість обрати з наявних варіантів поведінки (хоча б із двох) незлочинний спосіб досягнення поставлених цілей. Таким чином, наявність відносної свободи вибору вчинку (міра свободи) і є обґрунтуванням кримінальної відповідальності конкретної особи за обраний нею злочинний варіант поведінки.

Як влучно зазначає М. Мельник: «Людина, маючи свободу волі, спроможна обрати той варіант поведінки, який узгоджений з вимогами кримінального закону, але нехтує цим, а тому повинна відповісти за свій учинок перед суспільством і державою. Якщо ж зазначена свобода волі відсутня (внаслідок, наприклад, психічного захворювання або нездоланного фізичного примусу), кримінальна відповідальність виключається».

Отже, якщо людина свідомо обирає злочинний варіант поведінки, маючи можливість учинити інакше, то це й обґрунтовує можливість і необхідність з боку держави покласти на неї кримінальну відповідальність.

НАШІ АВТОРИ

ВОДНІК <i>Валентина Давидівна</i>	<i>Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», кандидат філософських наук, доцент</i>
ВОРОНЯНСЬКИЙ <i>Олександр Володимирович</i>	<i>Харківський національний технічний університет сільського господарства імені П. Василенка, кандидат історичних наук, доцент</i>
ГЕТЬМАН <i>Анатолій Павлович</i>	<i>Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», проректор з наукової роботи, доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України</i>
ГРУБОВ <i>Володимир Михайлович</i>	<i>Національний технічний університет «Київський Політехнічний інститут», доктор політичних наук, доцент</i>
ДАНИЛЬЯН <i>Олег Геннадійович</i>	<i>Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», доктор філософських наук, професор</i>
ДЗВІНЯК <i>Діна Леонідівна</i>	<i>Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, здобувачка</i>
ДЗЬОБАНЬ <i>Олександр Петрович</i>	<i>Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», доктор філософських наук, професор</i>
ЄМЕЛЬЯНОВА <i>Юлія Павлівна</i>	<i>Севастопольський національний технічний університет, кандидат філософських наук, доцент</i>
ЗАХАРОВА <i>Віра Олександрівна</i>	<i>Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», здобувачка</i>
ЗОЛОТАРЬОВА <i>Юлія Іванівна</i>	<i>Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», кандидат філософських наук, доцент</i>
КИРИЧЕНКО <i>Максим Володимирович</i>	<i>Донецький національний університет, студент історичного факультету, випускник підрозділу ЗМІ ФСДП</i>
КЛІМОВА <i>Галина Павлівна</i>	<i>Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», доктор філософських наук, професор</i>
КРИСАЧЕНКО <i>Валентин Семенович</i>	<i>Національний науково-дослідний інститут українознавства, доктор філософських наук, професор</i>

КРОТЮК <i>Василь Андрійович</i>	<i>Харківський університет повітряних сил ім. Івана Кожедуба, кандидат філософських наук, доцент</i>
КУЗЬ <i>Олег Миколайович</i>	<i>Харківський національний економічний університет, кандидат соціологічних наук, доцент</i>
МАНУЙЛОВ <i>Євген Миколайович</i>	<i>Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», доктор філософії, професор</i>
МАСАЛЬСЬКИЙ <i>Василь Іванович</i>	<i>Донецький національний університет, кандидат історичних наук, професор</i>
МУХІНА <i>Ірина Геннадіївна</i>	<i>Харківський інститут фінансів, кандидат історичних наук</i>
ОСИПОВА <i>Наталія Пилипівна</i>	<i>Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», доктор філософських наук, професор</i>
ПАНФІЛОВ <i>Олександр Юрійович</i>	<i>Харківський інститут фінансів, доктор філософських наук, професор</i>
ПЕТРОВА <i>Людмила Олександрівна</i>	<i>Харківський університет повітряних сил ім. Івана Кожедуба, здобувачка</i>
ПІДКУРКОВА <i>Ірина Валеріївна</i>	<i>Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», кандидат соціологічних наук</i>
ПОГРІБНА <i>Вікторія Леонідівна</i>	<i>Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», доктор соціологічних наук, доцент</i>
ПОЛІЩУК <i>Ігор Олексійович</i>	<i>Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», доктор політичних наук, професор</i>
САВЧЕНКО <i>Ольга Олександрівна</i>	<i>Харківський університет повітряних сил ім. Івана Кожедуба, кандидат філософських наук, доцент</i>
САДОВНИКОВ <i>Олег Костянтинівич</i>	<i>Національна академія міського господарства (м. Харків), кандидат філософських наук, доцент</i>
САТОХІНА <i>Наталія Іванівна</i>	<i>Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», кандидат юридичних наук</i>
САХАНЬ <i>Олена Миколаївна</i>	<i>Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», кандидат соціологічних наук, доцент</i>

СТОРИЖКО <i>Людмила Василівна</i>	<i>Національний технічний університет «Київський політехнічний інститут», доктор філософських наук, доцент</i>
ТОПАЛОВА <i>Світлана</i> <i>Олександрівна</i>	<i>Харківський інститут банківської справи УБС НБУ, кандидат політичних наук, доцент</i>
ТОРЯНИК <i>Володимир</i> <i>Миколайович</i>	<i>Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, кандидат політичних наук, доцент</i>
ТРЕБІН <i>Михайло Петрович</i>	<i>Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», доктор філософських наук, професор</i>
ЧЕМШИТ <i>Олександр</i> <i>Олександрович</i>	<i>Севастопольський національний технічний університет, доктор політичних наук, професор</i>
ШЕЛЮТО <i>Володимир</i> <i>Михайлович</i>	<i>Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля (м. Луганськ), доктор філософських наук, професор</i>

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

<i>ВОДНІК</i> <i>Валентина Давидівна</i>	<i>МУХІНА</i> <i>Ірина Геннадіївна</i>
<i>ВОРОНЯНСЬКИЙ</i> <i>Олександр Володимирович</i>	<i>ОСИПОВА</i> <i>Наталія Пилипівна</i>
<i>ГЕТЬМАН</i> <i>Анатолій Павлович</i>	<i>ПАНФІЛОВ</i> <i>Олександр Юрійович</i>
<i>ГРУБОВ</i> <i>Володимир Михайлович</i>	<i>ПЕТРОВА</i> <i>Людмила Олександрівна</i>
<i>ДАНИЛЬЯН</i> <i>Олег Геннадійович</i>	<i>ПІДКУРКОВА</i> <i>Ірина Валеріївна</i>
<i>ДЗВІНЯК</i> <i>Діна Леонідівна</i>	<i>ПОГРІБНА</i> <i>Вікторія Леонідівна</i>
<i>ДЗЬОБАНЬ</i> <i>Олександр Петрович</i>	<i>ПОЛІЩУК</i> <i>Ігор Олексійович</i>
<i>ЄМЕЛЬЯНОВА</i> <i>Юлія Павлівна</i>	<i>САВЧЕНКО</i> <i>Ольга Олександрівна</i>
<i>ЗАХАРОВА</i> <i>Віра Олександрівна</i>	<i>САДОВНИКОВ</i> <i>Олег Костянтинівич</i>
<i>ЗОЛОТАРЬОВА</i> <i>Юлія Іванівна</i>	<i>САТОХІНА</i> <i>Наталія Іванівна</i>
<i>КИРИЧЕНКО</i> <i>Максим Володимирович</i>	<i>САХАНЬ</i> <i>Олена Миколаївна</i>
<i>КЛІМОВА</i> <i>Галина Павлівна</i>	<i>СТОРІЖКО</i> <i>Людмила Василівна</i>
<i>КРИСАЧЕНКО</i> <i>Валентин Семенович</i>	<i>ТОПАЛОВА</i> <i>Світлана Олександрівна</i>
<i>КРОТЮК</i> <i>Василь Андрійович</i>	<i>ТОРЯНИК</i> <i>Володимир Миколайович</i>
<i>КУЗЬ</i> <i>Олег Миколайович</i>	<i>ТРЕБІН</i> <i>Михайло Петрович</i>
<i>МАНУЙЛОВ</i> <i>Євген Миколайович</i>	<i>ЧЕМШИТ</i> <i>Олександр Олександрович</i>
<i>МАСАЛЬСЬКИЙ</i> <i>Василь Іванович</i>	<i>ШЕЛЮТО</i> <i>Володимир Михайлович</i>

ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ АВТОРІВ

Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія передбачає публікацію робіт із відповідної тематики, у тому числі матеріалів кандидатських і докторських дисертацій.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ

Мова статті – **українська**; обсяг – 7–14 аркушів, включаючи рисунки, таблиці, графіки та бібліографію.

Для публікації статті необхідно подати до редакційної колегії:

- **рукопис статті**, роздрукований на принтері, вчитаний і підписаний усіма авторами (2 примірники у форматі А4);
- **електронний варіант статті** на магнітному носіїві (дискета, CD);
- **анотацію** (до 10 рядків) російською та англійською мовами з ключовими словами. Анотація повинна містити конкретну інформацію про отримані результати і подаватися окремим файлом та роздрукованою на окремому аркуші;
- **рецензію** доктора наук та витяг з протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку (для авторів поза НЮАУ імені Ярослава Мудрого);
- **відомості про авторів**, роздруковані та в електронному варіанті (прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи, посада, домашня адреса, контактні телефони, e-mail).

Параметри сторінки:

- розмір паперу – книжковий;
- поля: верхнє, нижнє, праве – 2 см, ліве – 2,5 см.

Файли поданих матеріалів повинні бути підготовлені в MS WORD 7.0/97/2003. Для набору тексту використовується шрифт Time New Roman (кегель – 14; міжрядковий інтервал – 1,5; абзацний відступ – 1,25 см).

На початку статті (до назви) ліворуч без абзацного відступу ставиться індекс УДК.

На наступному рядку по центру курсивом указуються ініціали та прізвище автора(-ів), прямим шрифтом – науковий ступінь, вчене звання (наприклад: *І. І. Іванов*, кандидат філософських наук, доцент).

Нижче по центру великими літерами (напівжирним шрифтом) набирається назва статті.

Далі перед текстом подається анотація до статті **українською мовою**¹ з ключовими словами (12 кегль, вирівнювання по ширині) обсягом 5–10 рядків.

Нижче друкується текст статті.

---

¹ Усі анотації до статті (українською, російською та англійською мовами) в електронному вигляді будуть розміщені в українському реферативному журналі «Джерело».

Структура наукової статті

Згідно з Постановою ВАК України від 15 січня 2003 року № 7-05/1 текст статті повинен мати такі основні елементи:

- **актуальність проблеми** у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями;
- **аналіз останніх джерел і публікацій**, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор статті, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячена стаття;
- **формулювання цілей** статті (постановка завдання);
- **виклад основного матеріалу** дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- **висновки** з даного дослідження і перспективи подальшого розвитку в даному напрямку.

Список літератури друкується згідно з вимогами ВАК України (бюлетень № 3, 2008 р.). Список наводиться наприкінці статті (шрифт Time New Roman, кегль 12, вирівнювання по ширині). Заголовок **ЛІТЕРАТУРА** (шрифт Time New Roman, кегль 12, розріджений на 2 пункти, вирівнювання по центру). Використана література подається мовою оригіналу загальним списком за порядком її згадування у тексті у квадратних дужках (наприклад, [1, с. 22], або [1], або [1; 5]).

При підготовці рукопису не слід користуватися для форматування тексту пробілами, табуляцією тощо; не слід використовувати у тексті колонитули, ставити переноси вручну, не користуватися автоматичним переносом.

Таблиці повинні мати вертикальну орієнтацію і будуватися за допомогою майстра таблиць редактора Word, формули необхідно готувати в редакторі формул Microsoft Equation Editor 2.0.

Робота редакції з авторами

1. До статті можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди з автором (авторами).
2. Остаточне рішення про публікацію приймає редакційна колегія.
3. Точка зору редакційної колегії може не збігатися з точкою зору авторів статей. За зміст і достовірність наведеної в статтях інформації відповідальність несуть автори статей.
4. Матеріали, які надійшли до редакційної колегії з порушенням зазначених вимог, не реєструються й не розглядаються, а повертаються авторам на доопрацювання.

ЗМІСТ

ФІЛОСОФІЯ

<i>Мануйлов Є. М., Панфілов О. Ю.</i> ВИХОВАННЯ МОЛОДІ: ОСОБИСТІСНИЙ ДИСКУРС.....	3
<i>Крисаченко В. С.</i> МЕХАНІЗМ ФОРМУВАННЯ КЛАСИЧНИХ ПОЛІТИЧНИХ НАЦІЙ	10
<i>Шелюто В. М.</i> ПРОБЛЕМА ПРОСТОРУ ТА ЧАСУ В ХРИСТІЯНСЬКІЙ РЕЛІГІЙНІЙ ЕСТЕТИЦІ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ.....	23
<i>Сторіжко Л. В.</i> МОЗКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК СТРИЖЕНЬ ЛЮДСЬКОЇ ПОВЕДІНКИ	32
<i>Панфілов О. Ю., Савченко О. О.</i> СУБ'ЄКТНІСТЬ ЯК ПАРАДИГМАЛЬНА ОСОБЛИВІСТЬ СУЧАСНОГО ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ	40
<i>Мухіна І. Г.</i> ІДЕОЛОГІЧНЕ ВИХОВАННЯ ЯК ЕЛЕМЕНТ РАДЯНСЬКОГО ОСВІТНЬО-КУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ	47
<i>Кротюк В. А.</i> ІДЕОЛОГІЯ ПАТРІОТИЗМУ В КОНТЕКСТІ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ	52
<i>Петрова Л. О.</i> ОСВІТА – КОНСТИТУТИВНИЙ ФАКТОР ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ	57

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

<i>Гетьман А. П., Данильян О. Г.</i> ДОСВІД ОРГАНІЗАЦІЇ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ У СИСТЕМІ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ ФРАНЦІЇ	61
<i>Дзьобань О. П., Грубов В. М.</i> ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СУСПІЛЬСТВА ЯК СИСТЕМИ: СИСТЕМНИЙ І СИНЕРГЕТИЧНИЙ АСПЕКТИ	69
<i>Сатохіна Н. І.</i> МЕТА ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ В КОНТЕКСТІ ГЕРМЕНЕВТИЧНОГО ОСМИСЛЕННЯ ПРАВОВОЇ РЕАЛЬНОСТІ ...	78
<i>Захарова В. О.</i> ОСНОВОПОЛОЖНІ ОЗНАКИ ФУНКЦІОНАЛЬНОГО ЗМІСТУ ЕКОПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ	86

ПОЛІТОЛОГІЯ

<i>Осипова Н. П.</i> САМОСВІДОМІСТЬ ПОЛІТИЧНОЇ НАЦІЇ	98
<i>Поліщук І. О.</i> ЧИННИК ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ У ПОЛІТИЧНОМУ ПРОЦЕСІ ТРАНЗИТИВНОЇ УКРАЇНИ	107
<i>Погрібна В. Л., Дзвіняк Д. Л.</i> МЕРЕЖЕВИЙ СОЦІАЛЬНИЙ КАПІТАЛ СТУДЕНТІВ ЯК ЧИННИК ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ	114

<i>Кузь О. М., Сахань О. М.</i> СТАНОВЛЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКОГО ДИСКУРСУ ВІДЧУЖЕННЯ: ДОМАРКСИСТСЬКИЙ ЕТАП	120
<i>Воронянський О. В.</i> «НАЦІОНАЛЬНІ ІНТЕРЕСИ» ЯК КАТЕГОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ	131
<i>Садовніков О. К.</i> РЕМІФОЛОГІЗАЦІЯ В СУСПІЛЬСТВІ СПОЖИВАННЯ	136
<i>Топалова С. О.</i> МІФОЛОГІЯ АРХАЇЧНА ТА СУЧАСНА ПОЛІТИЧНА: СПАДКОЄМНІСТЬ СЮЖЕТІВ І ПЕРСОНАЖІВ	144
<i>Торяник В. М.</i> КОНСУМЕРІЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ АКТИВНОСТІ ЯК НОВА ТЕНДЕНЦІЯ В СУЧАСНОМУ ПОЛІТИЧНОМУ ПРОЦЕСІ...152	

СОЦІОЛОГІЯ

<i>Требін М. П., Сахань О. М., Підкуркова І. В., Дзвіняк Д. Л.</i> ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ СТУДЕНТІВ	158
<i>Клімова Г. П.</i> ПРАВА НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ТА ЕТНІЧНІ КОНФЛІКТИ В УКРАЇНІ	166
<i>Чемшит О. О., Ємельянова Ю. П.</i> РОЛЬ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ЧИННИКІВ У ПРОЦЕСІ САМОВИЗНАЧЕННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ СПІВТОВАРИСТВ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНИХ СИСТЕМ	174
<i>Масальський В. І., Кириченко М. В.</i> ДО ПРОБЛЕМИ ЗДОРОВОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ СУЧАСНИХ СТУДЕНТІВ: ДОСВІД ІСТОРИКО-СОЦІОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ.....	185
<i>Воднік В. Д.</i> ПРОБЛЕМИ ПРОФІЛАКТИКИ НАРКОМАНІЇ В УМОВАХ ПОБУДОВИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ	194
<i>Золотарьова Ю. І.</i> МАРГІНАЛІЗАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА ЯК ЧИННИК СОЦІАЛЬНОЇ ДЕВІАЦІЇ	205
<i>Кузь О. М.</i> СУБ'ЄКТНІСТЬ ЯК НАРІЗНА КОНСТИТУТИВНА ОЗНАКА СОЦІАЛЬНОСТІ: ПОСТСУЧАСНІ КОНОТАЦІЇ.....	212

КОНФЕРЕНЦІЯ

Вступне слово.....	223
<i>Данильян О. Г.</i> ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОГО КОНТРОЛЮ У СФЕРІ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ В ПЕРЕХІДНОМУ СУСПІЛЬСТВІ	225
<i>Требін М. П.</i> ПРАВОВОЕ ВОСПИТАНИЕ КАК ОСНОВА ДЕМОКРАТИЧЕСКОГО, ПРАВОВОГО РАЗВИТИЯ УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА.....	227

<i>Дзьобань О. П.</i> ДЕВІАНТНІСТЬ НЕПОВНОЛІТНІХ ЯК ДЕСТРУКТИВНИЙ ЧИННИК ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ В УКРАЇНІ	229
<i>Максимов С. І.</i> ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ ЯК ВИХОВАННЯ ОСОБИСТОСТІ	231
<i>Калиновський Ю. Ю.</i> ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ ЯК ЗАСІБ ПОДОЛАННЯ ПРАВОВОГО НІГІЛІЗМУ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ.....	234
<i>Мануйлов Є. М.</i> ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ СТУДЕНТІВ ВНЗ УКРАЇНИ ..	236
<i>Шефель С. В., Якімова С. І.</i> ЗНАЧЕННЯ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ЕКОІНТЕГРАЦІЇ ЯК ЗАСАДИ ЕКОПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ.....	238
<i>Коваленко І. І.</i> ДО ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ МЕТИ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ В СУЧАСНИХ УМОВАХ РОЗВИТКУ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ.....	240
<i>Колесников М. П.</i> ПРАВО, ВЛАСТЬ И МОРАЛЬ.....	242
<i>Жданенко С. Б.</i> ГІДНІСТЬ ТА ЧЕСТЬ ОСОБИСТОСТІ ЯК ЦІННІСНЕ ПІДГРУНТЯ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ	244
<i>Трофименко В. А.</i> ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ ПРАЦІВНИКІВ ПРАВООХОРОННОЇ ТА СУДОВОЇ СИСТЕМ: ЗАГАЛЬНІ РИСИ І ОСОБЛИВОСТІ	246
<i>Мелякова Ю. В.</i> ПЕРЕОЦІНЮВАННЯ ЦІННОСТЕЙ ЯК ПРОБЛЕМА ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ	248
<i>Сатохина Н. И.</i> СУБЪЕКТ ПРАВА КАК ЦЕЛЬ ПРАВОВОГО ВОСПИТАНИЯ: ГЕРМЕНЕВТИЧЕСКИЙ ПОДХОД	250
<i>Литвинов О. М.</i> ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ У КРАЇНАХ «ВТОРИННИХ» КУЛЬТУР.....	252
<i>Твердохлеб Л. В.</i> РЕЗУЛЬТАТИВНОСТЬ ПРАВОВОГО ВОСПИТАНИЯ СТАРШЕКЛАСНИКОВ: ПРАКСЕОЛОГИЧЕСКИЙ ПОДХОД.....	255
<i>Дегтяр Г. О.</i> ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ ЮРИСТА ЯК НАУКОВА ПРОБЛЕМА	256
<i>Юрченко В. Э.</i> КОММУНИКАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ КАК ИННОВАЦИЯ В ПРАВОВОМ ВОСПИТАНИИ.....	258
<i>Погорєлова Т. Ф.</i> ПЕДАГОГІЧНІ МЕТОДИ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ У МАЙБУТНІХ ПРОКУРОРСЬКИХ ПРАЦІВНИКІВ В УМОВАХ МАГІСТРАТУРИ	260
<i>Бачинський Т. В.</i> ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ ЯК СПОСІБ ПІДВИЩЕННЯ РІВНЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ МОЛОДІ	262
<i>Качанов Є. О.</i> БАГАТОАСПЕКТНІСТЬ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ В СУЧАСНИХ УМОВАХ.....	264
<i>Захарова В. О.</i> ОСНОВОПОЛОЖНІ ПРИНЦИПИ ЕКОПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ.....	266

<i>Бургарт Т. І.</i> ГНОСЕОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ЕКОПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ.....	268
<i>Суходольський Є. А.</i> РОЛЬ ТА МІСЦЕ ХУДОЖНІХ ФІЛЬМІВ НА ЮРИДИЧНУ ТЕМАТИКУ В СИСТЕМІ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ...	270
<i>Крупко С.</i> ФІЛОСОФСЬКЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ПІДСТАВ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ.....	272
НАШІ АВТОРИ	274
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК.....	277

Тираж 100 прим.
Видавництво «Право» Національної академії правових наук України
та Національного університету «Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80а
Тел./факс (057) 716-45-53
Сайт: www.pravo-izdat.com.ua
E-mail для авторів: proizvodstvo@pravo-izdat.com.ua
E-mail для замовлень: sales@pravo-izdat.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 559 від 09.08.2001 р.

Виготовлено в друкарні «Мадрид»
Тел. (057) 717-41-79

Для нотаток

Для нотаток

Для нотаток

Для нотаток
